УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (15-16) Рік IV

У 50-РІЧЧЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

НЬЮ ЙОРК 1967 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

На Францію:

Mr. A. Joukovsky
55, Rue des Pyrenes
Paris 20 e, France

Великобрітанія:

Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Dr. M. Antonovych
3804 Oxford Ave
Montreal 28, Que.
Canada

Альберта:

Mr. Nicholas Flak
10107 — 142 St.
Edmonton, Alberta
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
4519 West, 9th St.
Vancouver 9, B. C.
Canada

Саскачеван:

Mr. Alexander Royick, M. A.
Department of Slavic Studies
University of Saskatchewan
Saskatoon, Sask. Canada

Онтаріо:

Mr. Andrew Gregorovich
239 Chaplin Crescent
Toronto, Ont., Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York. N. Y.

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Чікаґо:

Mr. Antin Kushchynskyi
2100 W. Chicago Ave.
Chicago 22, Ill.

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Австралія:

Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales
Australia

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 — Wien
Österreich

Головне представництво «Українського Історика»:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio, 43402, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (15-16)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1967 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Видає:
Українське Історичне Товариство

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Український Історик виходить 4 рази на рік (квартальник).

Ціна цього числа $ 3,50

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

ХРОНІКА

CONTENTS

Ілля Витанович

АҐРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ РОКІВ РЕВОЛЮЦІЇ Й ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917—20)

1. *Дослідження аґрарних відносин і аґрарної політики на українських землях*

Короткий період історії аґрарної політики українських урядів у змаганнях за віднову власної державности буде ще вимагати чимало праці дослідників над докладною аналізою й усебічним виясненням подій, пов'язаних з цією центральною проблемою української революції й визвольних змагань 1917—20-их років. Цей короткий нарис має за мету дати лише загальний перегляд основних принципів, які виявилися в поглядах, дискусіях, проєктах і в декляративному законодавстві того періоду.

Дотеперішнім контроверсіям і дискусіям над земельним питанням, що його намагалися розв'язувати діячі, причасні до відбудови української державности 1917—20-их рр., бракувало не тільки відповідної історичної перспективи, бож звичайно брали в них участь близькі учасники подій з своїх відмінних позицій, але дехто й з молодших учасників дискусії, за їх прикладом, ставав також на таку чи іншу виключну світоглядову позицію без уваги на складне історичне тло революції, її численні позазублювані фактори, які впливали на свідомість і дії людей та перебіг подій.

Земельна справа на Україні, яка виявила свою повну гостроту в час революції, сконцентрувала в собі чимало елементів, нагромаджених історією, та постулятів тогочасности й майбутности політичного й соціяльного ладу України та її народного господарства.

*

Не маючи змоги попередити цей нарис докладнішим історичним вступом, вкажу бодай на найголовнішу наукову літературу питання, так з історії його назрівання за останні два десятки літ до революції, як і на деякі найновіші публікації, які частинно й принагідно займаються історичним матеріялом та переглядом і аналізою аґрарного питання вже й самого нашого періоду.

Частинно зібрана література до історії земельного устрою України в статтях першої частини і другої (гаслової) *Енциклопедії Українознавства* (т. I, стор. 683-84, стор. 1067-8 і т. II, стор. 787-88; також т. II англомовного видання). Перегляд аґрарної літератури можна вибрати і з недавно опублікованих *«Матеріялів до історії економічних дослідів на еміґрації 1919-1964»* *Б. Винара,* вид. Українського Історичного Товариства, 1965.

Найсолідніше зібрані матеріяли про аґрарні відносини на Україні кінця XIX і початку XX ст. в описах земської статистики, головне в працях *О. О. Русова* і його співробітників (пор. *«Описание Черниговской губернии»,* т. I-II, Чернігів, 1898; *«Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии 1882-89»,* Полтава, 1900; *«Херсонский уезд — статистико-экономическое описание»,* Херсон, 1890, *«Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонськой губерниям»,* Сборник Херсонского земства, 1888, ч. 8 й ін. Важлива для загальної орієнтації бібліографія зібрана в розділах, присвячених аґрарній історії України в праці *П. І. Лященка* (пор. англійське видання: «History of the national economy of Russia», New York 1949, і працю того ж дослідника: *«Очерки аграрной еволюции»* СПБ., 1908).

Багатий для порівнянь цифровий матеріял для 9 українських губерній у російських виданнях: у збірнику *«Аграрный вопрос»,* 1905; у працях *Н. П. Огоновського* («Индивидуализация землевладения в Росии и ее последствия», Москва, 1917; «Индивидуальное землевладение», Москва, 1912; «Закономерности аграрной еволюции» СПБ., 1911); *Б. Д. Бруцкуса* («Аграрный вопрос и аграрная политика», 1922); *П. Г. Архангельского* («Очерки по истории земельного строя России», 1921); *П. Маслова* («Аграрный вопрос в России», т. I-II, 1908); *П. А. Месяцева* («Аграрная политика в России», 1924); *В. А. Косинского* («Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социяльно-экономические факторы», Прага, 1924).

По першій революції 1905 року пожвавилися також українські наукові досліди аґрарних відносин; згадати б таких головних дослідників, як *М. Порш* («Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 по 1905 р.», «Україна» т. IV, Київ 1907; його ж «Із статистки України», «Україна», т. III, 1907 та ін.). Зокрема заслуговують на увагу статті *Є. Чикаленка* в «Раді» («Земельне питання і Дума», 1907, ч. 39-44), статті «До питання про аґрарну реформу» в збірнику «Дзвін», 1907; статті *М. Гехтера* в «Літературно-Науковому Віснику» й львівському *«Економісті»;* там таки статті *О. Вишневського* (псевд. *О. Скоропис-Йолтуховського); М. Стасюка* («Економічні відносини України до Великоросії і Польщі», Зап. Наук. Т-ва в Києві, 1911, кн. 8-9; його ж «Еміґрація та її значіння в економічному життю України», ЛНВ, 1912, т. 59-60; *В. Садовського* («Російська кольонізація на Далекому Сході», ЛНВ, 1912).

Цікаві статті про тогочасні погляди на земельну реформу появилися в петербурзькому тижневику *«Украинский вестник»* 1906 року (м. ін. статті М. Туган-Барановського, М. Грушевського, М. Могилянського й ін). Багатий порівняльний матеріял на підставі дореволюційних джерел і літератури зібрав один із співробітників підготови проєктів земельного закону Центральної Ради, пізніший професор Української Господарської Академії *О. Мицюк* у літографованій праці: *Аґрарна політика»,* т. I-II, Прага, 1925. У першій частині другого тому цієї праці проф. Мицюк дав перегляд аґрарних відносин на Україні й селянських рухів у революції 1905-06, дискусій і поглядів у тогочасних урядових колах і в Державній Думі, розмі-

рів і результатів Столипінської реформи на Україні та переселення за Урал, на Сибір і Далекий Схід.

Цифровий матеріял про сільське господарство України зібраний у праці проф. *Г. О. Кривченка* «Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України» (Київ, 1919).

Проф. *К. Воблий* вмістив цінний історичний перегляд виробничих і соціяльних відносин у хліборобстві України у своїх «Нарисах з історії російсько-української цукро-бурякової промисловости», вид. ВУАН, т. I-II, Київ, 1928-1930; проф. *М. Слабченко в* своїх студіях,зокрема в «Матеріялах до економічно-соціяльної історії України 19 сторіччя» (Харків, 1925) і в праці «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства на Україні 19-20 ст. (Одеса, 1927); проф. *І. Фещенко-Чопівський* у «Економічній географії України», вид. «Земля» (Відень, 1922).

Поминаючи властиві їм обов'язкові тенденції, все ж варто звернути увагу з огляду на використаний ними історичний матеріял на потойбічні студії й публікації, як, наприклад, «Аграрная политика советской власти, 1917-18. Документы и материалы» (Москва, 1954); «Сборник декретов, положений, цуркуляров, инструкций по земельному вопросу на Украине» (Харків, 1920); далі праці передових дослідників історії й сучасних аґрарних процесів на Україні, як *П. М. Першин, І. О. Гуржій, В. П. Теплицький, Ф. К. Назаренко, І. Х. Ганжа, О. О. Овсяников* та ін.

Важливішу наукову історично-аґрарну літературу для західньо-українських земель австрийської займанщини, головне для Галичини, я зібрав у своїх лекціях: «Західньо-українське село, його історія і сучасний стан» (вид. УТГІ, Подєбради, 1935). З українських дослідників після *В. Навроцького* (йому присвячена моя монографія, вид. РСУК, Львів, 1934) найбільше праці над дослідами аґрарної справи присвятив *І. Франко* в численних студіях і публіцистичних статтях, зібраних пізніше у виданні «*В наймах у сусідів*» (Львів, 1914) та в 19 т. збірного видання творів.

Історії аґрарних відносин у Галичині присвячені досліди *В. Будзиновського* («Хлопська посілість в Галичині», Львів, 1894 й ін.), *Ю. Павликовського* («Земельна справа у Східній Галичині», Львів, 1922), *О. Т. Войнаровського* («Вплив Польщі на економічнчий розвій України-Руси», Львів, 1910), *Е. Храпливого* («Сільське господарство галицько-волинських земель», Львів, 1936).

З сучасних дослідників аґрарної історії Галичини слід згадати також м. ін. *М. П. Гарасименка* («Аґрарні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства», вид. АН УРСР, Київ, 1959), *С. М. Злупка* («Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині, кінець XIX поч. XX. ст.», Львів, 1960).

З польських дослідників: *Ст. Щепановського* («Nędza Galicji w cyfrach», Львів, 1888); *Ф. Буяка* («Galicya», т. I-II, Львів, 1908-1910); *Й. Бузека* («Własność tabularna w Galicyi», — «Wiadomości statystyczne», XX-3; його ж «Administracya gospodarstwa społecznego», Львів, 1913); *Л. Каро* (праці про лихву і еміґрацію), *Л. Біґельайзена, Т. Пілята, М. Лося, Л. Пайґерта, А. Кшижановського* та ін.

Для порівнання сторонньої критичної оцінки земельного питання в Росії, в тому числі й на Україні, у часи першої революції 1905 року цікаві думки й передбачення німецького соціолога *М. Вебера* про потребу й можливості земельної реформи, настанову й проєкти уряду та політичних партій у його двох студіях: «Zur Lage der bürgerlicher Demokratie in Russland» і «Russlands Übergang zur Schein-Konstitutionalismus» — *Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, Bd. XXII-XXIII, 1906.

З дотеперішніх студій 1917—20 років більше уваги присвятили історії земельного питання на тлі тогочасних загальних подій: П. Христюк у праці «Українська революція. Розвідки і матеріяли до історії української революції 1917—20 рр.» (Відень, 1921); Д. Дорошенко: «Історія України 1917—23», т. І. Доба Центральної Ради, II. Українська Гетьманська Держава 1918 р. (Ужгород, 1930, 2 вид. Нью-Йорк, 1954); М. Ю. Шаповал: «Революційний соціялізм на Україні» (Відень, 1921).

З найновіших особливо цінна в своїй головній частині про сільське господарство праця недавно померлого К. С. Кононенка (1889—1964): «Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960» (вид. УТГІ, Мюнхен, 1965). Це студія компетентного автора так у політико-аґрарній теорії, як і в практичній організації аґрарної адміністрації, багата спробами критичної аналізи розвитку соціяльно-економічних відносин України найновішої доби на підставі численно зібраного й простудійованого матеріялу й використаної літератури. У своїй переважній частині ця праця є розвиненим продовженням двох попередніх праць: «Аґрарна політика большевиків» (з числами й екскурсами в дореволюційну історію, псевд. Н. Олежко, Мюнхен, 1947); та англомовні праці: «Ukraine and Russia a history of the economic relations between Ukraine and Russia» (1654—1917), The Marquette Univ. Press, Milwaukee 1958.[1]

2. *Розміщення соціяльних сил в аґрарній структурі України до революції 1917 року*

При проведенні реформи в Росії 1861 року з хліборобської площі в дев'ятьох українських губерніях 37 460 633[2] десятин селянам припало 16 762 066 дес. (44,6%) надільної землі, якою селяни перед тим користувалися, бо 31% відібрано їм, і ці «одрізки» довго селянство тямило. Освоєнням невжитків селянство підвищило надільну площу так, що в 1877 році вона становила 18 722 687 дес., у 1905 дійшла до 20 127 454 дес. Разом з прикупленою землею до 1917 року в руках селян було біля 28 млн дес. землі, або 64% всієї хліборобської площі.[3]

[1] Тут варто б тепер відмітити деякі тогочасні голоси про земельну справу на Україні, зокрема критичні на земельний закон Центральної Ради з 18. I. 1918, наприклад, Р. Залозецького, *«Земельна реформа на Україні»* (Відень, 1918); М. Зерінґа: *«Про земельну справу на Україні»* (Відень, 1918); М. Баєра: *«Причини аґрарної революції на Україні і шляхи до розв'язання аґрарної справи»* (Відень, 1920).

На цьому місці висловлюю також свою щиру подяку проф. Б. М. Мартосові, першому генеральному секретареві земельних справ в уряді Центральної Ради, за ласкаві інформації та деякі уточнення дат і осіб, причетних до праць над проєктами земельної реформи та земельного закону Центральної Ради.

[2] 1 десятина = 1,09 га.

[3] За дещо, може, підвищеними підрахунками, в працях К. Кононенка (пор. *«Ukraine and Russia»* ... 1654-1917, стор. 77, у другій частині *«Росія і Україна»* ... 1917-1960, стор. 55).

На двір колишнім кріпакам припадало в 1861 р. пересічно 6,3 дес. землі. 3 595 000 осіб (коло 19%) не отримало тоді наділу, 3% дворів отримали менше 1 десятини, 16% отримали 1-3 дес., 67% від 3 до 10 дес. і 14% понад 10 дес. на двір. Пересічно в 1877 році селянські господарства Правобережжя мали 5,4 дес., на Лівобережжі — 6,8 дес., у Південній Україні 8,5 дес. Біля 32,3% селянських господарств уже на самому початку звільнення з кріпацтва мали менше 4 дес. землі, тобто не доходили до споживчої норми при тогочасній сільсько-господарській культурі.

Селянські господарства щораз дробилися при спадщинних поділах. Ось як виглядали ці зміни на прикладі Маріюпільського повіту, а вони були подібні й у інших місцевостях:

	1886		1901
Господарств без засіву було	4,6%	—	6,8%
нижче 5 десятин було	19,3%	—	15,7%
5-10 десятин було	28,7%	—	28,0%
10-20 десятин було	35,1%	—	29,8%
20-50 десятин було	11,6%	—	17,6%
понад 50 десятин було	0,7%	—	2,1% [4]

Типовий приклад для подільського села Курилівці Муровані (Ушицького повіту): у 1861 році в селі було 271 двір з площею коло 1 000 десятин землі. Пересічно на один двір припадало 4 дес. У 1905—6 році дворів стало вже 554, і на кожен припадало пересічно лише коло 2 дес., або 2/5 дес. на душу. З 554 дворів 4% мали лише садиби без польової землі, 38% мали від 1/4 до 1 3/4 дес., 26% від 2 до 2 3/4 дес., 22% від 3 до 4 1/2 дес. і тільки 3% від 5 до 11 3/4 дес.[5]

У 1917 році аґрарна структура селянських господарств складалася з ось таких категорій господарств:

Без засіву	700	тис. господарств	—	15%
1—3 дес.	800	тис. господарств	—	20%
3—5 дес.	1000	тис. господарств	—	22%
5—8 дес.	950	тис. господарств	—	21%
8-10 дес.	600	тис. господарств	—	13%
10-20 дес.	300	тис. господарств	—	7%
Понад 20 дес.	80	тис. господарств	—	25% [6]
Разом	4,430	тис. господарств		100%

---

[4] Кононенко, стор. 59, табл. XXI.
[5] Мицюк, *Аґрарна політика* II, стор. 26.
[6] Кононенко, стор. 59, табл. XXIV (за І. Фещенко-Чопівським, Екон. географія).

Надільну землю 1861 року передано селянству в громадське (общинне) або подвірне (родинне) землеволодіння. На Україні переважало подвірне землеволодіння:

На Поділлі	подвірної	власности	було	—	94,6%
На Полтавщині	„	„	„	—	84,1%
На Київщині	„	„	„	—	83,3%
На Волині	„	„	„	—	77,9%
На Чернігівщині	„	„	„	—	48,3%
На Херсонщині	„	„	„	—	11,2%
На Харківщині	„	„	„	—	4,7%
На Катеринославщині		„	„	—	3,5% [7]

Але й в останніх губерніях (Херсонській, Харківській, Катеринославській), де переважала формально-правна община, вона практично була безпередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування. Отже на Україні існував зовсім відмінний лад в селянських земельних відносинах, ніж на корінних російських землях, де здавна було общинне, переважно передільне землеволодіння.

Напередодні Столипінської реформи (на 1905 рік з 25,7 млн десятин селянських земель лише 8,5 млн було в громадському (общинному) володінні, решта в подвірному (з якої 5,6 млн дес. було вже до того часу прикупленої на власність) [8]

З загального земельного сільсько-господарського фонду та території 9 українських губерній 1861 року залишилося в приватній власності 17 952 886 дес. землі (або 47,9%), в тому числі було 15 174 000 дес. великої поміщицько-дворянської власности, решта 2 745 681 дес. (або 7,5%) належало державі й церкві.

1877 року 3 000 великих маєтків (або тільки 1,5% усіх господарств) мали в своїх руках більше 50% придатної для сільського господарства землі. На самій Київщині було 17% приватних великих власників, які мали пересічно кожен понад 10 000 десятин, на Волині було таких 24%. Найбільші лятифундії простягалися на Південній Україні. Полтавщина й Чернігівщина творили полосу маєтків дрібних дідичів і багатих козаків найнижчої пересічности (до 200 дес.) у загальноросійській клясифікації.[9] На Лівобережжі був найбільший відсоток українських дідичів, які признавалися до своєї національности. Це були нащадки давнього козацько-старшинського походження, між ними були заслужені для української культури, деякі до революції були активні в українському громадському житті. Їх обіднілі роди видали чимало української інтеліґенції.

---

[7] Кононенко (за Слабченком), стор. 92, табл. XLVII.

[8] К. Кононенко, *Україна і Росія*. 1917-1960, стор. 33. Далі цю працю нотуватиму для відрізнення від першої, англомовної, як ч. II, (Кононенко II).

[9] Пор. картограми клясифікації категорій великої і малої земельної власности України в порівнянні до категорій на всьому просторі імперії 1905 року. П. Лященко, *History of national economy of Russia*, стор. 463 і 665.

Колись лише цариця Катерина II за 12 років (по 1775) роздала своїм фаворитам, звичайно чужинцям, біля 4,5 млн десятин землі в Південній Україні. На Правобережжі до найновіших часів зберегли свої маєтки потомки власників лятифундій з історичних дарувань польських королів своїм маґнатам і з самовільних їх захватів великих земельних просторів. З надань з царської ласки, особливо після бою під Полтавою 1709 року, заслуженим у підкоренні України постали великі посілості на Лівобережжі — Меншикових, Долгоруких, Шафірових, Шереметєвих, Мусін-Пушкіних та ін. Маєтки графів Бобринських на Київщині досягали понад 40 тис. десятин, Санґушків до 65 тисяч, графів Потоцьких, Браніцьких на Київщині, на Поділлі й на Волині простягалися на просторах по сто кількадесят десятин. Величезні маєтки мали на Україні герцоґи Мекленбурґ-Стреліцькі (Карлівка на Полтавщині понад 60 тис. десятин), Саксен-Альтенбурзькі, далі Енґельгардти, Шейдемани, Фальц-Фейни, родичі царської династії (наприклад, великий Грушівський маєток кн. Михайла в Південній Україні) та ін. Було декілька великих маєтків і давніх аристократичних українських родів — Скоропадських, Кочубеїв, Ґалаґанів, Милорадовичів, Тарновських (переважно на Чернігівщині). Але небагато з них залишили сліди в українському національному русі.

Доробилися на воєнному інтендантстві та накупили великі земельні маєтки деякі представники нової буржуазії й нащадки колишніх селян-кріпаків — Терещенки, Харитоненки, Яхненки. Нащадки цих новорозбагатілих панів часто звичайно відчужувалися від народности предків, за винятком таких «білих круків», як брати Платон і Василь Симиренки, Г. Ґалаґан, Є. Чикаленко, брати Шемети та ще кілька дрібних, які заслужилися як меценати української культури чи часто і в українському громадському житті. За статистикою 1905 року, на Україні було яких 97 великих маєтків, які разом мали коло 2 млн десятин землі, так що на кожний припадало б пересічно по 20 тисяч десятин і були вони переважно власністю поляків, росіян, чи німців.[10]

Велика земельна власність перед революцією була сильно обтяжена боргами. Гіпотечні борги поміщицьких маєтків сягали 70-90% вартости землі. Прибутки їх ішли на відсотки й розтрати на виставне життя та розкішні видатки власників, здебільша поза Україною, в російських столицях — Москві й Петербурзі та за кордоном, у дорогих вигодах великих західньоевропейських міст. Від 1861 до 1905 року розміри дворянсько-поміщицького землеволодіння зменшилися з 15 174 тисяч десятин до 9 985 тис., ще більше їх земля почала випродуватися після революції 1905 року.

У 1917 році вся велика власність у 9 губерніях України становила коло 13 млн десятин, або не цілих 37% усієї сільсько-господарської площі. З усього земельного фонду припадало тоді дещо понад 63% на селянські надільні і прикуплені землі, 30% на дворянські, помі-

[10] *Очерки развития нар. хозяйства Украинской ССР*, вид. АН СССР, Москва, 1954, стор. 45.

щицькі й на землі, приналежні буржуазії, 0,6 млн (1%) належало церкві й манастирям, 2 млн (6%) було державних, кабінетних і династичних земель.[11]

Попри постійний спад цін від 80-их рр. на сільсько-господарські вироби на західніх европейських ринках, ціни на землю, яку прикуповували селяни в дідичів, посилено зростали. Коли в 1888—96 роках пересічна ціна за 1 десятину на Україні становила біля 72 крб., то 1897—1905 уже 127 крб., 1906—14 — 196 крб. У деяких околицях ціни були ще вищі, наприклад, на Полтавщині 1897 року ціна за 1 десятину землі становила 103 крб., 1902 — вже 207, 1905 — 236, 1908 — 281, 1909—12 — 236, у 1913 — 451 крб.[12] Так само зростала орендна плата на землю. На початку XX ст. великі власники обробляли в своїх господарствах тільки 56% землі, решту здавали в оренду. За обрахунками П. Маслова, селяни орендували 4,5 млн гектарів дідичівської землі й щорічно платили власникам 63 млн крб. Потреба прохарчування примушувала селянство погоджуватися на підвищувані ціни. Оренда сягала, бувало, майже 60% загального прибутку. Низькі заробітки в маєтках великих власників, на цукроварнях і бурякових плянтаціях, неможливість відпливу з перенаселеного села на заробітки, до нових промислових центрів, які пізно почали розвиватися у Південній і Південно-Східній Україні, побільшували безземелля й малоземелля українського селянства. При такому скорому зрості цін бідніші не мали змоги ні купувати, ні орендувати землю. Від 1860 року до початку XX ст. сільське населення України збільшилося на 86%, а площа селянських земель лише на 31%. Понад 75% усього населення України і понад 82% людности української народности займалися хліборобством. Від 1891 до 1900 року виеміґрувало з України під російською займанщиною ледве 336 тис. осіб, щойно в наступному десятилітті пожвавилося переселення за Урал, на Сибір і Далекий Схід. За підрахунками проф. К. Воблого, між 1896 і 1916 роком виеміґрувало туди з України біля 1 600 тис. осіб. За підрахунками того ж дослідника, в 1901 році надвишка робітничої сили, невикористаної в сільському господарстві, становила:

На Київщині	— 1 326	тис.	осіб	На Харківщині	— 1 037	тис.	осіб
„ Волині	— 1 095	„	„	„ Катеринослав.	— 663	„	„
„ Поділлі	— 1 184	„	„	„ Херсонщині	— 664	„	„
„ Полтавщині	— 1 310	„	„	„ Таврійщині	— 289	„	„[13]
„ Чернігів.	— 890	„	„				

[11] У цих підсумках бувають у статистичних джерелах часто поважні різниці; я беру, на мій погляд, найдостовірніший розподіл.

[12] Пор. Кононенко, стор. 69-70.

[13] К. Воблий, *Економічна географія України*. Київ, 1927, стор. 73; його ж Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловости, II, стор. 29.

За підрахунками іншого дослідника, напередодні революції в українських селянських господарствах було не використаних біля 7 778 тис. осіб; тільки близько 3 млн з цього числа знаходило дуже низько оплачувану працю в поміщицьких господарствах. Українська промисловість могла використати в той час не більше 1 080 тис. робітників.[14]

Після розпачливих місцевих страйків і розрухів селянства у 1902 році масово та в гострішій формі вони виступали по всій імперії і на Україні в часи першої революції, зимою 1905 і влітку 1906 року. Найсильніше виявили себе аґрарні рухи на Лівобережній і Південній Україні, на Правобережжі страйки сільсько-господарських робітників були найчастішою формою руху. Розрухи поширювалися стихійно, хоч і не без підсилювання їх аґітацією з боку політичний партій — соціялістів-революціонерів і соціял-демократів. Обидві партії зформували були для підтримки аґрарного руху спеціяльні бойові дружини. Подекуди рухом керували організовано сільські громади; вони досить самостійно й ділово вели переговори з власниками великих маєтків у справах поліпшення умов оренди, заробітних платень, зменшення відробітків за пасовища, дрова і подібне. На Лівобережжі й у степовій Україні розрухи мали гостріший характер: не лише вирубування лісів, захоплення пасовищ, сінокосів, страйки дворових і сезонових робітників, але й розгроми та розбір хліба з економій, худоби, підпали і нищення будинків, заорювання землі тощо. У розрухах звичайно брали участь солідарно всі шари села, за виключенням тільки найбагатших, які зате свідоміше ставили й політичні вимоги: «потребу інших порядків», «нових законів». Масового антагонізму серед різних суспільних груп села ще в 1905—06 рр. не виявлялося. Назагал були дуже рідкі випадки, коли багаті селяни були не суб'єктами, а об'єктами руху. За проведеним анкетним дослідженням, аґрарний рух 1905—06 рр. не скеровувався проти селян, що мали 30—50 десятин чи орендували 50—100 дес. Натомість були випадки ворожого ставлення селян до «чужих», які купили землю в їхнього пана, та проти захожих безземельних сільсько-господарських робітників, які конкурували в заробітках та мали претенсії до участи в розподілі землі.[15]

Аґрарна революція 1905—06 рр. не розв'язала важливих справ аґрарної проблеми: не принесла ні зменшення цін на прикуп землі, ні на оренду, лише дещо підвишилися (в загальному на 40—50%) заробітки, поліпшилося ставлення до сільсько-господарських робітників, зменшився робочий день, обдурювання при розрахунках за працю тощо. В наслідок революції поміщики вийшли послаблені, селян-

---

[14] С. Остапенко, *Капіталізм на Україні.* «Червоний шлях», 1924, ч. 3.

[15] На підставі анкетного матеріялу, зібраного III Отд. Імпер. Вольно-Экон. О-ва (т. I-II, СПБ 1908) проф. О. Мицюк докладно проаналізував соціологію тогочасного селянського руху в згадуваній праці *«Аграрна політика»*, т. II, ч. 1. Пор. також картограму про розміри посилення селянських рухів у поодиноких країнах Рос. імперії у згадуваному англ. виданні праці проф. Лященка, на стор. 743.

ство після репресій здобуло досвід й усвідомило свої сили, усвідомило потребу ширшої організованости.

«Політичні події 1905 року кинули в ряди непідготованого селянства таку масу ідей, фактів і вражень, що місцями воно з трудом могло в тому розібратися».[16] Царським маніфестом з 3. XI. 1905 були анульовані до того часу не сплачені викупні сплати за надільну землю. Земельна реформа стала головною справою першої Державної Думи. Речником вимог полагодити земельне питання в Думі стала трудова група представників селянства. На 488 звернень до Думи 297 стосувалися справи законодавчого полагодження земельного питання.[17] Не лише ліві та ліберальні, але й найправіші кола та й сам уряд бачили, що справи земельної реформи не можна відкладати. У першій Думі трудова група, що представляла домагання селянства (яке пішло до виборів попри бойкот с-ерів) уже на першому зібранні 27. IV. 1906 на тронну промову царя заявила, що вона приступає до підготови закону про передачу селянам державних, удільних, кабінетних, манастирських і церковних земель, а опріч того і примусового вивласнення приватних великих маєтків з тим, що «справедлива винагорода» і вивласненння не буде порушувати зразкових господарств і сільсько-господарських промислових підприємств. Цей виступ у аґрарній справі був причиною розв'язання першої Думи, яка на знак протесту переїхала у Виборґ (Фінляндія) і звідти зверталася до народу з закликом до дальшої боротьби, але уряд тоді вже відчув силу й перейшов до реакції. 9. XI. 1906 уряд видав т. зв. «Столипінський закон» (доповнений 14. VII. 1910) про аґрарну реформу.

Запізнена реформа мала на увазі скріпити індивідуальну земельну власність селянських господарств. Общинного землеволодіння вона, правда, не касувала, але полегшувала кожному господареві, що користувався землею за громадським (общинно-передільним) правом, кожночасно на його домагання вийти з общин і закріпити свою ділянку в особисту або родинно-подвірну власність. Так само кожний господар, який вносив заяву про вихід з общин, мав право домагатися, щоб громада «одрубала» — виділила йому його частку в окрему ділянку. Деякі таким способом виділені господарства виходили з громади й будували свої хутори серед виділеного поля, інші залишалися в селі, лише виділену землю мали в окремому відрубі. Рух виходу з общини на хутори й відруби був найбільш жвавий на Україні. Напередодні війни вийшло з общини 12,9% селянських господарств на Полтавщині, 22,5% на Харківщині, 22,5% на Одещині, 20,9% на Катеринославщині.

Столипінська реформа мала також за мету утворення більш економічно сильних господарств шляхом викупу землі у поміщиків, які, налякані революцією й обтяжені боргами, виставили на продаж більше земель, ніж до 1905 року. Для полегшення реформних аґрарних

[16] О. Мицюк, *Аграрна політика,* т. II, част. I, стор. 24.
[17] К. Кононенко, стор. 95.

операцій утворено «Крестьянский банк», який давав довготермінові позики й посередничав у продажу й купівлі землі або й сам скуповував землю в поміщиків та перепродував селянам. При тому для поодиноких районів була визначена максимальна межа розміру господарства, яку можна було селянинові придбати з купівлі в цілості чи малоземельному доповнити до цієї норми свою кількість надільної і раніше вже прикупленої землі. (Для поодиноких районів України ця норма визначена була приблизно в межах 18-25-30 десятин, пізніше її зменшено). Рівночасно з утворенням «Крестьянского банка» по губерніях і повітах були утворені комісії землевлаштування, які мали доглядати, щоб земля переходила тільки в руки «тих селян і хліборобів інших станів», для яких сільське господарство було основним джерелом прожитку. Вони мали також завдання при нагоді виходів на хутори й відруби та нових прикупів землі при допомозі «Крестьянского банка» допильновувати ліквідацію черезполосиці селянських ґрунтів. З даних за 1906—12 роки виходить, що землю при допомозі «Крестьянского банка» купували такі категорії: 16,3% безземельних, 68,4% таких, чиї дотогочасні господарства не перевищували 9 десятин, 13,3% походили з тих, що вже мали повних 9 десятин. Впродовж десятиліття (1906—15) Столипінської реформи в 9 губерніях України перейшло в руки селян 1 511 898 десятин землі.[18]

Разом з діяльністю землевлаштувальних комісій діяла на Україні «Южнорусская переселенческая организация» з своїми обласними відділами, яка скеровувала українське селянство в Азію, на Сибір і Далекий Схід. У 1908—14 роках переселилося селян з Полтавщини — 197 615 осіб, з Катеринославщини — 161 891, з Київщини — 118 337, з Харківщини — 127 005, з Чернігівщини — 118 916, з Херсонщини — 116 891, з Таврійщини — 91 053, з Поділля — 51 394, з Волині — 36 620.

Аґрарна революція 1905—06 і в наслідку її Столипінська реформа викликали не лише різні погляди на цілі і методи останньої, але й взагалі пожвавили віддавна ведену в Росії дискусію за і проти общини — на захист громадського, індивідуального і подвірного чи тільки тимчасового й передільного землеволодіння. Давні ідеї («містична віра в общину» слов'янофілів, потім Герцена, Чернишевського та багатьох інших їх послідовників) розвинули російський народницький соціялізм у нову ідеологію російської соціял-революційної політичної партії, що вбачала в общині «зерно», з якого може вирости майбутній соціяльний лад. Цей зародок колективної форми землеволодіння, вважалося скоріше наблизить Росію до соціялізму, ніж соціяльно-економічний лад країн Західньої Европи. Один з головних оборонців общини проф. А. І. Чупров[19] арґументував, що община ґарантує принципи справедливого розподілу землі, що в ній «усі, хто мав щастя з'явитися на світ Божий, мають право на засоби існування». Переділи землі підтримують великородинні двори, община ніби каже: «Плодіться й множтеся», вона здійснює принцип права на труд і рятує Росію від про-

---

[18] О. Мицюк, *Аграрна політика,* II, ч. 1, стор. 68.
[19] Пор. його працю: *«По поводу указа 9 ноября 1906 г.».*

летаріяту. Критикуючи реформу Столипіна, захисники общини закидали їй між іншими хибами те, що вона має на меті розбивати клясову селянську єдність і т. д.

Противників общини, давніх «западників», підсилили нові ліберальні кола. Їх головні арґументи зібрані між іншим у «Записке по крестьянскому делу» російського міністра С. V. Вітте, з якою він виступив 1904 року, доводячи, що тимчасове землекористування в общині становить велику перешкоду для поліпшення сільсько-господарської культури, вбиває стимул поступу, стримує ініціятиву й енерґію господаря та доводить до зубожіння села, затримує в ньому пасивну, зайву надвишку робітних сил.

Проти общини, мотивуючи це закономірностями розвитку продукційних сил, виступили від 80-их років соціял-демократи — марксисти. Вони заперечували, наче б то община, яка затримує економічний поступ, криє в собі якусь цінність для майбутнього соціялізму, що має народитися з надрів розвиненого капіталізму.

Я не маю тут змоги докладніше переказувати арґументи й погляди цієї завзятої й принципової дискусії, що про неї існує така багатюща література.[20] Вона розвинулася й біля таких окремих і актуальних проблем, як справа вивласнення великих землеволодінь (за викупом чи без викупу), скасування всякої приватної власности на землю чи збереження трудової — націоналізації чи соціялізації вивласненої землі і т. д.

В атмосфері тих ідей і полеміки, яка пов'язувала аґрарне земельне питання з цілим загальним комплексом політичних, соціяльних і економічних ідей, систем і світоглядів, виростала й формувала свій світогляд молода українська інтеліґенція, що перед її молодими політичними партіями революція 1917 року висунула таку величезну відповідальність та масу завдань, а насамперед таку важливу в нас на Україні проблему аґрарної реформи, з своїми власними постулятами — національно-державним, соціяльним і економічним!

3. Земельне питання в програмах українських політичних партій

Речниками української справи на російській займанщині й організаторами українського національного життя були від 70-их рр. XIX ст. нелеґальні «Громади» провідної інтеліґенції по більших містах, що не були тісніше організаційно об'єднані. Загальний напрям національно-культурним змаганням надавала «Стара Київська Громада», до якої, опріч столичних діячів, належали також окремі про-

[20] Див. важливішу літературу, вказану в згадуваній англомовній праці П. Лященка, стор. 822-825. З тогочасної російської публіцистики багатий перегляд тієї полеміки містили періодичні видання: *«Вестник Европы»*, *«Русская мысль»*, *«Современный мир»*, *«Русское богатство»* та ін.

відні українські діячі з інших місцевостей, також ті, які жили поза межами України, працювали в адміністрації, шкільництві чи у вільних професіях — у Москві, Петербурзі та ін. містах імперії.

Під кінець XIX ст. підо впливом діяльности й програмових дискусій у колах російської інтеліґенції серед молодших членів українських громад, зокрема студентських, молодших співробітників земств, почали щораз голосніше підноситися голоси нарікань, що діяльність старших обмежується лише культурними справами, а вони прагнули революційних виступів, мали амбіції наближувати національні українські змагання до тогочасних соціяльних рухів і економічного поступу Західньої Европи.

Тоді і вже раніше чимало молодого українського активу пристало до російських політичних партій. Щоб національні українські сили не розгублювалися по різних чужих політичних і соціяльних організаціях, 1897 року постала в Києві Загальна Українська Організація, до якої пристало біля 20 громад з більших міст України, деякі студентські гуртки й окремі діячі з різних сторін. Серед молоді, яка не бажала вливатися в російські політичні рухи «всеросійського маштабу» й намагалася формувати свій соціяльно-політичний світогляд і діяльність на національній базі потреб українського народу, постала 1899 року Революційна українська партія. Вона скоро поділилася на Українську народну партію під проводом М. Міхновського і на більшу, лівішу групу під проводом Д. Антоновича — Українську соціял-демократичну робітничу партію.

Напередодні подій першої революції 1905—06 років набрала також більш політично-революційного характеру й Загальна українська організація, з якої вилонилася Українська демократична партія, перейменована згодом на Демократично-радикальну, яка згуртувала більш політично поміркованi елементи. Тоді також почали виникати окремі дрібні групи (у Києві, Харкові, Чугуївській військовій школі) українських соціялістів-революціонерів аґрарно-соціялістичної орієнтації, подібної до ідеології партії російських соціялістів-революціонерів. Усі ці почини українських революційних демократичних партій у підпільній діяльності до 1917 року не встигли розвинути свої оригінальні програми та погодити їх з вимогами української дійсности.

Опріч слабих ще починів українських політичних партій, до революції діяли на Україні сильніші російські партії. Російські соціялдемократи, для розбудови своїх впливів, утворили на Україні своє, пристосоване до українських відносин, відгалуження, т. зв. «Спілку», яка й видавала свої відозви, партійну літературу українською мовою. У провід організації висували русифікованих українців. У російській партії соціялістів-революціонерів віддавна було чимало членів українського походження, які виявили себе у важливіших партійних акціях (згадати б Кибальчича, Д. Лизогуба, Дебагорій-Мокрієвича, Стефановича, Кравчинського, Желябова, Осинського та цілий ряд інших). Від 1912 року соціялісти-революціонери стали також пристосовуватися до українських обставин, видавали в Києві свій орган «Голос тру-

да» та втягали в співпрацю гуртки українських соціялістів-революціонерів. І не лише російські партії революційного соціялізму притягали молоді, національно не окреслені чи свідомі українські елементи, чимало членів українського походження було і в російських ліберальних партіях, зокрема в конституційно-демократичній. У першій і другій російських Думах були українські клюби, які видавали свої органи: «Украинский вестник» і «Рідну справу»; навіть у третій, в якій більшість мали дідичі, утворилася була українська група.

З ініціятиви української радикально-демократичної партії український національний провід заснував 1908 року нову українську загально-національну організацію — Товариство українських поступовців, щоб своєю мінімальною програмою культурної й суспільно-політичної діяльности об'єднати українські національні (партійно активні й позапартійні) сили. «ТУП» на початку революції 1917 року дав почин до постання верховної української політичної організації — Центральної Ради.

Революцію 1917 року з надіями на політичні свободи прихильно прийняли всі ліберальні й демократичні кола російського громадянства й громадянства неросійських країв імперії, сподіваючися, що в умовах нового демократичного ладу автоматично будуть легше розв'язуватися всякі національні й соціяльні проблеми. Соціялістичні партії всіх відтіней, які з підпілля вийшли наверх з своїми активними, добре підготованими організаційними й пропаґандивними апаратами, програмами, традиціями і революційною романтикою, особливо атрактивною для молодших ґенерацій, скоро перебрали гегемонію в революційному русі. Політичні партії неросійських національностей, у тому числі й українські, підпадали під загальний настрій. Вони також намагалися не відставати від соціялізму і, провоковані в своїй революційній вразливості російськими партіями, мусіли відбивати закиди, наче б то вони своїм відокремленням від «всеросійського маштабу» послаблюють оборону здобутків революції.

У Центральній Раді найбільш чисельно була репрезентована українська партія соціялістів-революціонерів, бо, опріч делеґатів самої партії (УПСР), під її впливом були делеґати Всеукраїнського селянського з'їзду (3 червня 1917); з українських с.-р. складалася переважна більшість членів Центрального комітету «Всеукраїнської селянської спілки», а також чимало делеґатів Всеукраїнських військових з'їздів. Хоч окремі зародки цієї партії датуються від 1906 року (були, мабуть, і ранші випадки), а найсильніша її київська група існувала від 1913 року, а в час війни вона пожвавила свою нелеґально-революційну діяльність і почала видавати партійний орган «Боротьбу», фактично ширша й суцільна організація УПСР утворилася щойно на початку революції. Установчі збори її відбулися 4-5 квітня 1917 року.

Д. Дорошенко, за істориком української революції, провідним членом української с.-р. партії П. Христюком, подає так постанову цих зборів:

«В аґрарній справі з'їзд після заслухання і обміркування загального, схематичного докладу М. Ковалевського, в якому нічого не го-

вориться про пляни конкретного переведення земельної реформи, став, в своїй більшості, на ту точку погляду, що в умовах української економічної дійсності трудно перевести бажану земельну реформу, а саме соціялізацію землі, і що партія, числячись з цим, буде настоювати на передачі всіх державних, кабінетських, манастирських, та приватних ґрунтів на Україні в Український Земельний Фонд, з якого земля має розпреділятися для користування через громадські організації між селянством. Питання відшкодування власникам при переведенні земальної реформи було затушковане туманною фразою, що видатки на переведення земельної реформи треба віднести на рахунок держави».[21]

Дмитро Дорошенко й визнавав, що в соціяльно-економічних справах УПСР обстоювала націоналізацію землі, але більшість її членів виховалася під впливом ідеології російських соціялістів-революціонерів, а дехто навіть належав спочатку до тієї російської партії. І «хоч укр. ес-ери і відокремилися . . . але в основі їх ідеології лежали ідеї й гасла партії рос. соц.-революціонерів, яка мала свої давні традиції і заслуги перед революцією. Одначе ціла ідеологія рос. соц.-революціонерів побудована на містичній вірі в революційність рос. селянства та його звичку до спільного володіння землею в „общині" (громаді) була зовсім чужа для українського духа».

У характеристиці УПСР Дорошенко подає, що членами її в керівних верхах «були студенти перших курсів, кожен не старше 25 років віку. І сам Христюк твердить, що в молодості партії полягала її слабість». У її рядах було також чимало молодих сільських учителів. Партія не мала докладніше підготованої теоретичної програми й концепції її практичної реалізації в умовах української дійсности. За характеристикою УПСР К. Кононенка, «реноме бути речником селянських інтересів та високий потенціял революційної напруги . . . спричинилися до того, що вона стала центром притягання великої кількости прихильників. Революція, природно, породила серед найширших мас інтеліґенції прагнення організовано включитися в політичне життя. Радикалізм настроїв штовхав її в бік тодішніх панів становища — соціялістичних партій, але тому, що перебування в соціялдемократичній партії вимагало визнання певних концепцій і доктрин, чого в тих масах інтеліґенції ще не могло бути, — вона йшла туди, де вистачало лише загальних гасел. Вирішальним було те, що вона бореться за національне визволення, стоїть за революцію та ще й в обороні селянства. За передавальний ремінь до селянства служив для есерів той ‚третій елемент' (інтеліґенція), який перед обличчям педагогічного, медичного персоналу, статистиків та різноманітних земських службовців був дійсним опертям партії, тісно сполучаючись з селом, ніс до нього есерівські гасла та ідеї».

«Отже, не диво, що всі селянські з'їзди першого року революції проходили під есерівськими гаслами . . . Вирішальне значення при цьо-

[21] Д. Дорошенко, *Історія України*, т. І. Доба Центральної Ради, стор. 51-53. Тут названі й провідні члени партії.

му мала не сама програма соціялізації землі, до якої практично ще не приступали, а те, що есери рішучіше, ніж інші, відстоювали швидше відібрання землі у великих землевласників».[22]

Один з найбуйніших провідних членів УПСР М. Шаповал (надто суб'єктивний навіть у критиці власної партії й не зовсім певний у передачі фактів) переповідає скорочено програму-мінімум, прийняту на другому з'їзді партії в липні 1917 року. У земельній справі з'їзд постановляв обстоювати: утворення українського земельного фонду, скасування приватної власности на землю й виключення її з товарообміну, перебрання вивласнених земель без викупу й передання їх у суспільне розпорядження земельним комітетам. З'їзд прийняв «урівнюючий принцип користування землею» згідно з духом трудового права, висловлювався за організацію спільних господарств на конфіскованих маєтках, за конфіскацію диференціяльної ренти на загальну користь шляхом оподаткування та за право на тимчасову підтримку з державних коштів для тих, хто потерпить через державну реформу. У свідомості надто загального характеру цієї земельної програми з'їзд нарешті схвалив заувагу, що «вона вимагає ще перегляду».[23]

В одному місці, критикуючи аґрарну програму російських соціялістів-революціонерів і рівночасно програму УПСР та досить заплутано вияснюючи власну концепцію, М. Шаповал також сказав, що українські соціялісти-революціонери не мали «якогось окремого свого виробленого проєкту, що основувався б на місцевих українських даних, або вони, може, думали, що українські обставини подібні до російських» та що їх «соціялізація землі це модифікація російської передільної общини . . .»[24]

Один з провідних членів УПСР, її правого крила (про розвиток лівої течії в партії згадаю в наступному розділі) — М. Ковалевський у своїх споминах ось так з'ясовує земельну програму своєї партії:

«Як позитивну програму аґрарної перебудови України ми висували знану вже концепцію націоналізації землі, себто удержавлення всієї землі і створення земельного фонду української держави. При цьому пояснювали, що за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Ми пояснювали також, що здійснення цієї програми і соціяльної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників повсякчас реґулювати селянські наділи і творити нові форми селянського господарства . . .»[25]

Таке намагання до своєрідного компромісу принципів соціялізації й націоналізації землі (чи пак соціялізації через націоналізацію) весь час дійсно прикметне партії українських соціялістів--революціонерів. Бо щодо основного їх принципу соціялізації землі, то не надибуємо

---

[22] К. Кононенко, II, стор. 53.
[23] М. Шаповал, *Революційний соціялізм на Україні,* стор. 42-44.
[24] Там таки, стор. 133.
[25] М. Ковалевський,*При джерелах боротьби,* Іннсбрук, 1960, стор. 246.

(бо, мабуть, і не було) навіть у провідних членів партії ні ясного й погодженого теоретичного з'ясування її, ні уяви про практичну її реалізацію. Для одних основне в соціялізації землі — це скасування приватної власности й передача землі в розпорядження земельних комітетів (як у синдикальному соціялізмі передача фабрик професійним спілкам), для інших суть соціялізації — це вирівняльно-передільний принцип; ще інші вважали і вважають, що есерівська ідея вирівняльних переділів є протисоціялістична, бо «переділити землю, — це значить іти в напрямі, протилежному соціялізації», яка вимагає не поділу, а об'єднання землі у вищі господарські одиниці, засновані на колективній продукції. Згадуваний М. Ковалевський признається, що в своїй боротьбі з пропаґандою російських партій давав такі пояснення селянам:

«...Росіяни хотять накидати вам... соціялізацію землі, себто передати володіння землею окремим сільським громадам і скасувати таким чином великі господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі. Особливу силу мав арґумент, що російські соціялісти хочуть „виварити селян у капіталістичному казані", себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити у пролетарів».[26]

Селянство на з'їздах не розбиралося в абстрактній термінології аґітаторів і схвалювало резолюції, погоджувалося й на соціялізацію з усіми її консеквенціями, але ледве чи прикладало її до тієї землі, що вже мало, думаючи тільки про вивласнену панську, чи просто під соціялізацією розуміло безкоштовний розподіл панської землі або, може, з обережности чи розсудливої розваги вважало, що не легко скоро й справедливо розділити даровану землю на власність, тому краще передавати її тільки в тимчасове передільне користування. зрештою, безземельне й малоземельне селянство, спрагле землі, в революційному піднесенні не задумувалося, в якій правній формі вдасться йому роздобути її — чи на право власности, чи в спадщинне користування; не розбиралося в незрозумілій для нього різниці, чи абстрактна власність належатиме державі (націоналізація), чи буде в розпорядженні обраних земельних комітетів (соціялізація): у народній уяві «земля Божа», а т р у д д а є п р а в о н а н е ї, головне, щоб дістати конкретний трудовий, чи принаймні мінімальний наділ у користування.

Не були підготовані молоді люди з УПСР до великих і складних в умовах революції завдань при віднові власної державности, але чи це їх вина, що ніхто раніше не підготував докладніших власних програм для аґрарної країни! У революційних умовах нелегко було знайти на велику потребу розважних та сміливих адміністраторів і законодавців. Треба визнати, що виявлена революційна активність молодих українських есерів мала спочатку вартісні, реальні пляни: охопити в організовані форми інтереси українського селянства і його на-

---

[26] М. К о в а л е в с ь к и й, *При джерелах боротьби*, стор. 245.

ціонально-політичне й соціяльне освідомлення. Рівночасно з організаційним оформленням УПСР її заходами в той самий час організувалася «Всеукраїнська селянська спілка». Була можливість поповнити ряди партії з-посеред свідомішого селянського активу й так пов'язати основну масу народу та її інтереси з державним будівництвом. Кооперативна організація, яка мала вже чималий досвід у співпраці з українським селом у підвищенні його поступу й господарства, добробуту і культури, виділила до проводу «Селянської спілки» декого з випробуваних своїх співробітників (Стасюк, Мартос і багато інших), дала до диспозиції фонди на видання щоденника — «Народня воля», яка скоро досягла 200 тисяч примірників накладу, — такого не мав ні один часопис у той час. З допомогою організаційної мережі Селянської спілки, яка скоро почала розбудовуватися, можна було опанувати не лише клясові інтереси без- і малоземельного селянства, мати вплив на вибір земельних комітетів і контроль над ними, а й добре наладнати місцеву адміністрацію. М. Ковалевський сам визнає, що «ця селянська станова організація мала відограти вирішальну ролю при формуванні волі українського народу».[27] Але розвиток подій і розвиток орієнтацій партії, як це далі побачимо, підірвав добрі задуми й преважливу справу.

Друга українська соціялістична партія, найчисленніше репрезентована в Центральній Раді, яка мала в ній і в Генеральному Секретаріяті вирішальні впливи, була Українська соціял-демократична робітнича партія (УСДРП), що вийшла з колишньої РУП. Не мавши такої масової підбудови, вона мала більше, ніж УПСР, інтеліґентних сил і старших діячів з досвідом у громадській праці. З провідних її членів згадати б: В. Винниченка, С. Петлюру, Б. Мартоса, Д. Токаревського, М. Порша, А. Лівицького, М. Ткаченка, В. Садовського, І. Мазепу, Й. Гермайзе та ін. Під впливом української дійсности й досвіду в практичній громадській та професійній праці багато з них позбулися доктринерства. Легковаження селянських справ марксизмом і засудження селянства на «виварення в казані капіталізму» (пролетаризація селянства) насторожило декого з українських есдеків до «фетиша розвитку продукційних сил». УСДРП не встигла підготувати до української революції й приєднати хоч і слабі українські елементи в зрусифікованих містах та промислових осередках. Партійна праця не була на тому головно зосереджена і скоординована. Поодинокі члени чи не більше присвячували праці також організації села, кооперації тощо. У земельній справі партія власної готової програми також не мала. У дечому орієнтувалася також на революційних соціялістів. Українські с.-д. були також за вивласнення нетрудових земель без викупу, критично ставилися до соціялізації, наполягали на націоналізації землі й у тому напрямі впливали на своїх коаліційних спільників — українських есерів. Щодо загального вивласнення й передачі землі в спадщинне користування у визначе-

[27] М. Ковалевський, *При джерелах боротьби*, стор. 252.

них межах споживчої і трудової норми без права продажу чи здачі в оренду українські соціял-демократи хоч і сперечалися з українськими с.-р., але спочатку виступали досить нездецидовано. Велику вагу клали на всебічний розвиток кооперації. Провідні члени партії взяли на себе обов'язок у верховній організації ресортів автономного, потім державного життя, адміністрації й оборони країни, мусіли своїми людьми обсаджувати й у Генеральному Секретаріяті пости, які повинні були б належати есерам, бо ті не завжди могли знайти в себе кваліфікованих людей. У першому Генеральному Секретаріяті половина ресортів належала с.-д. Українські соціял-демократи, зрештою, толерантно не оспорювали першости компетенцій у земельних справах українських соціялістів-революціонерів, дораджували їм, бо й бачили необхідність поділу праці та свої недоліки в організації українського робітництва. Нерішуче, але все ж вони рахувалися з українською дійсністю, а дехто може й орієнтувався в дискусіях і настанові на західньоевропейських соціял-демократів, ревізіоністів — Е. Давида, Бернштайна, деяких російських меншовиків, бо ще до революції і в українській і російській мові була література, яка давала перегляд дискусій і практики соціял-демократів в европейських країнах, їх шукань у конструкції нового соціялістичного суспільства, корисного погодження з трудовою селянською власністю.[28] Програмовим органом Української соціял-демократичної робітничої партії була «Робітнича газета».

Українська партія соціялістів-федералістів, перейменована так з давнішої Радикально-демократичної партії. (Хоч, властиво качужи, вона не була ні соціялістичною, ні федералістичною, тільки назвою й деколи загальнодекляративно пристосовувалася до революційної моди й настроїв). Вона займала радше центрову позицію, а програмою й переконаннями членів була близька до національних демократів. Ця партія не була чисельна, без ширшої членської підбудови, вона мала добре кваліфіковані кадри — інтелектуалів з професійним досвідом, заслужених на полі загальнонаціональної культурної діяльности.[29] Належало до неї найбільше членів дореволюційного Товариства українських поступовців, як Є. Чикаленко, В. Леонтович, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Шульгин, І. Фещенко-Чопівський, К. Мацієвич, М. Корчинський та ін.

У земельній справі зразу партія українських с.-ф. не мала докладніше з'ясованих своїх власних принципів, хоч один з її членів — К. Мацієвич, вчений аґроном, теоретик і практичний організатор

---

[28] Пор. В. Левинський, *Селянство і соціялдемократія,* Львів, 1910; також недавню статтю Д. Фаркаша про аґрарну політику угорської соціял-демократичної партії (1910-14), в якій автор обговорив і участь у тій дискусії пізніше радянського економіста, угорського комуніста Е. Варґи, який доводив, що «непотрібна абсолютна ліквідація власности на землю» та боронив трудову селянську власність. *Український історичний журнал,* 1966, ч. II, стор. 31-42.

[29] Пор. характеристику партії укр. с.-ф. у Дорошенка, II, стор. 43-46.

громадської агрономії й господарської кооперації, взяв від початку дуже активну участь у підготові проєктів української земельної реформи Центральної Ради. Щойно на з'їзді в травні 1918 року, за гетьманського періоду, партія українських с.-ф. докладніше формулювала свою програму, пристосовуючися до тогочасних обставин і настроїв: у своїй політиці підтримувала ідею загальнонаціональної консолідації Української Держави. Разом з тим партія приймала, що ідея федералізму в політичному житті має таке саме загальносвітове значення, як в соціяльно-економічному житті соціялізм, і тому ці ідеї мають залишитися провідними думками партії. Як соціялізм єднає всі трудящі маси всього світу, так федералізм містить у собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки й може стати запорукою проти імперіялізму і війни. Щодо ближчих перспектив, рахуючися з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв'язку з Великоросією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія вважає можливим і бажаним для інтересів України.

У земельній справі партія прийняла резолюцію, що її виготовив К. Мацієвич. 1) Верховне право власности на землю повинне належати державі. 2) Зазначаючи свій соціялістичний ідеал, що приватна власність на землю повинна бути згодом скасована, аби остаточно виключити землю з числа засобів експлуатації людської праці, з'їзд партії вважав необхідним «в сучасних умовах господарського життя на Україні, в інтересах розвитку її продукційних сил й інтенсифікації сільського господарства провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власности, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство. Ця демократизація повинна перевестися на підставі примусового відібрання за певну платню всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному і безземельному селянству».[30]

У резолюції, прийнятій на травневому з'їзді партії, докладніше також говорилося про технічні й правні засоби проведення земельної реформи: про залишення висококультурних господарств на орендних умовах в руках сучасних власників і вироблення засобів продукції та передачі їх трудовому господарству; про мобілізацію землі, обмежену кількістю трудової норми і контроль її місцевими органами аґрарної адміністрації; про якнайширшу аґрономічну допомогу селянству в розвитку культури й поширення кооперативної самоорганізації селянства; про державно-громадську організацію допомоги в переселенні й колонізації і т. п.[31] Програмові позиції укр. с.-ф. висловлювала «Нова Рада».

Українські консервативні елементи — багатші козаки й поміщики, стривожені революцією й не приготовані до неї, зустріли її не орга-

[30] У Центральній Раді члени укр. с.-ф. голосували за вивласнення великих маєтків без викупу.

[31] Пор. повний текст у Христюка, III, стор. 145-146.

нізовані й не об'єднані. Але вже в травні 1917 року постав (чи радше відновив свою давнішу організацію) з ініціятиви українського поміщика на Полтавщині М. Коваленка в обороні приватної власности й клясових інтересів «Союз земельных собственников», пов'язаний організаційно й ідейно з «Всероссийским союзом земельных собственников». До цього «Союзу» належали поміщики й чимало заможніх селян, так з природних українців, як і з давніх російських поселенців. Професор Дорошенко, характеризуючи цю групу, твердить, що в ній було й чимало стихійних патріотів, «перейнятих не тільки національною стихією, але й глибокою любов'ю до свого рідного краю.[32] Пізніше, в 1918 році, ця група прийняла назву «Всеукраїнського союзу земельних власників», і в ній почалося роздвоєння — на непримиренних оборонців права приватної земельної власности (у ній були переважно великі власники неукраїнської національности й зрусифіковані) та на поміркованіше настроєних прихильників обмеженої реформи, заможних українських селян і дрібніших поміщиків (про це докладніше в п'ятому розділі).

Знову ж з ініціятиви національно свідомих і причасних до українського громадського життя дідичів, української інтеліґенції з того стану й національно свідомішого заможного селянства утворилася на Полтавщині в червні 1917 року Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). До провідних її членів належали: С. Шемет, пізніший ідеолог руху хліборобів-державників і автор клясократичної доктрини В. Липинський, В. Шкляр, М. Боярський, М. Макаренко, В. Чигрин, І. Корнієнко. В установчих зборах тієї партії взяло участь 1 500 селян і 20 поміщиків. Основою своєї програми вони проголосили суверенність українського народу, збереження приватної власности і вирішення земельної справи Українським соймом на основі парцеляції за викупом.[33]

У жовтні 1917 року Українська демократично-хліборобська партія докладніше оформила свою програму. У ній вона заявляла, що « . . твердо і непохитно стоїть на ґрунті повної власновільности і суверенности українського народу . . .», «найвартнішою і вихідною точкою своєї роботи ставить боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні . . .» «Власна державна організація . . . важлива не тільки з причин національного, але й економічного характеру». Основою аґрарної реформи програма УДХП вважала творення «хуторів, які впродовж 15 років перед тим виявили таке розповсюдження на Україні й творили відзначувану рису українського сільського господарства. Для творення хуторів мав би бути заснований державний земельний фонд з казенних, кабінетських, удільних, манастирських і т. п. земель, а також із земель приватних власників, котрі законодавчим порядком в міру потреби, мали переходити за викупом,

[32] Д. Дорошенко, I, стор. 76.
[33] Там таки, стор. 54-55.

за справедливою оцінкою у власність держави, поверх певної, установленої законом норми».[34]

Нечисленні членством дрібні партії — Соціялістів-самостійників (з давнішої Української народної партії М. Міхновського), Українська трудова й Українська федеративно-демократична помітнішої ролі не відограли.

4. Розвиток подій і поглядів при підготові земельної реформи на Україні 1917 року Земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 року

Перші місяці праці й змагань Центральної Ради (обраної 20 березня 1917) виповнені мобілізацією українських національних сил та спробами насемперед добровільного домовлення з Тимчасовим урядом про передання їй справ організації автономної влади на Україні. Потім щораз більше загострювалися відносини й домагання. Взагалі до середини літа Центральна Рада віддавала всі свої сили передусім справі національного самовизначення і визнання та закріплення своєї позиції найвищого політичного органу на Україні — виразника волі народу творити своє власне життя. Виявом змісту тих прагнень були універсали Центральної Ради: перший від 10 (23 н. ст.) червня і другий від 3 (16) липня 1917 року. Численні з'їзди в столичному Києві й по країні з великим ентузіязмом давали змаганням Центральної Ради підтримку в своїх заявах і резолюціях. Найважливіший з тих з'їздів був Національний конґрес (19-21 квітня), який підтвердив внутрішню організацію й склад репрезентації Центральної Ради та обґрунтував підстави автономії України як «ступінь організації сил до боротьби за власну державу». Важливе значення для підтримки й розвитку прагнень Ц. Р. мали перший і другий Військові з'їзди численних делеґатів фронтових і запільних частин (18-25 травня і 18-23 червня 1917), Всеукраїнський селянський з'їзд (10-16 червня), попереджений селянськими обласними з'їздами: Київщини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Катеринославщини, Поділля; Всеукраїнський робітничий з'їзд (24 липня), з'їзди, установчі збори політичних партій та ін.

Щойно пізніше, восени, у змісті праці Центральної Ради щораз більше переважають і висуваються наперед (у дискусіях, домаганнях, проєктах) соціяльно-економічні проблеми, вношувані на порядок нарад делеґатами українських і неукраїнських представників у Центральній Раді. Під натиском посиленої акції, пропаґанди й встрявання чужих ворожих сил (від крайніх правих, демократичних, до найрадикальніших лівих більшовицьких, однаково ворожих), спрямованих на відрив українських мас від Центральної Ради і заперечення її як репрезентанта їх інтересів, — українські політичні партії

[34] За Христюком, II, стор. 189, Кононенко II, стор. 58-59.

також, примушувані відбивати напади, переносять свої акції в терен й у виступах у Центральній Раді більше наголошують соціяльні проблеми. Зокрема земельне питання й справи найбільшої групи українського населення, яка зберегла впродовж багатьох століть найбільше основних ознак національности, але підупала соціяльно й занедбана була в освіті й свідомості, стали в центрі змагань і турбот. Конечність вирішення законним порядком аґрарної реформи й ладу виходила з аспектів: національно-політичного, соціяльного і незвичайно пекучого у революційному розладі — економічного. З боку «общерусских» кіл і партій висувалися застереження, що земельне питання можуть вирішити тільки Всеросійські установчі збори, які будуть вирішувати про новий лад усієї колишньої імперії. Але погляди в Центральній Раді й прагнення всеукраїнських і місцевих з'їздів були такі, що практична розробка й схвалення земельних законів згідно з умовами місцевого життя належать «Українському соймові». Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у середині червня 1917 року висловив ширше свої принципи земельної реформи на Україні: приватна власність на землю повинна бути скасована. «Вся земля на Україні без викупу іде в український земельний фонд, яким завідує сам народ через Український сойм і повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі збори повинні це затвердити. З цього фонду можуть користуватись загально тільки ті, котрі будуть обробляти землю своїми руками. Необхідно установити земельну норму, яка повинна бути не менша від норми зуживання й не більша від трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть залишитися при своїх господарствах. Бажано, щоб більші зразкові господарства передавалися в руки сільсько-господарських товариств. Ліси, води, копальні й інші земельні надра в межах України визнаються власністю всього народу. Видатки по земельній реформі платить держава. Всі посередні й інші податки скасовуються. Замість них заходиться один безпосередній доходовий податок.[35] Передаючи ці головні постанови Селянського з'їзду, проф. Дорошенко згадує ще про прийняту тоді ж резолюцію «Про негайні заходи в земельній справі» в 9 пунктах та доповнює її своїм поясненням. Головний пункт резолюції домагався від Тимчасового уряду негайної організації «Центрального українського земельного комітету», який мав об'єднати діяльність усіх земельних комітетів на території України. Він мав скла-

---

[35] Д. Дорошенко, I, стор. 86. У записці до мене проф. Б. Мартос оспорює Дорошенкову інтерпретацію (пор. стор. 66-67, 73-76, 86-87) постанов цього Всеукраїнського й інших губерніяльних селянських з'їздів ось такою заувагою: «Постанови I Всеукр. селян. з'їзду передані у Дорошенка (*«Іст. Укр.»*, т. I, стор. 86) правильно, але інтерпретація — невірна. Зате організація українського з'їзду на Полтавщині описана цілком неправдиво за В. Андрієвським: змішано два з'їзди — укр. національний, на якому я не тільки не головував, а навіть не був присутній, і губерніяльний, на якому я головував, але резолюції було винесено інші, подібні до резолюцій Всеукр. селян. з'їзду, що відбувся пізніше». «Про губерніяльний з'їзд Київщини — у Христюка: Христюк... подає факти й документи правильно, але інтерпретація фальшива у другий бік (уліво)».

датися з 47 членів-представників губерніяльних земських комітетів, губерніяльних рад селянських депутатів, делеґатів Української селянської спілки, українських есерів і українських есдеків, представників Генерального військового українського комітету, Крайової ради робітничих та солдатських депутатів, але, пише Дорошенко, «участь представників самостійників і автономістів-федералістів була голосуванням відкинута: боялися, що під прапором цих партій може пройти якийсь противник соціялізації землі. Було ухвалено також вважати всі акти щодо продажу, закладу або оренди землі, довершені після 1 березня 1917 року, за недійсні».

Від Всеукраїнської ради селянських депутатів разом з селянськими делеґатами, обраними від повітів, увійшло до Центральної Ради 212 представників (на всіх у широкому складі Ц. Р. 822 членів).[36] Вони були під впливом українських соціялістів-революціонерів. Так само Українська селянська спілка, яка вважалася становою організацією, хоч репрезентувала головне клясові інтереси без- і малоземельних селян, була організована партією українських с-р. В її Центральному комітеті, який мав бути виконавчим органом Ради селянських депутатів і у цілості входив до Ц. Р., було: 7 українських с.-р. (М. Ковалевський, П. Христюк, А. Степаненко, І. Пугач, І. Діденко, А. Заливчий, М. Матюшенко), 5 українських с.-д. (В. Винниченко, Б. Мартос, А. Лівицький, Б. Бабич, З. Висоцький), М. Стасюк (голова «Спілки» з провідних діячів української кооперації — соціяліст), Т. Осадчий (народний соціяліст) і М. Гаркуша, безпартійний. У проводі партії українських с.-р. (у тимчасовому ЦК обраному в квітні 1917) були: М. Ковалевський, Л. Ковалів, К. Корж, В. Залізняк, В. Ігнатієнко, І. Маєвський, П. Христюк, І. Шлейченко. Менший вплив мали українські с.-р. в Малій Раді, в першому Генеральному Секретаріяті мали тільки одного представника — П. Христюка. У першому Універсалі Ц. Р. (23 червня 1917) про земельну справу була тільки коротка згадка: «Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським зборам (Соймові)». По проголошенні першого Універсалу в Генеральному Секретаріяті, виконавчому органі Центральної Ради підготову земельної реформи доручено генеральному секретареві земельних справ, українському с.-д. Б. Мартосові.

У загальному нарисі інструкцій секретаріятові земельних справ намічено такі головні завдання: «Секретаріят у справах земельних в першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів по Україні та Рад селянських депутатів;

---

[36] Повний склад Ц. Р. і Малої Ради подані у Дорошенка, І, стор. 123.

має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але й сільсько-господарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, секретаріят має подбати про утворення Українського краєвого земельного комітету. Разом з тим той же секретаріят має подбати про утворення українських кооперативних центрів. В цілях підготови до Установчих зборів секретаріят має підготовити на підставі постанов Всеукраїнського селянського з'їзду проєкт земельного закону. В тому числі і ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського парляменту і Українського сойму в земельних справах».[37]

Генеральний секретар мав на допомогу двох заступників (товаришів генерального секретаря), добрих фахівців у сільсько-господарських справах — К. Мацієвича (український с.-ф., який ще до революції був відомим промотором громадської аґрономії і визначним у цій ділянці авторитетом не лише на Україні, а й у цілій Російській імперії та М. Савченка-Більського (безпартійного, потім співчуваючого українським с.-р., колишнього губернського аґронома Чернігівського земства). Генеральний секретар Б. Мартос, з питомою йому систематичністю, приступив до організації праці, утворив декілька спеціяльних відділів, директором Відділу земельної реформи призначив О. Мицюка (українського с.-р., який мав уже досвід з-перед революції в аґрарній адміністрації й зацікавлення в дослідах аґрарної політики). Він мав зібрати різні проєкти і виробити на підставі їх студій проєкт земельної реформи. Статистичний відділ, крім збирання матеріялів для інших відділів, мав підготовляти спеціяльні студії, між іншим і для виготовлення проєкту споживчої й трудової норми селянських господарств. Генеральний секретар, опріч репрезентації й загального керівництва, найбільше співпрацював із згаданими головними відділами, займався також організацією курсів для підготови інструкторів земельної реформи й проєктом організації всеукраїнських кооперативних центрів. Обидва його заступники підготовляли справи розвитку сільсько-господарської культури, плянування сільсько-господарських шкіл, керували організацією Лісового відділу, ветеринарної справи, відділів громадської аґрономії, сільсько-господарських машин, дослідних піль, станцій і т. п. Рівночасно секретаріят у порозумінні з Селянською спілкою й органами місцевої самоуправи порядкував організацією волосних, повітових, губерніяльних земельних комітетів. 8-9 серпня Б. Мартос скликав до Києва Всеукраїнський з'їзд представників Земельних комітетів, щоб поінформувати їх про праці над земельною реформою, про пляни її технічного проведення та про вагу комітетів в утриманні ладу в переходовий час, про забезпечення збору врожаю перед самовільними привласненнями й руїнницькими виступами. Секретаріят хотів також зібрати й для себе матеріяли про настрої представників земельних комітетів з місць для своїх праць. Бо праця над підготовою земельної реформи прохо-

[37] Д. Дорошенко, I, стор. 108.

дила в щораз більше напруженій атмосфері подій. На воєнному фронті в червні й липні не вдався наступ Брусілова, в армії щораз більше підупадала дисципліна, також і в деяких українізованих частинах, що їх підривали гасла більшовицьких аґітаторів проти війни за «поглиблення революції». Попри порозуміння з Тимчасовим урядом і затвердження конституції автономного устрою під назвою «Статуту вищого управління України», конфлікти далі повторювалися й загострювалися, а їх спричинником був часто штаб київської округи, який, наперекір владі Центральної Ради, під впливом аґітації російських реакційних кіл, намагався виявляти свою ініціятиву, як диспозиційного центру Тимчасового уряду на Україні. Щораз сильніше стала встрявати в події в Києві та в місцеві справи, головне по містах, Рада робітничих і солдатських депутатів, опанована більшовицькими організаціями. Вони, опріч посиленої аґітації у військових частинах, втомлених війною, використали для свого скріплення вибори до міського самоврядування влітку 1917 року, намагалися участю в з'їздах, демократичних виборах інфільтрувати ради місцевої самоуправи, професійні ради й земельні комітети, опановувати їх і розкладати з середини. Не маючи надії на успіх у приспішенні переходу «буржуазно-демократичної» революції в соціялістичну при допомозі робітництва, яке в Росії було розмірно нечисельне, на VI з'їзді РСДРП (б) під кінець липня 1917 року Ленін намітив нові завдання й тактику партії, запропонував тимчасово зняти гасло «вся влада радам» та накреслив підготову збройного повстання й організацію дружин червоної ґвардії. Важливою передумовою успіхів у збройному повстанні було здобути на свій бік селянські маси. З цією метою Ленін уклав союз з лівими російськими есерами та з їх лав вислав добре вишколених аґітаторів на села. Ця подія мала вплив на пожвавлення більшовицьких акцій на Україні та на скріплення лівої течії в партії українських с.-р., у ряди яких раніше добровільно перейшли були деякі члени російських с.-р. українського походження, згодом також і наслані.

Зусиллям Центральної Ради втримати лад на Україні, забезпечити збір хліба і постачання міст, налагодити розхитаний адміністративний апарат дали підтримку й деякі речники національних меншин на Україні. На допомогу місцевій адміністрації й військовим частинам, вірним Центральній Раді, почало організуватися на добровільній базі народної міліції «Вільне козацтво».

7 листопада (н. ст.) 1917 року стався переворот у Петербурзі. Більшовики скинули Тимчасовий уряд та перебрали владу. У Києві стояли одна проти одної такі сили: прихильники Тимчасового уряду під проводом штабу київської військової округи, приготовані тепер до повстання в Києві більшовики та в обороні Центральної Ради вірні їй військові частини. З ініціятиви Малої Ради й третього Українського військового з'їзду, який зібрався тоді в Києві на раду, постав «Краєвий комітет для охорони революції на Україні». Український Генеральний військовий комітет опанував ситуацію в столиці, начальник Південно-Західнього фронту ген. Володченко визнав над собою владу Центральної Ради й Генерального секретаріяту. Але здемора-

лізована армія розкладалася, проти грабежів і погромів мародерів і частин, що самовільно кидали фронт, треба було в першу чергу організувати оборону.

Таке було, лише в дуже загальному нарисі представлене, тло подій восени 1917 року. Вони, звичайно, мали великий вплив на розвиток поглядів і праць над підготовою земельної реформи в секретаріяті земельних справ. При зміні кабінету на початку вересня (щоб заспокоїти амбіції українських с.-р., що не під їх керівництвом, а під проводом українських есдеків виготовляється земельна програма) Б. Мартос став заступником, а генеральним секретарем земельних справ став М. Савченко-Більський. 20 листопада 1917 року Центральна Рада проголосила третім Універсалом Українську Народну Республіку. У земельній справі третій Універсал проголошував такі засади: «Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значення, а також на удільні, манастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

«Визначаючи, що землі ті єсть власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві для земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських установчих зборів». Універсал призначав вибори до Українських установчих зборів на 27 грудня (ст. ст.) 1917 року і день їх скликання на 9 січень (ст. ст.) 1918.

Після проголошення третього універсалу подалися на димісію генеральний секретар М. Савченко-Більський і його заступник К. Мацієвич.[38]

На численні тривожні запитання до генерального секретаріяту, як слід розуміти постанови Універсалу в земельній справі, — з датою 24 листопада за підписами В. Винниченка (голови Генерального Секретаріяту), Б. Мартоса (тимчасового виконуючого обов'язки секретаря земельних справ), О. Лотоцького (генерального писаря) вийшло офіційне пояснення від Генерального Секретаріяту. Воно цікаве деякими своїми арґументами, тогочасними настроями в секретаріяті земельних справ і загальними поглядами, як вони обґрунтували принципи,

---

[38] Д. Дорошенко подає, що К. Мацієвич на сторінках «Нової Ради» виступив з статтею, в якій просто казав, що весь аґрарний терор, всю руїну сільського господарства, яка почалася на Україні, треба поставити на карб третього Універсалу і проголошених у ньому гасел щодо землі. Він бачив в Універсалі відгуки тих ідей, які ніколи не були властиві українцям, нахил до зовсім чужих нам російських тенденцій механічного загального урівняння землі з її примусовою соціялізацією (див. стор. 188). Щоправда, в Універсалі соціялізацію землі не згадується. Проф. Дорошенко переказує хіба з статті К. Мацієвича зазначені в нього враження, як і досвід, який він мав під виливом посиленого натиску й вимог соціялізації, які не були загальними, а навіть переважаючими в Центральній Раді, а походили тільки з найрадикальніших кіл однієї партії, що підпадали під вплив чужого підривного встрявання, щоб взагалі не допустити до ухвали земельного закону в Центральній Раді.

що повинні були лягти в «підвалини» земельного закону. У поясненні Генерального Секретаріяту говорилося, що «скасування права власности на згадані в Універсалі землі та перехід тих земель до трудового народу без викупу» . . . треба розуміти так, що воно переходить «до народу Української Народньої Республіки, а значить від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам забороняється землю продавати, купувати, дарувати чи передавати комунебудь у власність якимибудь способами, бо ці землі Українська Центральна Рада вважає власністю не окремих осіб чи установ, а всього народу, при чому, це скасування власности, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити Українські установчі збори.

«До Установчих же зборів ці землі передаються в завідування вибраних народом земельних комітетів, які будуть порядкувати ними, як це зазначено в Універсалі, на основі спеціяльного закону, що генеральне секретарство земельних справ має негайно виробити, а Центральна Рада розглянути і затвердити». «Через те, оберігаючи всенародне хазяйство: машини, ліси, будинки, коні, скот й інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самовільних захватів земель і всякого добра, порубок лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже народне багатство та викличуть розрухи та сварки в краю і серед селянства».

«Разом з тим Генеральний Секретаріят має на оці подбати про забезпечення інтересів служащих і робочих, що працюють по економіях і підприємствах сільсько-господарського характеру».

«Так само щодо оплати боргів, які лежать на землі та сільськогосподарських маєтках, а також питання про форму і розміри громадської допомоги тим, хто понесе тяжкі втрати через земельну реформу, — все це має бути розглянуто і вирішено на Установчих зборах; через те в Універсалі нічого про це і не говориться».

«Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власности скасовується тільки на землі нетрудових господарств; тому всі землі трудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи казенні (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші, остаються у власності теперішних хозяїв».

У поясненні Генерального Секретаріяту говорилося також, що Універсал не касує права власности на землі, які належали містам, містечкам і селам або які знаходяться під дачами, садибами, городами, садами, під дослідними полями і станціями, а також під копальнями, каменоломами, заводами, фабриками і т. п. Так само вияснювалося, що про ліси, які мають особливе значення, будуть видані окремі, також тимчасові, постанови про розпорядження цим народним добром.

У такому ж дусі, як і пояснення Генерального Секретаріяту, секретаріят земельних справ видав, за підписом тимчасово керуючого справами секретаріяту Б. Мартоса і директора відділу земельної реформи О. Мицюка, відозву до земельних комітетів. У цій відозві ще докладніше вияснювалося, що «нетрудові землі, се такі, на яких хо-

зяїн сам своїми руками і руками своєї сім'ї хоть би й з допомогою машин не працює (не в силах обробити, а мусить держати постійних робітників)... Землевласників же, котрі мають площу землі в розмірах трудового господарства, що мають трудові землі, скажемо, менш 50 десятин, Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається собі, як і досі була».

Обіцяючи скоро виробити тимчасовий законопроєкт, як земельні комітети матимуть порядкувати нетрудовими господарствами та які з них категорії мають перейти в розпорядження земельних комітетів, відозва закликала населення під загрозою «тяжкої кари» ... «не руйнувати цього народного добра, а зберігати його, як своє, не захоплювати самочинно земель та реманенту, бо самоправством можна не найти, а загубити землю та волю». Безземельні та малоземельні нехай звертаються до земельних комітетів, і ті візьмуть їх потреби до уваги. Земельним комітетам відозва доручала списати живий і мертвий реманент, який підпадав під вивласнення «та взяти під охорону весь маєток (опріч домового та підсадибного господарства) і пильнувати, аби цей маєток не обезцінювався, щоб на той рік був забезпечений звичайний урожай». Відозва обіцяла, що Генеральний Секретаріят подбає про працівників по маєтках, щоб вони не залишилися без заробітку, а «зразкові господарства, кінські заводи, розсадники племінної худоби та ін. візьме в свої руки або доручить їх громадським організаціям». Відозва кінчалася закликом: «Отже кличемо український трудовий люд не чинити розрухів, погромів, бешкету та безладдя і тим не мішать нашій роботі, залишатися спокійним, тоді і ми зможемо спокійно робить і твердою рукою чим швидше провести тебе на обітовану землю».[39]

Проєкт земельного закону прискорено був вироблений у секретаріяті земельних справ і виправлений ще окремою комісією, в яку входили під проводом тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Б. Мартоса його співробітники у відділах секретаріяту — О. Мицюк і Гавсевич та члени Центральної Ради.[40] Законопроєкт реферував на 8 сесії Центральної Ради Б. Мартос 27 грудня 1917 року, наради й дискусія продовжувалися й на другий день. Закон мав тимчасовий характер — до Українських установчих зборів; він скасовував право

---

[39] За текстом у *«Робітничій газеті»*, ч. 186, Д. Д о р о ш е н к о, I, стор. 190-192.

[40] У написаній для мене інформації про долю цього законопроєкту проф. Мартос пригадує собі з членів Ц. Р. в комісії лише О. Шумського (тоді українського с.-р. пізнішого комуніста) і Т. Осадчого, члена Центрального Комітету «Селянської спілки». Текст цього законопроєкту не зберігся, він був розмножений на циклостилі і розданий членам Ц. Р. Проф. Мартос твердить, що його промова — мотивація законопроєкту на сесії Ц. Р. передана в Д. Дорошенка (т. I, стор. 248) неправильно, бо він користувався «Народною волею» так, як там реферували її українські с.-р., які «наперед вирішили провалити цей закон». У Христюка, пише проф. Мартос, реферування його законопроєкту передане навмисно — неповно». Переказую засади законопроєкту й історію провалу його на Ц. Раді за інформаціями проф. Мартоса.

приватної власности на землю, забороняв продаж і передачу в оренду землі, передав розпорядження нею земельним комітетам, визначав їхню компетенцію, виділяв землю для сільсько-господарських шкіл та дослідних установ, встановлював права кооператив для спільного обробітку землі, трудову (максимальну) норму на 40 десятин (зменшував норму 50 десятин, визначену перед тим у первісному проєкті секретаріяту). Б. Мартос у докладній промові пояснював закон і наполягав на прийнятті його невідкладно, щоб уникнути хаотичного, самовільного захоплення землі селянами, як це вже почало робитися в деяких селах, головне в прифронтовій смузі під впливом агітації збільшовізованих солдатів, що кидали фронт і підбурювали селян, щоб ті «заводили порядок»; вони казали селянам: «Рада землі вам не дасть, беріть самі». У секретаріяті, говорив Б. Мартос, отримано відомості про самочинний розподіл землі в деяких селах і не тільки сільсько-господарського реманенту, а навіть і хатнього майна землевласників, при чому немало його нищилося, а між окремими селами виникали сварки, особливо через сінокоси, що ними користувалося (орендувало) одне село, а тепер на них заявляло претенсії інше і т. п.

Після доповіді Б. Мартоса виступав цілий ряд промовців з критикою законопроєкту. Так, Д. Чижевський (тоді російський с.-д.-меншовик) і М. Кушнір (український с.-ф.) вимагали відкинути законопроєкт на тій підставі, що земельну реформу мають право провести тільки Всеукраїнські установчі збори. Зарудний (український с.-р.) і Скловський (російський с.-р.) критикували законопроєкт, що він складений не на основі соціялізації і що трудова норма 40 десятин занадто велика. Боронив законопроєкт партійний товариш Б. Мартоса М. Порш і наполягав на прийнятті закону з огляду на конечну його потребу і на неможливість проведення повної соціялізації. М. Порш закликав, щоб Ц. Р. не роз'їздилася, не прийнявши закону. Селянські депутати висловлювали незадоволення тим, що трудова норма — 40 десятин — занадто велика і обстоювали переділ «усієї землі».

Пізніше виявилося, що (пригадує Б. Мартос) на засіданнях фракції українських с.-р. дуже агресивно й демагогічно виступали «харківці» — Михайличенко, Северов-Одоєвський та ін., що раніше належали до російської партії с.-р., а до української пристали в 1917 році і не поривали зв'язків з російськими лівими с.-р., а ті в той час були в союзі з більшовиками. У Центральній Раді вони створили групу лівих, що стояла за порозуміння з більшовиками за всяку ціну. Фактично ця група творила більшовицьку «п'яту колону», що мала завдання ня розсадити Ц. Раду з середини (пізніше вони були здемасковані й арештовані. Див. Д. Дорошенко, т. І, стор. 260). Для більшовицького уряду було не бажане, щоб Ц. Рада видала земельний закон, мовляв, землю селянам дадуть тільки вони. Це була основна причина провалу «законопроєпту Мартоса». На другий день нарад розагітовані селянські депутати виступали проти 40 десятин та за «соціялізацію», хоч не розуміли цього терміну. В останньому слові доповідач спростовував виступи опонентів, твердячи, що норму 40 десятин можна зменшити та що й у проєкті було вже сказано, що її можуть змінити земельні

комітети відповідно до місцевих умов. Про «соціялізацію», казав доповідач, не було постанови ні одного Всеукраїнського селянського конґресу (а ті постанови брав на увагу секретаріят при виготові законопроєкту), а під соціялізацією, за поясненнями Б. Мартоса, треба розуміти керування земельним фондом громадськими організаціями, і це передбачав законопроєкт, бо він передає керування земельними справами демократично обраним комітетам від всеукраїнського аж до сільських. Чекати ж з виданням закону до Установчих зборів неможливо, бо земля залишиться необробленою.[41] За схвалення закону голосували тільки українські соціял-демократи та безпартійні, решта проти або утрималися. Мартос зараз після того подався до димісії.

По відкиненні законопроєкту секретаріяту земельних справ у поспіху закінчення 8 сесії Центральної Ради була прийнята резолюція партії українських с.-р., щоб із складу Центральної Ради виділити комісію пропорційно до числа членів фракцій і доручити їй виробити новий законопроєкт, «узявши за вихідний пункт принцип повного скасування власности на землю і соціялізації її». Законопроєкт мав бути внесений на одне з найближчих засідань Малої Ради на затвердження. Резолюція вимагала також призначити секретарем земельних справ члена партії українських с.-р. З трудністю фракція підшукала кандидата — молодого, без досвіду О. Зарудного (за кілька тижнів заступив його А. Терниченко, співчуваючий українським с.-р.).

Тим часом розпалювалася війна УНР з більшовиками. Бо коли насланим аґітаторам і більшовикам з місцевих елементів зрусифікованих міст не вдалися підривні акції з середини, а й заслабі були сили місцевих більшовицьких організацій, щоб відвертим повстанням захопити владу, 17 грудня 1917 року Совнарком (більшовицький уряд у Петербурзі), за підписами Леніна й Троцького, переслав Україні ультиматум, який на другий день Генеральний Секретаріят УНР відкинув. Бо й не вдався навіть скликаний більшовиками З'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві (16-19 грудня 1917), що на його підтримку вони покладали велику надію, але не змогли його цілковито опанувати, і з'їзд перед своїм закриттям висловив повне довір'я Центральній Раді і Генеральному Секретаріятові та видав відозву до народу, в якій заперечив і засудив більшовицькі безпідставні домагання й обвинувачення, подані в ультиматумі.[42] Але зфор-

[41] Б. Мартос також згадував, що законопроєкт перероблявся 3 рази в самому секретаріяті. Пригадую, що колись був у моїх руках неопублікований окремий проєкт К. Мацієвича, товариша секретаря земельних справ, у якому була розроблена максимальна норма трудового господарства, відповідна до природних умов поодиноких районів України. Моя записка про цей проєкт загублена в хаосі війни.

[42] Також 16 грудня 1917 року відбувся з'їзд партії більшовиків у Києві. 54 учасники з'їзду представляли 22 партійні організації з 7 губерній на території України, які разом представляли 18 021 членів. Пор. показник хронології подій 1917-18 рр. *«Велика українська Революція. Матеріяли до історії відновлення української державности»*, упоряд. проф. д-р Я. Зазуля, вид. УВАН у США, Нью-Йорк, 1967, стор. 38-40; у додатку текст універсалів і земельного закону Ц. Р.

мована поза межами України більшовицька армія напала з північного сходу на кордони України й стала ширити терор і руїну.

У самій Центральній Раді українські соціял-демократи, соціялісти-федералісти й українські соц.-самостійники, частина правих українських с.-р. і деякі представники національних меншин стояли рішуче за те, щоб нападові більшовиків дати відсіч війною. Тільки «ліве крило» партії українських с.-р. схилялося до компромісу. 9 січня (22 н. ст.) 1918 року Центральна Рада проголосила IV Універсал — акт суверенности й незалежности Української Народної Республіки. В універсалі між іншим заповідалося, що «в земельній справі комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціялізацію землі . . .»

Коли вже на вулицях Києва йшли завзяті бої, а над будинком, де відбувалася 9 сесія Центральної Ради, розривалися шрапнелі й сипалося скло з вікон, Центральна Рада, — пише проф. Дорошенко, — «продовжувала свої засідання й ухвалювала один за другим радикальні закони. Цими законами сподівалися зашахувати більшовиків, а тим часом буде заключений мир . . .»[43] 18 січня (31 н. ст.) був прийнятий Земельний закон, складений комісією, до якої обрано було багато членів, але в дійсності законопроєкт виробили: О. Шумський (український лівий с.-р., пізніше комуніст), П. Христюк (український с.-р.) та російські с.-р. Пухтинський і Дешевой, як це підтверджує сам співавтор П. Христюк та каже, що в основу його «положено постанови селянських з'їздів в земельній справі, а за схему взято проєкт земельного закону, вироблений колись фракцією соціялістів-революціонерів у 2 Російській Державній думі». Про саму соціялізацію, на якій наполягали с.-р., а укр. с.-д. та інші партії поборювали, правда, не згадується, її рішено покищо залишити на боці, щоб не вносити роздору... «. . . мовчки був прийнятий принцип „внутрішньої" згоди перед зовнішньою небезпекою».[44]

Головні статі земельного закону Центральної Ради були такі:

I. Право власности на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народної Республіки касується, — всі землі стають добром УНР, і користуватися цим добром мають право всі громадяни держави без різниці статі, віри й національности. Верховне порядкування усіма землями належить, до скликання Установчих зборів, Центральній Раді, а в межах закону — міськими землями органам міського самоврядування, іншими — сільським громадам, волостям, повітовим і губернським земельним комітетам у межах їх компетенцій.

II. (§§ 6—19) Органам державної влади, органам міського самоврядування і їх союзам та земельним комітетам закон давав право призначати потрібні площі земель для громадського користування з ме-

[43] Д. Дорошенко, I, стор. 285. У той час ішли переговори в Бересті.
[44] Цит. за Дорошенком, I, стор. 286, пор. П. Христюк, II, стор. 128.

тою: а) охорони природних багатств від виснаження й раціонального їх користування; б) визискування багатств землі й повернення прибутків з них на загальногромадські потреби; в) заведення дослідних і зразкових полів, розсадників, селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітних та інших загальнокорисних установ; г) під будову залізниць та інших потреб громадського користування.

У приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам землю мали приділювати земські комітети та встановлювати правила господарного вживання відведених земель у межах закону.

Нормою наділу для приватно-трудових господарств повинна була бути така кількість землі, на якій родина або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевости способом, могли б задовольняти свої споживчі потреби і підтримати своє господарство, але норма ця не повинна була перевищувати такої кількости землі, яка може бути оброблена власною працею родини або товариства. Додаткова примітка пояснювала, що у виняткових випадках наймана праця могла вживатися згідно з правилами, що їх встановлять земельні комітети. За користування землею не повинно було бути ніякої плати. Оподаткуванню підлягали лише землі, надані поверх встановленої норми або надзвичайні доходи з землі, які залежать від природних вигідніших комунікаційних і соціяльно-економічних умов і незалежних від праці господарств.

Терміни користування землею мали громадам і товариствам встановити земельні комітети на підставі правил у межах закону (§ 13). Право користування могло переходити в спадщину за дозволом громад і земельних комітетів, бо тільки з їх дозволу відбувалася передача права користування (§ 14); наділи приватно-трудового користування, на яких зовсім припинялося господарство або заводилося нетрудове, поверталися в розпорядження громад і земельних комітетів (§ 15).

III. (§§ 20—33) З вивласнених земель без викупу за попередніми власниками й орендарями, на їх бажання й з постанови волосних земельних комітетів, залишалися в користуванні наділи землі з садами, виноградниками, хмільниками і т. п. в такій кількості, яку вони власноручною працею і працею своєї родини могли б обробити. Землі під садибами, оселями й деякими господарськими підприємствами залишав закон у користуванні колишніх власників у кількості, встановленій земельними комітетами. Разом з нетрудовими землями в розпорядження земельних комітетів переходив живий і мертвий сільсько-господарський реманент та будівлі колишніх власників, за винятком тієї кількости, яка потрібна для їх життя і ведення приватно-трудових господарств чи торгових або промислових підприємств.

З землі, призначеної для розподілу між приватно-трудовими господарствами в першу чергу мали задовольнятися потреби місцевої малоземельної й безземельної хліборобської людности, у другу — потреби місцевої нехліборобської і немісцевої людности. Урівню-

вання в користуванні землею мали здійснюватися шляхом: а) оподаткування лишків землі поверх встановленої норми, відповідно до чистого доходу з них; б) оподаткування «диференційної решти» — доходу господарства, незалежного від праці господарів; в) розселення й переселення або зміною між наділами та їх розмірів (§ 29). Землі, потрібні для засіву буряків та інших рослин, за якими визнавалося особливе значення, повинні були приділюватися в приватно-трудове користування з умовою незменшення посівної площі цих культур. Висококультурні господарства мали передаватися цілими в користування товариствам, науковим установам або сільським громадам з умовою, що вони будуть вести господарство на підставі плянів, затверджених земельними комітетами.

Як бачимо, закон вивласнював без викупу не лише нетрудові землі, але й касував загально всяку й селянську (громадську, подвірну й індивідуальну, земельну власність) не лише на деякі надільні, але й на прикуплені частки. Хоч у законі не було згадки про соціялізацію, але тенденції її помітні подекуди в статтях закону (пор. хоча б §§ 13—15 чи 29, де говориться про передачу права користування, відповідальність громад і земельних комітетів за догляд над умовно-терміновим користуванням і господарюванням у приватно-трудових господарствах та про зрівняння в певних випадках.) Такий погляд підтверджує в своїй пізнішій інтерпретації земельного закону Ц. Ради й М. Шаповал. Він бачить у його постановах риси, що «нагадують непередільну общину (громаду), в якій робиться загальний переділ по споживчій нормі з хитанням її вгору аж до трудової норми, а далі господарства фіксуються в користуванні за приватно-трудовими господарями і можуть переходити як спадщина». У цьому, на гадку цього інтерпретатора закону Центральної Ради, було «непризнання головного принципу російської соціялізації — періодичної передільности і підкреслення нерівности наділів при загальному переділі (від споживчої до трудової норми)» . . . Закон у цілому, каже той самий автор, треба вважати реформою земельної власности, яка переносилася «на весь народ в абстракції», а практично розподілювалася по приватно-трудових господарствах у формі спадкового права на користування землею; чи інакше — «титул земельної власности перенесено на державу, а її зміст — у приватно-індивідуальне спадкове право. Істотно, це є націоналізація землі з широким правом місцевого землепорядкування (для сільської громади і земельних установ)». Закон створював лише «необхідну передумову дійсної соціялізації сільськогосподарської продукції скасуванням приватної власности».[45]

Але ця оборонна інтерпретація хоч і змодифікованих елементів соціялізації, занесених з чужого поля, з «полону абстрактного політич-

[45] Пор. М. Шаповал, *Революційний соціялізм на Україні*, стор. 141-144; у такому ж дусі була написана брошура франц. мовою: *Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire de la Centralna Rada (le janvier 1918)*, видана закордонною делеґацією української партії соціялістів-революціонерів у Празі 1920 року.

ного мислення» частини української інтеліґенції, всупереч українській дійсності, не могла злагіднити оспорювань прийнятого з поспіхом земельного закону Центральної Ради й пізніших проти нього закидів.

Проводити в життя земельний закон Ц. Ради не довелося, бо війна з більшовиками охопила велику частину просторів України. Більшовики брали несвідомі маси, що їх попередній режим утримував на низькому культурному рівні, не законом, а гаслами: «Грабуй награбоване», «Земля селянам, фабрики робітникам» і т. д. Для них найважливіше було підірвати всякий лад, що його намагалася заводити противна, хоч би яка революційна у своїх соціяльних прагненнях сторона, та не дати себе нікому випередити в соціяльно-політичній революції й боротьбі за владу та за завоювання мас. Для селянства найважливіше було придбати землю з вивласнених великих маєтків. Більшовицька окупація зимою 1917—18 року насамперед захопила смуги Лівобережної й Південної України, де поряд з великою земельною власністю й великою хутірською селянською (козачою), великий відсоток селянської землі був у громадському землеволодінні, розділеної в користування дрібним селянським господарствам. Головною метою більшовицької соціяльної програми на селі було використати соціяльний конфлікт не лише між великою і селянською власністю, але й між самим селянством.

На початку революції в боротьбі за владу більшовики не мали власної докладніше оформленої програми земельної реформи. Вони стояли в аґрарній справі на тих позиціях, які тільки побіжно вказували Маркс і Енґельс. Багато років вони вели боротьбу з своїми противниками, російськими соціялістами-революціонерами проти общини й її концепції соціялізації землі. Ще в квітні 1917 року на партійній конференції й у своїх статтях Ленін підкреслював вимогу націоналізації землі. Але з приходом до влади, зараз на другий день після перевороту, більшовики проголосили в декреті 8 листопада 1917 року запозичену від соціялістів-революціонерів аґрарну програму про соціялізацію землі.[46] Бо й так основний її принцип (звична на території корінно російських земель община з урівнювальним способом користування) був ближчий для їх дальших цілей, ніж господарство хоч би тільки споживчої чи невеликої трудової норми з індивідуальною чи подвірною земельною власністю.

III Універсал Ц. Ради ухвалював організацію земельних комітетів, а Генеральний Секретаріят пізнішою окремою інструкцією доручав

---

[46] Не маю змоги вставляти тут огляд еволюції більшовицької аґрарної політики та їх поведінки на Україні. Пор. огляд змін більшовицьких поглядів на земельну справу, їх джерела та літературу в передовій статті В. П. Столяренка і В. П. Шквереця: *«Історичний досвід КПРС по соціялістичному перетворенню сільського господарства»*, «Український історичний журнал», Київ, 1967, ч. 8, стор. 17- 27; також *«Очерки развития народного хозяйства Украины»*, стор. 125, 135-7, 139-141. Найновішу аналізу розвитку більшовицької аґрарної політики на Україні, на підставі власного досвіду й спостережень та використаних джерельних матеріялів і наукової літератури, подав К. Кононенко у згадуваних уже працях.

їм перебирати в своє завідування землі й господарства, які за постановами земельного закону підпадали під вивласнення. Але земельні комітети, вибрані з поспіхом серед тривожних настроїв і революційного безладдя, складалися часто з елементів випадкових і нездатних упоратися з трудними для них завданнями. Зимові воєнні операції й переходи більшовицьких частин, їх постої по великих маєтках руйнували звичайно залишене без опіки господарське й домашнє устаткування та сприяли й помагали широкій реалізації гасла: «Грабуй награбоване». Самовільні захоплення й знищення продовжувалися до весни, коли наближалася пора приступати до сільсько-господарських робіт. У руках селян опинилося чимало живого і мертвого реманенту з поміщицьких дворів. Але тут слід зауважити, що вже в час війни через брак робочої сили, мобілізованої до війська, великі власники не могли впоратися з загосподаренням своїх земель і значну частку (ще більшу, ніж до війни) відступили селянам, чи то в формі оренди, чи винагороди за працю. Взагалі, за переписом з 1916 року, посівна площа на 84,8% належала селянам і тільки на 15,2% — великим господарствам. Так само, за даними того ж перепису, 91,2% всієї рогатої худоби, 89,8% коней та 87,3% овець належало селянським господарствам.[47] Якби був опанований спричинений більшовицьким наїздом хаос, сільсько-господарська продукція, оперта, як бачимо, головне на селянські господарства і в своїй масі на працю селянських рук і селянський господарський реманент, була б спроможна задоволити потреби народного господарства, навіть і ті, що виникли з зобов'язань Берестейського договору.

Під кінець лютого 1918 року Центральна Рада повернулася до столиці, що її були заняли більшовики. Уряд (кабінет В. Голубовича) був тоді в більшості в руках українських с.-р. Міністром земельних справ став М. Ковалевський. У середині березня міністер внутрішніх справ П. Христюк розіслав земельним комітетам обіжник, який закликав, щоб розібране з економій майно (яке за закликом мало залишатися власникам) було їм повернене, щоб живий і мертвий реманент був переданий назад туди, звідки його забрано. Обіжник закликав земельні комітети допильнувати припинення всяких лиходійств і селянських розрухів.[48]

Але наладнати зруйновану адміністрацію в країні було дуже важко через брак національно свідомих і вірних справам української державности фахових сил, та ще й при дальших протидіях численних ворожих сил, не прихильних державному відродженню України. З одного боку, зусилля Центральної Ради наводити лад підривали залишені численні більшовицькі аґенти та їх спільники — російські соціялісти-революціонери, які добре розумілися на підступах в організації селянських розрухів і аґрарного терору та провокаціях. Їм

---

[47] К. Мацієвич, *Один з етапів аґрарної революції в Україні, Кооп Республіка,* Львів, ч. 4-5, стор. 105-6.

[48] Повний текст обіжника див. у Дорошенко, *Історія України* 1917-23 рр., т. II, стор. 228-89.

тихо й явно сприяли російські й русофільські залишки колоніяльного дореволюційного режиму, як ті, що були за ліберально-буржуазну революцію, так і реакційні елементи (опріч місцевих, також і ті, що стовпилися на Україні, тікаючи від терору большовиків з голодних російських столиць і міст). Було не без участи й аґентів Антанти, які вели далі війну й протидіяли загрозливим їй наслідкам Берестейського договору. З другого боку, з приходом австрійських і німецьких військ на Україну піднесла голову аґрарна реакція, яка знаходила легкий доступ до штабів окупаційних залог, зокрема австрійських, серед яких великі власники, наприклад, на Правобережжі польські маґнати, мали добрих знайомих і протекцію. В незавидній позиції проти тих протидій і встрявання чужих сил опинилася не лише Центральна Рада та її уряд, а й ті кола української інтеліґенції, які не погоджувалися з земельною соціяльною політикою Центральної Ради, та кола того українського селянства й більших землевласників, які були прихильні власному державному будівництву України, але противилися такому полагодженню земельних справ України, яке накреслив земельний закон Центральної Ради.

Професор Д. Дорошенко на початку другого тому «Історії України 1917—23 рр.», присвяченого подіям 1918 року, наводить цікавий документ — реферат австрійського аґента своєму урядові з кінця березня 1918 року про ситуацію на Україні та про свій погляд на політику окупаційних властей на Україні. З реферату «Unsere Politik in der Ukraine»,[49] видно, як ворожі сили інформували автора ніби в політичному інтересі окупаційних властей, але насправді в політичних інтересах великих землевласників на Україні. Вибираю з реферату, наприклад, такі рядки: ... «Лінія нашої політики на Україні мусіла б безумовно повернутися вправо. Цей поворот, одначе, мусить мати свої певні межі з огляду на те, що ми мусимо знайти порозуміння з тими широкими колами населення, чиї інтереси до деякої міри зв'язані з сучасним режимом. Треба з увагою ставитися до цих інтересів, якщо ми не хочемо наштовхнутися на гострий опір. Конкретно кажучи: селяни мають тепер все, усю одібрану від поміщиків землю і всі хлібні запаси. Вони складають собою величезну більшість народу. Відібрати від них здобуту землю є річчю неможливою. Так само, як неможливо силою примусити постачати нам хліб. Залишається один засіб: зацікавити селян з господарського погляду якомога інтенсивнішим обробленням землі і продажем продуктів. Це може статися лише тим способом, що їм буде законно забезпечено через визнання індивідуальної власности й фактичне — через воєнну оборону проти грабунків і т. д. — володіння землею, прибуток від урожаю і прибуток від проданого хліба». «Всупереч соціялістичним теоріям, про якийнебудь опір селян, певна річ, не може бути й мови. Вони стали через революцію власниками і не мають більше до комуністичних ідей ніякого нахилу, а навпаки — гарячий інтерес до того, щоб принцип приватної власности був відновлений ... Відновлення приватної власности зустріло

[49] Дорошенко, II, стор. 11-13.

б певні перешкоди, але не такі, щоб їх не можна було подолати. Пропонована тут розв'язка земельної справи наштовхується на дуже великі труднощі — мова про відшкодування колишніх власників. Тут виступають соціяльно для нас важкі два питання: інтереси поляків і наша власна потреба у великій сумі рублів для оплати хліба й для сплати тих видатків українського уряду для підтримки цілої державної машини, в яких ми також зацікавлені (наприклад, справа транспорту)» . . . «З огляду на поляків, яким належить значна частина маєтків на Україні, треба, щоб ми виступили коли не за відновлення колишнього стану, то, принаймні, за відповідне відшкодування» . . . «Земля, якою тепер володіють селяни, повинна бути за ними узаконена, але за певну відповідну виплату. Селянам повинно бути дано зрозуміти, що без такої виплати земля залишиться власністю держави або буде повернена власникам . . .»

Не буду тут докладно обговорювати випадків, які загострили відносини між окупаційними австро-німецькими властями й Центральною Радою, як наказ фельдмаршала Айхгорна в справі весняних засівів без попереднього порозуміння з українською владою чи ультимативні домагання генерала Ґренера, начальника штабу німецьких військ на Україні, ухвалені спільною нарадою встро-німецьких військових представників (24. IV. 1918) до українського уряду. У цих домаганнях були такі пункти[50] . . . «Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земськими органами». «Аґрарне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власности й виплату селянам за розділену між ними землю. В інтересі здатного сільського господарства до експорту мають бути збережені великі господарства до певних, зазначених у законі меж» . . .

З українських партій, які зформувалися впродовж 1917 року, але не були зовсім представлені в Центральній Раді, або лише індивідуально й настільки, що не могли мати впливу на її політику, виступили на початку 1918 року в обороні принципу приватної земельної власности головне дві, згадані в попередньому розділі — Українська демократично-хліборобська партія й «Союз земельних власників». До їх характеристики й ролі у новий період державного змагання України та до їх настанови в земельній справі переходжу в наступному розділі.

5. *Аґрарна політика і проєкт земельної реформи гетьманського уряду періоду Української Держави*

29 квітня 1918 року відбувся політичний переворот. Того дня на «Хліборобському конґресі» в Києві відбулося проголошення Павла Скоропадського гетьманом України. Конґрес відбувся з ініціятиви

[50] Подані в Дорошенка, II, стор. 30-31.

«Союзу земельних власників». Участь у ньому взяли також делеґати хліборобських організацій, що їх на з'їзд 28 квітня скликала Українська демократично-хліборобська партія. Обидві партії сходилися на обороні принципу приватної власности, але між обома партіями, які підтримали перемогу політичного устрою Української Держави, були різниці як щодо чисельности, так і в національно-політичних поглядах; а конкретно в земельній справі «Союз» був проти принципу примусового викупу великопанських земель, стояв твердо й виключно на позиціях клясового інтересу й непорушности приватної власности на землю, тому не без порозуміння з комендуванням окупаційних австро-німецьких військ прагнув до повалення Центральної Ради й заміни її сильною владою монархічної форми. Під кінець гетьманського періоду «Союз земельних власників» розпався на дві течії. Представники великої власности, переважно неукраїнського походження, як, наприклад, керівники їх Дуссан, гр. Гейден, Ненарохомов та ін., виявляли непримиренність у справі земельної реформи, самостійність і суверенність України вважали тільки як переходову форму до федерації з майбутньою обновленою Росією. Група дрібніших українських дідичів і селян у «Союзі» наближалася щораз більше до Української демократично-хліборобської партії. У своєму меморіялі, поданому гетьманові (20. X. 1918), вони заявили, що «Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парляментарно-демократичним устроєм» на чолі з гетьманом. Члени цієї групи на чолі з М. Коваленком помалу еволюціонували, більше поміркованo стояли на тому, що «принцип приватної власности має бути непорушним, але в інтересах держави розмір володіння землею необхідно обмежити. Через те аґрарна реформа повинна бути проведена негайно і в інтересах широких верств селян-хліборобів, яко єдиної та міцної підвалини української державности».[51]

Політику сильної влади гетьмана підтримала також т. зв. Кадетська партія, в якій гуртувалися переважно кола ліберальної буржуазії й пов'язаної з нею ліберальної інтеліґенції, з перевагою членів російського й жидівського походження. З кіл близьких до цієї політичної партії зформувалася на початку гетьманського періоду організація представників капіталу — великої промисловости, торгу, фінансів і сільського господарства України, популярно звана «Протофіс», що склала була льояльну заяву підтримки державної політики гетьмана й нового державного ладу. У дальшому розвитку ця група намагалася посилювати свої впливи не лише на економічну політику, а й на внутрішню національно-державну політику гетьмана, спираючись на порозуміння з окупантськими властями часто поза плечима гетьмана і його уряду. Врешті вона й стала головним речником плянів тісного державного союзу України з відреставрованою Росією, обстоюючи підставу нерозривности їх спільних економічних і політичних інтересів. «Протофіс», крайньо права група «Союзу земельних власників» і кадетська партія мали вплив на формування ради міні-

[51] Дорошенко, II, стор. 396.

стрів гетьманського уряду й реорганізацію адміністрації в країні. Вони об'єднано вирішили підтримувати «сильну владу» на захист своїх клясових інтересів, самостійність української держави вважали лише переходовим етапом, хоч може й з-поміж тих кіл (як дехто твердить) виділялися окремі погляди: вважати конечність підтримки будівництва Української Держави й влади гетьмана заради ладу й порядку як основних політичних вартостей самих у собі й приймати українську державну самостійність в розумінні територіяльного патріотизму, даючи перевагу принципові державности над першенством національного ідеалу.[52]

У кадетській партії була також невелика група національно свідомих українців-лібералів, переважно інтеліґентських професій, які ще до революції брали участь в українському громадському житті, були членами «ТУП», стояли на ґрунті національної української окремішности, але й єдности Росії, а в українських національних справах боронили домагання широкої свободи для українського національно-культурного життя. З цієї групи слід згадати проф. М. Василенка, бар. Ф. Штайнґеля, В. Науменка, В. Уляницького та ін. З цієї групи також були представники в уряді гетьмана, які намагалися деколи впливати на збереження українсько-національного характеру політики та протидіяти впливам чужонаціональних, ворожих українській державності сил. На добрі наміри декого з цієї групи українських кадетів і з групи «природних українців» з «Союзу земельних власників» впливала в своїх зусиллях підтримувати український національний характер державного будівництва Українська демократично-хліборобська партія. Вона ж, з другого боку, підтримувала ініціятиву до консолідації українських національних сил, прагнучи до утворення політично й соціяльно поміркованого центру, приєднати до нього в першу чергу українських соціялістів-державників, у дальшому дійти також до порозуміння з державнотворчими силами тих партій, які посідали панівне становище в Центральній Раді.

У земельній справі УДХП обстоювала приватновласницький принцип, але вважала конечним проголошення примусового викупу великих земельних маєтків. Деякі провідні люди з цієї партії намагалися ще перед переворотом знайти якийсь компроміс з соціялістичною більшістю Центральної Ради. У цій справі вони зверталися ще 25. III, зараз по з'їзді в Лубнях, і висилали до Центральної Ради делеґацію в справі переміни в загальній і зокрема в земельній політиці Центральної Ради, представляючи їй свої резолюції, вимоги з'їзду: «залишення в руках господарів якогось мінімуму землі» й «забезпечення в українській державі правного ладу, рівного як для соціялістів, так і для несоціялістів», та «поновлення складу Центральної Ради представниками від хліборобів . . .» [53]

У Центральній Раді під натиском своїх і чужих, у змінених політичних обставинах назрівали також тенденції до деяких змін у со-

[52] Пор. Дорошенко, II, стор. 86.
[53] Дорошенко, II, стор. 16-17.

ціяльній політиці. Напередодні перевороту була прийнята зміна земельного закону постановою, що приватна власність до 30 десятин не повинна підлягати вивласненню.

Зараз після перевороту й проголошення «Грамоти» гетьмана та «Закону про тимчасовий державний устрій України» були намагання приєднати до творення першого кабінету міністрів представників українських національних політичних груп, головне соціялістів-федералістів. (Переговори першого кандидата на прем'єра М. Василенка й ген. Ґренера). Але умови представників делеґацій міжпартійної конференції, скликаної з ініціятиви українських с.-ф., не без впливу УДХП, не були прийняті. А вони ставили домагання змін у проголошених підставах державного устрою, у принципах аґрарної політики, «саморозпущення» Центральної Ради, встановлення тимчасового законодавчого органу — Державної ради з представників усіх верств населення. Попри обурення проти способу проведення перевороту й зокрема проти насильства німецького загону над Центральною Радою (Малою Радою) 28 квітня 1918 року й арешту декого з членів уряду, міжпартійна нарада — щоб не поглиблювати конфлікту — запропонувала також своїх кандидатів у склад ради міністрів.[54] Міжпартійна нарада домагалася також, щоб в основи зміненого державного устрою була покладена конституція, яку ухвалила Центральна Рада на останньому засіданні. Свої домагання міжпартійна конференція мотивувала заявою, що, «змінюючи соціяльну політику, яка досі велася в Центральній Раді, українські партії твердо стоять на тому, що ця політика не повинна бути випущена з дійсно демократичних рук».

Нарешті був зформований кабінет Ф. Лизогуба з кадетів і згідними з правими групами фахівців, без участи Української демократично-хліборобської партії, яка далі не відмовлялася від зусиль консолідації українських національних сил, хоч би для натиску на політику гетьмана й його уряду у напрямі дотримування лінії, згідної з національним інтересом українського державного будівництва.[55]

24 травня утворився Український національно-демократичний союз (УНДС) з об'єднання репрезентованих у ньому партій: Українських соціялістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії, Української трудової партії, об'єднаної ради залізниць України і поштово-телеграфної спілки. З дорадчим голосом вступили до Союзу українські с.-д. і с.-р. Ця, сказати б, зовнішня опозиція в окремому меморіялі, переданому гетьманові, гостро скритикувала перші кроки діяльности нового уряду і його склад, закінчуючи твердженням: «все доводить, що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу та зміцнити самостійну українську держа-

[54] Там таки, стор. 57.

[55] У склад ради міністрів кабінету Лизогуба ввійшов за індивідуальною згодою на пост міністра закордонних справ Дмитро Дорошенко, який перед тим причисляв себе до українських с.-ф.

ву не зможе, і тому нижчепідписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовір'я». «Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений у більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української „орієнтації", які мали б повне довір'я широких українських мас».

Так само з вияснениям загрозливого становища в наслідок встрявання чужих сил у порядкування політичними, господарськими і соціяльними справами України, в якому беруть участь і чинники військового командування окупаційних армій, УНДС звернувся з відозвою до німецького уряду. У ній, зокрема у справах, які стосуються й земельної політики, говориться: «В українському народі відбулася природна й здорова реакція проти утопістичних, нежиттєвих і шкідливих захоплень особливо в аґрарній справі. Ця реакція йшла двома шляхами: одна частина землевласницького селянства, організована в союз ще за московського самодержавія земськими начальниками, йшла під проводом московських і москвофільських поміщиків; друга частина хліборобів, організованих українською інтеліґенцією та поміщиками-патріотами, була під проводом цих останніх. Організації йшли нарізно, але тих і других об'єднувало бажання оборонити принцип власности, загрожений від соціялістів-утопістів. Та коли українські провідники хліборобів хотіли тільки ґрунтовної реорганізації Центральної Ради й правительства уведенням буржуазних українських елементів, в той час московські провідники хліборобів, підшиваючись під українську шкуру, хотіли повного знищення самої ідеї Ц. Ради. Треба зазначити, що саме тоді і в Центральній Раді назрівала реакція проти лівих соціялістів.». «Замість виждати й дати самому українському народові змогу подужати свою хоробу й знайти шлях до трансформації своєї революційної влади, німецьке військове командування взяло участь у перевороті» . . . «Українські хлібороби, які творили рух для забезпечення принципу приватної власности, бачать з жахом, що, чіпляючись за цей принцип, чужонаціональні елементи захопили владу на Україні в свої руки й знову обертають українську націю в рабство . . .»[56]) Відозва підкреслювала потребу й готовість УНДС утворити на місце встановленого «свій національний діловий комітет міністрів з елементів державних і досвідчених фахівців».

Рівночасно з створенням УНДС Українська соціял-демократична партія на з'їзді в травні 1918 року перевіряє свої дотогочасні політичні позиції, а в земельній справі стверджує, що «недоладною земельною політикою соціялістів-революціонерів» дрібні власники були «одіпхнуті» в табір великих власників. З'їзд змінив один з пунктів своєї програми, визнавши право селянської власности на землю в межах встановленої відповідно до місцевих умов норми.

Партія Українських соціялістів-революціонерів теж відбула в травні свій з'їзд та провела на ньому критику своєї попередньої діяль-

[56] Повний текст меморіялу й «Відозви» у праці Христюка «*Документи національно-державного союзу*» й у Дорошенка, II, стор. 103-111.

ности. На з'їзді була запропонована постанова: «Стоячи на основах соціялізації землі, як на програмі-максимум, повинна бути поведена така реформа: земля, яка досі перебувала у володінні приватних власників, до певної норми залишається в доживотному і спадщинному володінні». Ця резолюція не була схвалена, але більшість з'їзду не голосувала проти неї, лише втрималася.[57])

На з'їздах цих обох партій, домінуючих перед тим у Центральній Раді, наступив розлам і відділення від них їх лівих течій, які пізніше перейшли в комуністичний табір. Деякі члени опозиційних партій, відсунені від політичної співпраці за гетьманського періоду, провели важливу громадську діяльність в організації кооперативного будівництва, в розбудові шкільництва і в піднесенні національної свідомости селянства. У кабінеті Лизогуба міністром земельних справ був призначений В. Кокольцов, поміщик харківської губ., який мав агроном. освіту й досвід у земельній діяльності. Він, як це було і в інших випадках, під виглядом фаховости ввійшов сам до ради міністрів і обсаджував адміністративний персонал міністерства й органи земельної адміністрації людьми, які часто вороже ставилися до українських національних потреб і національного характеру українського державного будівництва. Не диво, що проти нього вибухнув зараз на початку страйк української частини службовців міністерства; його нетакт виявився також і в посиланні на Айхгорна у «Законі про право на врожай» з 27 травня 1918.[58]

Товаришами міністра земельних справ були: В. Брунет, кол. директор харківської сільсько-господарської школи, та Г. Бурлаков. У першій своїй «Грамоті до всього українського народу» гетьман заявляв: «Права приватної власности, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядки бувшого українському уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартости від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів . . .» У земельній справі гетьман висловився у відповіді делеґації хліборобів з Харківщини, Херсонщини, Полтавщини, Волині 21 червня 1918 року, кажучи: «Говорять серед народу, що землі не дадуть. Це неправда: закон розробляється, але не можна його відразу видати, не рахуючися з історичним боком питання. Великих маєтків більше не буде, земля передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, при чім купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена . . . Поміщикам надається право продати всю землю державному земельному банкові для утворення земельного фонду держави. Уряд сам буде ділити між безземельними земельні запаси».[59]

---

[57] Кононенко, II, стор. 61.
[58] Дорошенко, II, 285.
[59] Там таки, стор. 50-82.

У програмовій декларації з 10. V. 1918 новопризначений на голову ради міністрів Ф. Лизогуб заявляв, що «обвинувачення» нової влади в службі інтересам великих земельних власників та в легковаженні насущних потреб селянства — несправедливі. Тому що під господарським оглядом «селянство являється в такому хліборобському краю, як Україна, підставою народного добробуту», уряд приступив до вироблення пляну земельної реформи, «поставивши собі твердою метою зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хліборобів» . . . «Правительство не спиниться ні перед якими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре було б здатне в найбільшій мірі збільшити продукцію . . .» [60]

Тим часом 14. VI. 1918 рада міністрів, за підписом голови й міністра земельних справ, проголосила «Закон про право продажу та купівлі землі поза місьмими оселями». У ньому серед інших були такі статті:

1) «Кожен власник сільсько-господарських та лісових маєтностей» . . . має право продажу їх без обмеження розміру. 2) Державний земельний банк набуває сільсько-господарські та лісові маєтності без обмеження їх кількости, але з тим, що розпродує їх на підставі цього закону. 3) Одна фізична чи юридична особа має право набувати купівлею або даруванням сільско-господарські ділянки з тим, щоб розмір загальної їх площі... не перевищував 25 десятин. 4) Земельні товариства окремих приватних осіб мають право набувати купівлею або даруванням сільсько-господарські дільниці з тим, щоб кількість набуваної товариством сільсько-господарської землі не перевищувала тієї кількости, котру мають право набути усі вкупі спільники товариства, рахуючи право кожного згідно з ст. 3 цього закону. Ст. 6. Набування сільсько-господарських та лісових маєтностей в розмірах, що перевищують норми, зазначені в ст. 3 і 4, допускаються тільки з особливого дозволу міністра земельних справ для громадських, промислових або інших культурно-господарських цілей, докладно зазначених у дозволі. Ст. 12. Догляд за виконанням цього закону, а також турботи про землевпорядні та межові роботи для здійснення цього закону покладається на повітові та губерніяльні земські комітети . . . Згадані комісії були встановлені окремим законом з 15. VII. Рівночасно були утворені «Тимчасові земельно-ліквідаційні комісії», які «мали розглядати справи про порушення прав власників та орендарів землі після 1 березня 1918 року окремими особами, сільськими громадами та різними революційними установами . . .» До таких революційних установ були зараховані скасовані «грамотою» гетьмана з 29. IV. 1918 земельні комітети, встановлені Центральною Радою.

З датою 8 липня 1918 рада міністрів ухвалила «Тимчасовий закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства», накладаючи на новоутворені земельні комісії догляд над виконанням цього закону. Комісії мали обов'язок допильнувати виконання постанови про при-

---

[60] Дорошенко, 95-96.

мусове використання живого й мертвого реманенту тих власників, які не цілком використовують його у власних господарствах, і постанов про норми плати за сільсько-господарську працю. Губерніяльним земельним комісіям закон надавав право встановлювати кари ув'язнення, призначення до примусових громадських робіт та грошові кари. Більше суворі кари мали розглядатися в звичайному судовому порядкові за: а) знищення посівів, врожаю та зібраного хліба; б) за свавільне закриття чи припинення, за попередньою згодою, сільських робіт, а також і за підбивання до таких вчинків.[61]

Тим часом уже від початку, а посилено в час збору хліба подекуди поміщики стали самовільно організовувати «каральні відділи», які жорстоко розправлялися з селянами, — винними й невинними, серед останніх — найчастіше з найбільш свідомими, зверталися до близьких команд австро-німецьких окупаційних частин, які карали селян, відбирали в них захоплене з панських дворів і власне майно, ловили й вивозили їх на екзекуцію до спеціяльних каральних відділів. Були нерідкі випадки жорстокого терору: розстріли без суду під церквою вичитаних з підозрілих списків, не відомо ким доставлених, зігнаних селян 16-60 років, звичайно вдосвіта в неділю.[62]

Для провокацій терору й беззаконня було широке поле нагод, про що були й чисельні тоді донесення урядові й Українському національно-державному союзові. Щойно 22 жовтня 1918 року була організована заповіджена в «Грамоті» гетьмана в квітні «Вища земельна комісія», завданням якої було виробити основні земельні реформи. Належали до неї під формальним проводом самого гетьмана: новопризначений міністер земельних справ В. Леонтович, Є. Чикаленко, проф. К. Воблий, проф. В. Косинський, І. Черниш, Е. Ганейзер, проф. С. Франкфурт та ін., разом коло 25 осіб. Основні принципи проєкту, проголошені перед самим упадком уряду гетьмана, були такі: всі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені державою й потім парцельовані за допомогою державного земельного банку, але не більше, ніж по 25 десятин в одні руки. Залишалися тільки господарства, які мали високе аґрикультурне значення, і то в розмірах не більше 200 десятин на кожне господарство. Більші норми залишалися тільки в маєтках, які обслуговували цукроварні, годували племінну худобу або плекали високоякісне насіння; одначе й такі в усій своїй цілості не мали перевищувати п'ятикратної максимальної норми 200 десятин, тобто 1000 десятин. Не відчужувалися також садиби й виноградники.[63]

---

[61] Порівн. Дорошенко, II, стор. 286-291.

[62] Знаю це з достовірних свідчень про такі численні випадки в Південній Україні влітку 1918 року, сам я бачив жертви такого терору й був причасний до збирання протокольних фактів.

[63] Дорошенко, II, 290-91, пор. оцінку в Х. Лебідь-Юрчика: *«Бюджетове право»*, Львів, 1927, стор. 135-6.

6. Земельний закон Директорії УНР з 8 січня 1919 року

Коли в кінці 1918 року влада перейшла від гетьмана до Директорії Української Народної Республіки, міністер земельних справ нового уряду М Шаповал дістав доручення «негайно виробити проєкт земельної реформи з узглядненням моменту і без попередніх помилок».[64] Автор проєкту взяв в основу закон Центральної Ради і поробив у ньому, відповідно до інструкції Директорії, деякі поправки. Закон був схвалений і підписаний Директорією 8 січня 1919 року і стверджений в кінці січня Трудовим конґресом України. За схвалення закону голосували члени партії автора проєкту — українські соціялісти-революціонери, українські соціялісти-демократи і соціялісти-самостійники, проти висловилися українські соціялісти-федералісти. Дехто з партії міністра Шаповала висловлювався, що »закон не означає соціялізації землі», але, стверджує М. Шаповал- — закон був загалом прихильно прийнятий «в широких партійних і селянських колах».

Закон Директорії виразніше підкреслював принцип націоналізації землі — верховну власність землі визнавав за державою, яка за допомогою своїх органів і виборних земельних управ мала адмініструвати й порядкувати державним фондом землі, утвореним з вивласнених земель нетрудового характеру. Головний пункт зміни (закон Ц. Ради), § 21, стверджував, що всі дотогочасні трудові господарства, не більше 15 десятин, залишаються непорушними в користуванні своїх дотеперішніх господарів». Для земель піскуватих, солонців, багнистих та облогуючих ця максимальна трудова норма (15 дес.) могла бути збільшена постановами повітових земельних управ після затвердження міністерством земельних справ. З § 21 про максимальну трудову норму виходило, що вивласненню підпадали й селянські господарства, які до того часу мали більше 15 десятин. З вивласнених земель і утвореного земельного фонду земельні управи мали під верховним порядкуванням і доглядом міністерства земельних справ надавати наділи у вічне користування малоземельним і безземельним селянам «не менше 5—6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і не більше трудової норми». Закон передбачав також утворення добровільних хліборобських спілок у кооперативній формі. Закон Директорії відкидав § 29 закону Центральної Ради про проблематичне «урівнювання»; взагалі виключав урівнюючо-передільний принцип російської общини, бо її вже на Україні й не було. На додаток до закону 8 січня 1919 року Директорія УНР видала ще окремий закон з 18 січня 1919 року про додатковий земельний наділ для козаків армії УНР. Кожний вояк УНР мав право отримати звичайний наділ, визначений загальним законом з 8 січня, а крім того ще додатково 2 десятини землі і 2000 гривень безпроцентової позики на загосподарювання, яку належало сплатити за 5 років по закінченні вій-

---

[64] М. Шаповал, *Революційний соціялізм на Україні,* стор. 138-147.

ни. Закон визначав також, що вояк, який самовільно покинув ряди армії, втрачав право на наділ землі.[65]

Реалізацію земельного закону Директорії земельні управи могли здійснювати лише на дуже обмеженій території України, бо впродовж двох років українська влада мусіла вести війну у важких умовах з більшовиками, Денікином і Польщею. Великі простори були тереном пересувних воєнних операцій та переходових нищівних окупацій. Більшовицька пропаґанда закликала селянство забирати землю негайно в свої руки, бо Директорія, мовляв, має в своїй програмі передати землю в руки «куркулів». Самі більшовики на початку інвазії передавали поміщицькі землі й інше майно селянам; майбутніх форм аґрарних відносин вони докладно не встановляли. «Їх метою було підняти все селянство на боротьбу з старим устроєм, зародити й плекати в ньому великі надії на майбутнє . . .»[66]

6 березня 1919 року більшовики видали інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове вирівнювальне користування». 5 лютого 1920 року «Всеукраїнський революційний комітет» на зайнятих частинах території України видав «Закон про землю». Другий пункт цього закону проголошував, що всі трудові господарства, що існують, і належали досі трудовим селянам-власникам, козакам, колишнім державним селянам і т. д., залишаються непорушними і нехай вони продовжують вільно, без усяких обмежень користуватися всією землею такою формою, якою вони користовалися до цього часу. У перші часи більшовики не встановлювали термінів користування землею, щойно при переході до «НЕПу», 2 березня 1921 року встановили були 3-річний термін користування, а наступного року видали «Земельний кодекс України», про який згадаємо ще далі. Більшовики почали скоро там, де вони міцніше закріпилися на Україні, відбирати в селян розділену з поміщицьких маєтків землю й живий та мертвий реманент. З поміщицьких маєтків стали заводити «совхози» і сільсько-господарські «комуни». Але економічні результати з тих більшовицьких колективних форм сільського господарства не були успішні. У добу «воєнного комунізму» все селянство більшовики обтяжили «продрозверстою» — податком «продуктивного розподілу», що під гострими карами зобов'язував здавати державі всю сільсько-господарську продукцію, за винятком дуже обмеженої норми, залишеної для особистого споживання. Фактично спеціяльні «продовольчі відділи» ЧК забирали в селян усе, опріч тієї частини, яку селянинові вдалося заховати від державних аґентів. Більшовицька земельна політика відбирання хліба або примусового продажу худоби й інших продуктів за безвартісні банкноти, без постачання селянству товарів, потрібних у господарстві, викликала протверезіння в селян і усвідомлення, що на обіцянки біль-

---

[65] Пор. М. Стахів, *Україна в добу Директорії УНР*, Бібліотека українознавства НТШ, Нью-Йорк, т. I, стор. 152, т. 7, стор. 311-318.

[66] Н. Олежко (Кононенко), *Аґрарна політика большевиків*, стор. 28 та ін.

шовицької пропаґанди не можна покладатися. Запізно поверталися симпатії селян до своєї української влади. Самооборонні й розпачливі повстання проти більшовиків вибухали по всій Україні й тривали довший час по невдачі збройної боротьби Директорії УНР.

7. Тимчасові постанови земельного закону ЗО УНР з 14 квітня 1919 року

Перед першою світовою війною західньоукраїнські землі, які були в австрійській займанщині — Галичина, Буковина й українське Закарпаття, належали до країн з найбільшим аґрарним перенаселенням в Европі.[67] Аґрарне перенаселення було тут більше, ніж на центральних українських землях у російській займанщині. Загалом у Галичині (для якої маємо докладніші дані) 75% людности займалися сільським господарством; вищий відсоток зайнятих у хліборобстві мала українська людність — 88-90%. На 100 га використаної в сільському господарстві землі — в Галичині жило поверх 100 осіб хліборобської людности, тоді як, наприклад, у Німеччині 51, Франці 43, Голляндії 10 і т. д. Сама ж сільська людність купчилася пропорційно до своєї чисельности, тільки на малій частині хліборобської площі. Велика земельна власність у Галичині в 1852—60 роках займала 44,8% загальної сільсько-господарської площі, до 1912 року вона зменшилася до 37,8%, в тому числі 16,3% площі займали великі маєткові лятифундії понад 5 000 га. Особливо великі площі займали лятифундії барона Лібіґа і С-ка — 67 тис. га, гр. Р. Потоцького — коло 50 тис. га, Поппера — 33,5 тис. га. гр. С. Бадені — 23 тис. га та ін. У 1902 році селянських господарств у Галичині, які мали менше 2 га, було 42,3%, таких, які мали від 2 до 5 га, було 37,3%, від 5 до 10 га — 14,9%, селянських господарств, тих, що мали понад 10 га, було 5,5%.

На Буковині на початку XX ст. карликуватих господарств, які не перевищували 2 га, було 56%, господарств від 2 до 5 га — було 29%, від 5 до 10 га — 10% і понад 10 га — 5%. Разом селянські господарства займали 61% загальнохліборобської площі.

На Закарпатті селянству належало тільки 36% загальної площі, але 88% землі, що була в тих гірських лісових околицях придатна до хліборобства. Господарства до 2 га становили там 45%, від 2 до 5 га — 30%, від 5 до 10 га — 17%, понад 10 га — 8%.[68]. Процес дроблення селянських господарств відбувався на західньо-українських землях швидше, ніж при подвірному чи громадському землеволодінні, бо земля тут у селянських господарствах була на приватно-індивідуальнім праві і не підлягала ніяким обмеженням у продажі, купівлі, обтяженні боргами і при родинних спадщинних поділах.

---

[67] Пор. докладніші цифрові ілюстрації в *Енциклопедії Українознавства (ЕУ)*, І, стор. 138-42 та ін.
[68] Пор. ЕУ II, «*Земельний устрій*», стор. 783-787 та ін.

У конституційних умовах Австрії, з автономією країв, Галичини й Буковини в тому числі, велика земельна власність мала економічну й політичну перевагу, і боротьба за її гегемонію, яка затримувала економічний розвиток і соціяльний поступ, була нелегка. Будь-які закони в інтересі селянства й загального економічного скріплення громадянства краю не могли перейти в крайовому соймі, де більшість репрезентації мала велика земельна власність, і її представники берегли свої клясові інтереси. Для дослідника аґрарних відносин цікаві соймові дебати, зокрема над законами про необмеженість мобілізації землі й волю кредитової лихви з 1868 року, потім, при кінці 80-х до поч. 900-их років, над законами про т. зв. рентові господарства, комасацію, гострі бюджетові дебати над позиціями сільсько-господарської культури між українськими послами й деякими польськими селянськими та між соймовою більшістю послів великих земельних власників.[96]

У програмах українських політичних партій, які зформувалися в останньому десятилітті XIX ст. — Українська радикальна партія, Українська національно-демократична, Українська соціял-демократична й Українська суспільно-християнська, — в земельній справі, тим більше в практиці їх діяльности, надто великих суперечностей не було, якщо йшлося про оборону українського селянства. На парляментарній арені в галицькому соймі й віденському парляменті вони звичайно виступали солідарно в загальній справі, коли йшлося про те, щоб протидіяти шкідливим для українського селянства ухвалам законів, які великі власники хотіли провести в своєму клясовому чи національному інтересі, як от перешкоди в еміґрації українському селянству, колонізація українських земель польським елементом під виглядом т. зв. рентових господарств, сільсько-господарського кредиту, освіти тощо. У селянських страйках від 1901 року також часто всі партії співпрацювали в організації їх і в боротьбі за поправу умов праці с.-г. робітників, оренди, відробітків за ліс, пасовища і т. п.

Бували лише непогодження щодо питання викупу маєтків великої власности й парцеляції між безземельним і малоземельним українським селянством та організації кредитових умов для фінансування парцеляції й допомоги селянству в довготерміновому, низьковідсотковому кредиті на придбання парцель. Цю акцію підтримувала головне Національно-демократична партія, і здійснювали її провідні члени партії (о. Т. Войнаровський, Е. Олесницький, С. Федак та ін.). Національно-демократична партія обстоювала демократизацію аґрараних відносин, практично організувала правну оборону інтересів дрібного селянства, його станову організацію (т-во «Сільський господар»), кооперативну самодопомогу, працювала над поширенням національної

[69] Не диспонуємо тут найбагатшим джерелом відомостей для аґрарних відносин Галичини — Стенографічними протоколами сесій і додатками з нарад соймових комісій, рефератами, прикладеними до них документами і звідомленнями з праць виконавчого органу крайової автономії — крайового виділу. Дещо з тих матеріялів я використав у своїй праці (польською мовою) *«Аґрарна політика Галицького сойму 1861-1914»*, Львів, 1931.

свідомости, як основної передумови і в соціяльній боротьбі, але виключала доктринальний соціялізм. Більш радикальні програмові позиції щодо безвикупного вивласнення великих панських маєтків відстоювала Українська радикальна партія, яка згодом еволюціонувала від своєї початкової програми аґрарного соціялізму, забарвленого молодечим намаганням погодити його з марксизмом. Вона також не прийняла, дозріваючи в своїх програмових поглядах, принципу соціялізації в розумінні російських соціялістів-революціонерів, як цими поглядами теоретично захоплювалися в початках деякі з провідних членів партії (М. Павлик, С. Данилович), а радше схилялася до поглядів на земельну справу соціялістів-ревізіоністів — Бернштайна, Давида й Герца.[70] Розвиток поглядів на земельне питання й проєкти земельної реформи відзеркалювали органи Національно-демократичної партії «Діло» (від 1880 року) й «Свобода» (від 1897 року) та Української радикальної партії «Народ» (1890—1895), в якому зокрема цікаві тогочасні погляди І. Франка на земельні справи й соціяльні реформи, наприклад, націоналізацію землі, конфіскату земельної ренти, здійснення її за теорією Г. Джорджа і його европейських послідовників. І. Франко популяризував у Галичині хліборобські спілки й діяльність «артільного батька» М. Левитського тощо. Від 1895 року офіціозом радикальної партії став «Громадський голос». Радикальна партія більше, ніж Національно-демократична, за вказівками свого ідейного провідника М. Драгоманова клала вагу на політичне освідомлення й мобілізацію селянства (організація «Січей» К. Трильовського). Попри деякі принципові різниці, обидві партії співпрацювали в напрямі затримки пролетаризації українського селянства, видобуття з села, для його розвантаження, якнайбільше молоді до шкіл і виховання вірної йому провідної інтеліґенції.

Конституційні умови в Галичині, хоч і з великими перешкодами з боку цивільної адміністрації, яка була залежна від великих земельних власників, все ж давали більше змоги доступу українській інтеліґенції до села для підготови його до революційних подій і визвольних змагань, які наступили зараз по закінченні першої світової війни. Підготова земельного закону не зайняла стільки уваги в Українській Національній Раді Західньої Области Української Народньої Республіки, проголошеної в Галичині 1 листопада 1918 року. Попри об'єднання в соборну українську державу актом 22 січня 1919 року, Західня Область республіки зберігала політичну автономію з огляду на особливі обставини на тих частинах, які входили перед тим до австроугорської займанщини, і на важку війну з Польщею та на міжнародні ускладнення.

Над проєктом земельного закону для ЗО УНР велися дебати в Національній Раді від січня 1919 року. Декляративні погляди і полеміку передавали тоді (невідомо, чи де досі збереглися) партійні органи, які

---

[70] Пор. передрук доповіді В. Лисого *«Аґрарне питання»* і статтю С. Ріпецького, присвячену пам'яті автора в *«Вільній Україні»*, Нью-Йорк, 1967, ч. 53.

виходили тоді в Станиславові: «Република» Національно-демократичної партії і відновлений «Народ» Української радикальної партії.[71]

14 квітня 1919 року Українська Національна Рада ухвалила свій земельний закон.[72] Закон вивласнював усі земельні посілості «двірських обшарів», які адміністраційно були відділені від сільських громад, посілості «мертвої руки», тобто фундаційні, манастирські й церковні; землі, що їх придбали власники для спекуляції, посілості, яких власники не обробляли своїми силами та, врешті, всі такі, які своєю площею переходили означену межу, що її мав визначити окремий додатковий закон. З вивласнених земель утворювався земельний фонд області, і з нього мали наділювати безземельних і малоземельних українських громадян, приналежних до ЗО УНР, які займалися хліборобством перед оголошенням закону, — в такій черзі: наперед вояки, які втратили здоров'я у війнах, що їх вела УНР: далі вдови й сироти по полеглих і померлих в наслідок війни українських вояках; вояки-інваліди світової війни 1914—18 рр.; вдови, батьки по вояках, що втратили життя в цій війні; сироти і вдови не воєнні, врешті, інші безземельні селяни, які не служили при війську і не стали каліками. Мірою потреби відповідні площі вивласненої землі мали бути призначені на цілі земельно-громадського господарства держави, громад та загальнокорисних економічних, культурних і добродійних установ для організації зразкових господарств і сільсько-господарських шкіл. Земельний фонд області до часу розділу між управненими переходив у розпорядження й порядкування обласної земельної комісії й підпорядкованих їй повітових і громадських комісій. Верховна земельна комісія мала складатися з 9 членів — 5 обраних Українською Національною Радою і 4 представників повітових земельних комісій. Секретар земельних справ мав право опротестувати постанови обласної комісії, якщо вони не були згідні з законом, тоді комісія мала право внести питання на вирішення Національної Ради. 6 членів і 3 заступників повітових комісій обирали на 3 роки делеґати громадських комісій, а 3 членів повітових комісій призначала обласна адміністрація з фахових сільсько-господарських, технічних і правничих кіл. Всі мешканці громади обирали щорічно свою громадську комісію з 6 членів і 3 заступників демократичним порядком.

Вивласнені ліси не творили предмету наділів. Вони переходили у власність держави. Закон докладно визначав порядкування ними. Наділювання землею не могло розпочатися перед закінченням визвольної війни й поворотом додому вояків, демобілізованих і з полону. Постанови щодо способу й часу розділу вивласненої землі, щодо висоти наділу землею в кожнім повіті чи волості краю, висота його ціни та способу сплати, щодо перебрання й використання підземних багатств

---

[71] Була не надто вдала інтервенція міністра М. Шаповала, щоб перешкодити ухвалі окремого земельного закону чи бодай більше наподобити його до закону Директорії УНР.

[72] Текст і коротку оцінку закону подає М. Стахів у праці *«Західня Україна. Нарис історії... 1918-1923»*, вид. Українського Робітничого Союзу, Скрентон, 1960, т. IV, стор. 75-81.

державою, щодо обмежень свободи диспонувати землею приватних власників (актами між живими і на випадок смерти) мали бути видані пізніше (§ 17).

Справу відшкодування дотогочасних власників і орендарів закон відкладав до пізнішого вирішення сойму ЗО УНР, який мав бути скликаний на підставі нового виборчого права. Без огляду на те, коли буде вирішена справа відшкодування власників, вивласнена земля переходила вже по оголошенні закону в завідування земельних комісій. До часу введення окремих законів, які мали вирішити справи, перераховані в § 17, земельні комісії за підтвердженням державного секретаріяту ЗО УНР мали залишати в користуванні дотогочасних власників чи орендаторів таку площу вивласненої землі, яка конечно була потрібна для утримання власника, його родини і служби існуючих на вивласненій землі промислових закладів.

Так виглядали в скороченні головні постанови земельного закону ЗО УНР. Закон не вирішував негайного розділу вивласнених земель і відкладав до пізнішого вирішення норми наділів. Відкладав головне до вирішення наступного сойму ЗО УНР справу відшкодування й евентуальної його висоти колишнім власникам вивласнених маєтків і питання оплат за наділи й утворення кредитових установ для фінансування довготермінових низькопроцентових кредитів на таку ціль. Українська Національна Рада ЗО ухвалою своєї більшости утримувалася перед безвикупним вивласненням і безкоштовним розподілом землі з огляду на міжнародну ситуацію, польську пропаґанду й торги над справою Галичини на Мировій конференції в Парижі. З боку національного свідомого селянства, яке виявило довір'я до своєї влади й здисципліновано стало в ряди армії на оборону землі й держави та до праці, не було в час того короткого періоду визвольних змагань ЗО УНР випадків порушень чи захоплень майна великої власности, хоч і були спроби чужих аґентів провокувати до таких виступів.

8. Деякі висновки з історичного досвіду

В умовах обмежених можливостей роздобути достатній матеріял, я зважився хоч би ось так загально насвітлити важливий бік української революції 1917—20 рр. Така доля українського народу, що довговікова його історія тісно пов'язана з землею до найновіших часів. Зле чи добре, але й у ті буремні роки зриву, роки великих надій і несподіваних випадків не можна було уникнути, щоб земельне питання в умовах тогочасної української дійсности не опинилося в центрі політичних змагань і ситуацій та не вимагало негайного розв'язання. Звичайно, важливі акти аґрарної політики, земельні закони українських урядів, що їх перегляд я намагався передати, не мали характеру широких і ґрунтовно продуманих та підготованих реформаторських заходів. Вони мали тільки деклятративний характер, найчастіше були, як хтось висловився, засобом «відпруження політичної ситуації». І було б, вважаю, легковажним ризиком підходити до оцінки тих за-

гальнодекляративних історичних актів з фаховою міркою критики аґрарної політики, яка вимагає років підготови, а ще більше часу, коштів і уваги до її практичного проведення в нормальних обставинах.

Та й годі теж, тим більше історикові, в оцінці тих актів лишати поза увагою цілий комплекс подій і випадків, і вже найменше, з другого боку, звужувати свої завдання науки до пошуків винних за історичні невдачі осіб, та ще й з якоїсь вигідно обраної позиції своєї сучасности, хоч би й звати таку позицію «історичною перспективою». У своєму нарисі я ставив собі інакше завдання: я намагався, залежно від доступних мені матеріялів у моїх студіях питання, звести для порівняльного перегляду факти, які дали б підставу для історичного досвіду й говорили самі за себе не лише мені самому — авторові, також не вільному від суб'єктивних нахилів і переконань, що їх не так легко остерегтися. З порівняльного перегляду добре досліджених фактів є більше можливостей для наукової об'єктивности в оцінці суспільних явищ і процесів — як оце в нашому випадку, — а тоді їх значення історичного досвіду не лишиться без ваги для творчої мислі майбутнього.

У короткому нарисі годі мені було докладніше представити історичне тло перебігу тогочасних мінливих політичних подій. Вони зрештою, висвітлені вже в загальних і спеціяльних історичних працях. Щоб не притемнювати виведення ясного образу і так уже ускладнених настанов до земельної справи в ті революційні роки, я також тільки дуже загально намагався представити тло самих тогочасних аґрарних відносин на Україні й часто тільки посилався на важливішу наукову літературу питання, яка поважно багата.

Отже дозволю собі й спробую підкреслити ось такі тільки моменти й думки, які мені набігають при загальному перегляді аґрарної політики українських урядів при будівництві української держави 1917—20 рр. Перше питання — це спосіб ліквідації великої земельної власности. Ледве чи можна було в українській дійсності розв'язати його інакше, ніж революційним порядком. А національний інтерес і конечність та пекуча проблема соціяльної справедливости, навіть економічний постулят поступу й розвитку українського національного господарства (хоч це й найбільше оспорюють) вимагали тієї ліквідації. Українські національні рації були ще й особливі, якщо б навіть не брати до уваги настрою більшости громадянства не тільки на Україні, але й довго до революції в усій російській імперії, особливо напруженого вже в часи першої революції 1905—06, а цей настрій висував конечність примусового обмеження великої земельної власности без викупу. Слід передусім зважити, в яких історичних обставинах дісталася земля на Україні великим власникам. Велика власність, переважно в чужих руках на Україні, своїми інтересами була пов'язана з ворожими українській державності чинниками. Ціна була зависока, щоб одиниці чи навіть якусь більшу групу власників прихилити поступками в некористь вищих потреб до української справи (без добровільної жертви з їх боку, як це вчинили деякі чесні «білі круки» з тих кіл). З наведених на початку чисел

видно, що великий відсоток великих власників самі не господарили. Вони випродувалися, непродуктивно обтяжували боргами свої маєтки, велику частину землі віддавали в оренду селянам, голод на землю в селян неймовірно прискорено підганяв земельну ренту. Орендна плата досягла своїх остаточних меж продукційної спроможности й поглиблювала соціяльні та економічні суперечності. Україна посідала в вивозовій позиції хліба з Російської імперії головне (74-80%) місце. Але великі власники на Україні, що були головним експортером, у загальному не дуже то й дбали за свій сільсько-господарський поступ, бо село, що тіснилося й розкраювало свої вузькі нивки, доставляло великі робітні резерви, якими можна було дешево й без сільсько-господарських машин обслуговувати великі маєткі. Прибутки з господарств великих власників не підвищували власну сільсько-господарську культуру і не розвивали (пропорційно до їх спроможности і до потреб народного господарства) промисловість. Велика власність не створила, хоч би для своїх власних потреб на Україні більших фінансових інституцій. Економічно вона постійно не росла, а слабла, але політично була головною підпорою колоніяльного режиму на Україні. Відновленій державі, знищеній війною, годі було обтяжувати своє господарство величезними боргами сплат, які здебільша відпливали б з власного народного господарства поза межі країни. Це були арґументи й рації проти викупу великої власности, за безвикупне її вивласнення, що їх підносили не тільки соціялістичні партії.

З другого боку, в дебатах, у пресі революційного часу гостро поставлений був постулят соціяльної справедливости, вимога економічного скріплення селянства, яке впродовж віків зберегло ориґінальні первні національної культури — зберегло «обличчя нації»; українське селянство було основою, на яку кладено найбільше надій у національному відродженні й віднові державности. Пролетаризація села вела до денаціоналізації. Але в революційній гарячці, такій несприятливій для розважної, широкої реформаторської праці, якої вимагала аґрарна політика, часто перемагали непродумані гасла й відрухи. Якщо не було готових власних соціяльно-реформаторських кличів та теорій і на належному рівні національно й соціяльно освідомленого громадянства, тоді мали легкий доступ підказувані чужі, без уваги на власну дійсність. Довгі роки ідеалізована була в Росії соціялізація землі в формі передільно-вирівнюючої общини. Займалися нею великі російські мислителі, політики, суспільні й революційні провідники; накопичилося біля тієї ідеї чимало революційного романтизму, перемагала вона деколи навіть своїх противників. У романтиці тієї ідеї виховувалася й молода українська інтеліґенція. Інституція общини, утворена на чужому ґрунті, у звичних для російського селянства обставинах, могла в своєму розвитку бути добра для російського народу. Але інституція й пов'язані з нею теорії соціяльних реформ не були сприйнятні для українського селянства. Отже навіть нав'язану на частині українських земель за царських часів общину населення приймало тільки формально; бувало, що й сам уряд не орієнтувався, що община на Україні була «мертва» — не передільна. Навіть там, де була на-

казана община, селянство, звичайно, володіло землею непередільно, в постійно подвірній формі.

Індивідуальне, радше родинне трудове господарство споконвічний ідеал у традиції українського селянства. Сліди ж бо його є і в княжих часах і в «Руській Правді», і в зриві козацької революції, і в колонізаційних «заїмках» вільних земель, у тузі й свідомості соціяльної справедливости народу. Є перекونання в науці й політиці з історичного досвіду, що не слід змушувати якесь суспільство силою вживатися в незвичні йому, перенесені інституції, натомість важливіше й додатніше уліпшувати його власні інституції, пристосовувати до поступу й загальної користи. От так і помітно в часи української революції, що життя й стихійна воля народу (з якою не можна не рахуватися) заперечували соціяльну теорію одних, вирівнювали погляди інших, як це й видно з еволюції українського земельного законодавства. Таким чи іншим порядком були розділені великі земельні маєтності, дармащо на соціялізацію намовляли селянство, що про неї на з'їздах воно й само говорило й усяко її по-своєму розуміло чи не розуміло, — наділи безземельним і доповнення малоземельним не перейшли в громадсько-передільне користування й у ті революційні роки зникли сліди общин на Україні, панівним стало подвірне сільське господарство. Навіть більшовики-реалісти, доктрина яких побудована й пристосована до умов розвиненого індустрійного суспільства, довго хиталися в теоретичних питаннях і початкових невдалих спробах реформи земельної справи. Але в час НЕП-у вони взяли орієнтацію на «середняка», чи пак і на «червоного куркуля». Притиснені конечністю втихомирити повстанчу Україну й дістали хліб, вони доручили своєму Всеукраїнському виконавчому комітетові схвалити 29. XI. 1922 земельний кодекс, який визнавав право користування землею всім громадянам, «якщо вони бажають працювати власним трудом». Ще перед тим, у березні 1921 року, були встановлені максимальні норми землі на двір — 15 га, а в степових сторонах і до 48 га. Попередній термін користування визначений на 3 роки, новий кодекс касував і пітверджував вічне, безтермінове користування, хоч забороняв купівлю, продаж, заповіт чи дарування. Користувачем землі вважався не господар двору, а двір у цілому — родина. Хоч закон забороняв заповіт, але по смерті господаря його нащадки мали право на ту саму ділянку землі. Кодекс визнавав за селянськими господартвами право на вільний продаж продуктів і з деякими обмеженнями будинків, споруд і т. д. З деякими обмеженнями допускав право й віддавати в оренду свої наділи другому, навіть найману працю. Хай це тільки тактично й тимчасово, але й цей більшовицький кодекс «виявляв тенденції задовольнити... вимоги українських селян, які вони внесли в свою національно-визвольну революцію 1917 року» ... «в земельному питанні наближався, в міру можливостей, до задоволення національних і господарських прагнень властивих українському селянству».[73] Хай і в тих обмежених формах подвірно-трудового селян-

[73] Див докладніше про цей кодекс у Кононенка II, стор. 159-167 і далі.

ського господарства, більшовики в час НЕП-у використали його силу, скоро загоїли рани війни й революції, і на якийсь час почався загальний добробут, відбудова й поступ сільського господарства, вивіз продукції його за кордон, і таким способом зроблена була підготова до індустріялізації.

Перегляд і порівняння спроб земельного законодавства українських урядів 1917—20 рр. доводить, що аґрарну політику не слід звужувати до однобічних орієнтацій. Її орієнтація мусить бути органічна, погоджена з національними, соціяльними й економічними постулятами — з увагою на цілість розвитку національного господарства, добра загалу громадянства, господарського й культурного скріплення села, щоб воно могло стати повноцінним фактором у своїй функціональній ролі й призначенні в національній державі та її культурному розвитку й політичній силі. Народна воля, соціяльні інституції селянства, що в них воно вжите, повинні бути дороговказом для соціяльних і правових основ реформованого аґрарного ладу, але й ніякі заходи соціяльного чи правового порядку не будуть успішні, якщо вони не будуть органічно пов'язані з вимогами загального й селянсько-господарського поступу та культури села. Подвірно-трудове селянське господарство виправдало себе соціяльно й економічно в найбільш культурно поступових країнах Західньої Европи, як згадати б лише Данію, Голляндію, Швайцарію, Чехо-словаччину. Його економічну перевагу доводили численні теоретики й практики сільсько-господарської економіки, як, наприклад, Ляур, Лярсен, Брдлік, Брентано, Ґерц, Ґрундтвіґ, Кольдт, Плянкетт і багато інших. Добровільна самодіяльність і гуртова самодопомога — це органічний вияв сусідсько-господарських традицій українського села. Модерні форми добровільно об'єднаних селянських господарств у кооперації — це найважливіший винахід у поступі сільсько-господарської культури, незаступимий засіб, що нівелює культурні різниці, шкідливі межі й соціяльні суперечності між містом і селом. Цей переконливий факт проґресивного поєднання сільського трудового господарства з добровільною кооперативною організацією почав свій успішний і широко розгорнений розвиток уже в часи революції та виявив свої можливості також за НЕП-у, коли ще були можливі добровільні кооперативні об'єднання.[74]

Короткий період відродження української державности 1917—20 рр., попри важкі визвольні змагання і невдачі, попри великі внутрішні недоліки, помилки провідних діячів і всіх прошарків, непідготованих до раптових подій, виявив серед помилок і великих жертв цінні правди та дороговкази, також і на тому відтинку української революції, що його перегляд я оце спробував подати.

---

[74] Про це докладніше в моїй недавно опублікованій *«Історії українського кооперативного руху»*, Нью-Йорк, 1964.

Володимир Кедровський

УКРАЇНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ

Під час першої світової війни в російській армії було понад 6 мільйонів мобілізованих з України. Вся маса мобілізованих українців була скупчена переважно на фронтах проти Центральних держав. Всі ті російські найкращі бойові частини, що називалися сибірськими, туркестанськими, фінляндськими і т. д. стрілковими полками, складалися майже виключно з українців. Так само російська петербурзька, московська та варшавська ґвардія, й різні ґренадирські полки складалися або виключно, або переважно з українців. Коли додати кінноту й артелерію та спеціяльні технічні військові частини, виразно стане зрозумілим, що головний хребет боєздатности російської армії творили українці.

Мобілізація втягнула до російської армії численні кадри української, переважно сільської інтеліґенції: народне вчительство, різних аґрономічних та кооперативних діячів та ін. Це був найбільш свідомий в армії український національний елемент, хоч його українські політичні прагнення не сягали далі бажання мати для України національно-культурну автономію, а вже найбільше бажання було добитися для України національно-територіяльної автономії. В армії було бажання зосереджувати український національний елемент по можливості в певних частинах її і підкреслювано весь час, щоб таке утворення національно-українських частин не шкодило боєздатності російської армії, а, навпаки, скріплювало її. Таке бажання було диктоване загрозою окупації ворожими арміями в першу чергу України, отже її треба було боронити всіма силами, бо ніхто на Україні не сподівався ніякого добра й вигод для українського народу, коли він буде завойований імперіяльними державами.

Все це треба мати на увазі, коли ми торкаємося справи так званої «українізації армії». Всеросійська революція дала надію не лише українцям, але й іншим немосковським народам російської імперії на здійснення їх національних прагнень і бажань у межах російської

Автор цієї статті, полковник Армії УНР, був членом Української Центральної Ради і заступником голови Українського військового генерального комітету. Влітку 1919 року він був призначений головним державним інспектором Армії УНР, а з осени 1919 до 1921 року був послом УНР у Латвії, Естонії й Фінляндії.

республіки, яку всі хотіли бачити справді федеративною. Та з початку революції справа майбутньої федерації держав різних народів, що мала б постати з царської імперії, висувалася досить обережно й не настирливо, бо всі вірили, що з московським народом зможемо договоритися мирно в інтересах його та народів, що заселювали на своїх етнографічних землях простори колишньої імперії й разом будували її матеріяльний добробут, не зважаючи на культурно-національний та політичний гніт царської імперії. Інтеліґенція різних народів, а в тому числі й українська, вірила, що московська інтеліґенція щира в своїх гаслах «рівенства й братерства всіх народів», а тому з нею можна буде домовитися в справі забезпечення національно-територіяльних прав всіх народів колишньої імперії. Отже, для оцінки процесу «українізації армії» мусимо завжди мати на увазі ті політичні й психологічні настрої всього українського загалу, які панували на початку загальноросійської революції, поки українство розпочало й повело в тій революції свою власну національну революцію, здобуваючи, іноді в тяжкій боротьбі, свої національні позиції.

Першою українською революційною ластівкою був заклик до українського громадянства Товариства Українських Поступовців з 8 (21) березня 1917 року.

Тому що ця відозва тепер майже забута, а текст годі відшукати в різних історичних працях, я тут подам точний зміст її, як вона була надрукувана в усіх українських газетах і тисячами примірників розповсюджена на Україні та в Росії.

«ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

(Заклик)

«Українці, громадяни! Товариші!

«Слушний час прийшов. Україна віками пригнічена, зведена до етнографічної маси, окрадена й позбавлена всього — навіть національного ім'я свого — рушає „в сім'ї вольній, новій" визволених народів до нового життя. Час не стоїть і не жде на одсталих. Рушаймо вперед бадьоро й сміло туди, де зайнялася вже зоря нашого національного визволення і воскресення.

«Зложене з автономних громад усієї України „Товариство Українських Поступовців", що з 1897 року аж до останніх днів вело на Україні національно-культурну й політичну роботу під прапором автономії України, федерації всіх народів Росії й парляментарного устрою держави, — гаряче вітає новий лад, що розчинив широко тюремні брами для народів і поклав шлях для вільного їх розвитку, іменем рідного краю закликає „Товариство" організовані громади і все громадянство українське до праці на українській ниві. Широко розгорнулася вона і жде працьовників, як погожого дощу спрагла земля, як женців у жнива родючі лани. Не час тепер на змагання, на суперечки. Треба всім разом рушити в тяжку, хоч радісну дорогу, щоб разом побороти „думою і волею єдиною" неминучі перешкоди. Ділом — не словами, творчою роботою треба виявити світові сили, що

таїть в собі великий український народ. Цей приспаний віками велетень закутий нині прокидається, зриває кайдани і од своїх синів свідомих сподівається праці. Не слів, а діла.

«Українці, Громадяни!

«ПІДПИРАЙТЕ НОВИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЛАД, бо він і тільки він несе волю Україні і що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо.

«ОРГАНІЗУЙТЕСЯ, бо тільки в поєднанні сила.

«Скидайтеся на національний фонд український, бо в матеріяльних засобах підпора до практичної роботи.

«ЗАКЛАДАЙТЕ УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ, насамперед народні, українізуйте теперішні, дбайте про середню й вищу освіту — бо тільки в нашій школі наша будучність.

«ВІДЖИВЛЯЙТЕ І ЗАСНОВУЙТЕ „ПРОСВІТИ" Й ИНШІ ТОВАРИСТВА, бо в них осередок культурної праці та початок організації наших сил.

«ПІДДЕРЖУЙТЕ УКРАЇНСЬКУ ПРЕСУ, бо вільне слово рознесе по всіх світах про наші домагання, бо вільне слово наше — символ воскресення, і його поставимо ми тепер на сторожі наших прав.

«ВИЯСНЯЙТЕ НАРОДОВІ вагу і значення подій, основи вільного ладу; освідомляйте й розкривайте очі всім незрячим, бо тільки свідомий народ не дасть вирвати здобуті вже права.

«ДБАЙТЕ ПРО ХАРЧОВУ СПРАВУ й постачання всього потрібного народові, бо це дасть йому матеріяльні сили на важкий подвиг боротьби.

«ГОТУЙТЕСЯ ДО ВСЕНАРОДНОЇ УСТАНОВЧОЇ РАДИ, де наш голос, голос великого українського народу повинен залунати чутно, твердо й однодушно, обстоюючи автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі.

«Українці, Товариші!

«Велика історична хвилина вимагає й великого напруження та жертв. Покажімо ж, що ми достойно встріли цю хвилину, що ми свідомо беремо страшну відповідальність, яку на плечі наші складає історія. Одкиньмо на сей час усе, що роз'єднує, і пам'ятаймо тільки те, що нас єднає. Хай, як за батька Хмельницького, запанує у нас „воля і дума єдина".

«Доля України — в руках її синів, її народу. Рідний край усіх дітей своїх скликає до роботи, її на всіх нас вистачить. „Сміливо ж, браття, до праці ставайте! Час наступив вже — ходім!" Пам'ятаймо, що не бувають вдруге такі хвилі і що історія не прощає помилок, вагання і недбальства.

«РАДА ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ:

«Ол. Вілінський, Ол. Волошинов, А. Вязлов, М. Демяновський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Ф. Штайнгель, Л. Яновська.

«P. S. Організуйте громади під прапором „Товариства Українських Поступовців (автономістів-федералістів)" Записуватись до „Товариства" громадами можна, посилаючи заяви до Бюро Товариства Українських Поступовців — Київ, Педагогічний Музей, Володимирська ул. 57».

(«Нова Рада», 9 березня 1917 року).

Це була та максимальна національна програма, з якою вступила в революцію українська провідна інтеліґенція, властиво «українофіли». Ми з цієї програми бачимо, що відозва не була звернена до найактивнішого українського загалу, тобто до тих, що перебували в російських військових силах. Тоді в російських збройних силах була майже вся українська інтеліґенція, а особливо та, що була зв'язана з народом: учителі народних шкіл, аґрономи, кооператори, земські діячі, учні вищих та середніх шкіл, у масах якої завжди жевріла українська національна ідея — ідея національно-культурного й почасти політичного визволення українського народу.

*

На другий день по оголошенні цього заклику до українського громадянства, 9 (22) березня, Українська Центральна Рада також видала першу свою відозву до українського народу з гаслами, подібними до відозви ТУП-у. Як найбільше скупчена українська сила, військовики в російській армії негайно почали домагатися своїх національних прав. Уже 9 березня в Києві були скликані під проводом поручника М. Міхновського збори українців, військовиків, що перебували в Києві. Ці збори ухвалили скликати на 10 березня в Києві військове віче, яке вибрало тимчасове українське військове бюро з 7 членів для організації справи українізації армії, себто до зведення до певних військових частин українців «не порушуючи боєздатности російської армії».

14 березня таке саме віче відбулося в Харкові, потім в Одесі, Катеринославі, в Умані та в інших містах України і навіть поза Україною — в Москві, Петрограді, Симбірську й ін. Цим розпочався ланцюг таких віч й організації українських гуртків та рад у різних частинах російської армії, спочатку в запіллі, а потім і на фронті.

Київ відразу став осередком і провідником українських військовиків у російській армії, і військові його залоги поспішно почали творити центральні провідні органи для організованого здійснення українізації збройних сил Росії.

Уже 16 березня в Києві була скликана ширша нарада українців-вояків київської залоги. Головою наради був полковник Павло Волошин — начальник штабу запасної бриґади; його заступником капітан Сахно-Устимович, а секретарем наради поручник М. Міхновський. На цій нараді було ухвалено заснувати Український військовий клюб імени гетьмана Павла Полуботка. Головою клюбу був обраний поручник М. Міхновський, а заступником його капітан артилерії Ган. Тут же було ухвалено розпочати організацію українських охочекомонних полків різного роду зброї. Для цього було створено Український організаційний військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бриґади полковником Волошиним. До президії Організаційного комітету були обрані також капітани Гоц, поручник М. Міхновський і прапорщик Павелко. Оцей організа-

ційний комітет властиво став першою центральною організацією для здійснення українізації у війську.

Як перший практичний крок своєї діяльности цей комітет організував у Києві Перший український імени гетьмана Богдана Хмельницького полк. Організація полку була закінчена в день «свята квітів» у Києві, 18 квітня 1917 року.

Під цю пору в Києві на збірному етапному пункті зібралося більше 3 000 українців вояків, що чекали на висилку їх на фронт у різні військові частини. Дехто з них перебував тут майже три місяці. Захоплені хвилею національного пробудження, вони зібралися на свої загальні збори й постановили домагатися, щоб з них був організований окремий український полк і, як такий, висланий окремою формацією на фронт. Тому що російська влада була рішуче проти такого домагання, деякі старшини з етапного пункту вирішили організувати полк революційним шляхом, на що з ентузіязмом відгукнулася вся українська маса вояків, що були на етапному пункті.

Під проводом георгієвського кавалера, кілька разів пораненого штабс-капітана, що тепер видужував у Київі, Дем'яна Путника-Гребенюка за короткий час був зформований український полк, що обрав його своїм командиром. Разом з ним до перших кадрів старшин полку ввійшли бойові старшини: Семен Ярошенко, Василь Дмитриченко, Іван Лук'яненко, Станислав Ізбитський і Григорій Мичка. До полку вписалося 3 574 видужуючих вояків, і при нім, крім піхоти, були зформовані кадри артилерії, кінноти, відділу скорострілів та частини інженерії.

Закінчивши спішно формування полку, його командування почало домагатися від російського командування затвердження його Українським першим імени гетьмана Богдана Хмельницького полком. Але військово-демократична влада Київської військової округи назвала цей вчинок українців державним злочином, що, на її думку, може зруйнувати всю російську армію, коли він пошириться далі. Влада рішуче виступила на боротьбу проти такого «незаконного» вчинку. На допомогу їй прийшло все, що було в Києві ворожого українському національному рухові, а головне — національному відродженню. Різні російські революційні організації, преса всіх напрямків, починаючи від чорносотенної газети «Киевлянин», включно з проґресивно-інтеліґентською газетою «Киевская мысль», та київський революційний Совіт робочих і салдатських депутатів, разом з демократичною мійською думою, почали таврувати цей виступ українців як тяжкий злочин проти революції, проти заповітів демократії, проти інтересів «робочого люду», проти російської держави і т. д. Отже на голови «бунтарів» посипалися обвинувачення в усіх «сімох гріхах». Ті обвинувачення й напади робилися в такій нестриманій формі, були такого змісту, що ображали почуття не лише кожного свідомого українця, але й деяких «малоросів», коли навіть вони самі неприхильно ставилися до «самочинних» заходів українських вояків.

Це привело до того, що полк урядив 18 квітня демонстрацію на вулицях Києва, домагаючись визнання його російським командуван-

ням. З цією метою він вийшов вишикованими лавами з українськими прапорами і під проводом свого полковника Д. Путника-Гребенюка й старшин помаршував з оркестрою до помешкання Виконавчого комітету салдатських депутатів з домаганням вжити заходів, щоб їх було визнано окремим українським полком. Ця демонстрація своєю спонтанностю й організованістю викликала в колах всіх російських революціонерів-русоцентристів переляк, про що свідчить у своїх спогадах тодішній комісар Тимчасового уряду Київської округи полковник-революціонер К. Оберучев. На сторінках 221-234 своїх спогадів він пише так:[1]

«Несподівано дзвонить телефон. Член Виконавчого комітету совіта робочих депутатів дзвонить і говорить, що моя присутність конче потрібна і що він негайно приїздить до мене автомобілем.

«За кілька хвилин приїздить він схвильований і розповідає, що сьогодні натовп „дезертирів" з розподільного пункту, тисяч з чотири люду, вийшов на вулицю на чолі з обраним ними командиром полку, штабс-капітаном Путником-Гребенюком, прямуючи до палацу (у цей час Виконавчий комітет уже містився у палаці цариці Марії); вони поставили вимогу, щоб їх визнати „Першим українським гетьмана Богдана Хмельницького полком".

«Совіт салдатських депутатів поставився до цього неґативно, бо вважав не можливим у такий спосіб організувати українське військо.

«Тоді „полк' викликав генерала Ходоровича (тодішнього командуючого військами Київської округи — В. К.). Ходорович, щоб якось вийти з халепи, запропонував зібраним вибрати делеґатів і з ними та Виконавчим комітетом обговорити це питання».

Далі Оберучев пише:

«До речі, про командира полку Путника-Гребенюка. Коли питання про формування полку було поставлене серйозно, кадрові старшини, що були обрані (ким? — В. К.) для формування полку, самі арештували його й привели до мене, щоб відправити його на фронт. Я відправив його в супроводі офіцера».

Це був арешт штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка. К. Оберучев не каже, куди саме його було відправлено, в яку військову частину й що сталося з ним? Мушу зазначити, що після тієї «відправки» ми ніколи й ніде не стрічали його імени в усі часи формування українських військ та взагалі в часи визвольної боротьби. Стає дивним, чому він не проявив себе після тієї «відправи»?

Потім, коли командуючий Південно-Західнього фронту генерал Брусілов затвердив формування полку в складі 500 вояків, на комадира полку був призначений Центральною Радою підполковник Юрій Капка, викликаний Організаційним комітетом як кадровий старшина з одного сибірського полку. Він був кілька разів поранений і на той час перебував у Києві.

Для характеристики взаємовідносин між українцями вояками та представниками влади «революционного русского народа» вважаю

[1] К. М. Оберучев, *Воспоминания*. Нью-Йорк, 1930.

не зайвим описати коротко той випадок, що відбувся при зустрічі делеґації від українського полку з комісаром Тимчасового російського уряду, старим соціялістом-революціонером К. Оберучевим. Про цей випадок мені розповів один з учасників української делеґації до Совіта салдатських депутатів.

К. Оберучев був дуже роздратований виступом українських вояків і назвав їх «дезертирами». Це так обурило полкового командира штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, що він вихопив свою золоту (георгієвську) шаблю, якою нагорожували особливо хоробрих офіцерів за видатніші військові подвиги, і кинувся на Оберучева з словами:

«Ти мене, кільки разів пораненого й нагородженого кількома бойовими відзнаками, називаєш дезертиром!» Путника-Гребенюка стримали інші члени української делеґації й заспокоїли його. Очевидно, це привело до арешту Гребенюка та висилки його «в супроводі офіцера на фронт». Пізніше Богдановський полк був обстріляний на Посту Волинському кірасирами, коли полк ешельонами направлявся на фронт. Це сталося в ніч св. Пантелеймона, 26 липня. Тоді росіяни забили 16 вояків полку, поранили 30, обеззброїли старшин полку та інтернували полк у районі Поста Волинського і пограбували зброю та військове майно.

Це було перший раз, коли в «безкровній революції» була пролита українська кров, і нею започатковано страшний кривавий мартиролог української боротьби проти централістичних російських напасників.

Це був перший грім, який несподівано вдарив з боку об'єднаних русоцентричних кіл, що велів українському громадянству взагалі, а вояцтву зокрема — більш уважно прислухатися до всього того, що діється в хмарах русоцентризму. Це вже з перших днів всеросійської революції показало українцям, що перед ними стоїть своя національна революція й тяжка боротьба за свої права з революційним російським народом. Проти формування українського полку почулися погрози російських демократичних і урядових організацій «розігнати багнетами бунтівників» і негайно під конвоєм відправити їх до тих частин, в яких вони були раніше.

Такий опір російської революційної демократії викликав більш активні заходи українців, і у відповідь на це Клюб імени Полуботка та Організаційний комітет розповсюдили по фронтах і в запіллі десятки тисяч відозв, закликаючи українських вояків у російських збройних силах об'єднуватися в свої національні згуртування й подавати негайно відомості про себе до Організаційного комітету. Як відповідь на цю відозву скрізь почали відбуватися українські віча та засновуватися українські військові товариства, комітети, ради. Вже в другій половині квітня було утворено український військовий клюб у Москві. На фронті, в Тернополі, 8 квітня відбулося велике віче українців дієвої армії. Це віче ухвалило домагатися національно-територіяльної автономії України з приєднанням до неї Галичини, Буковини й Кубані. Майже одночасно на з'їзді вояків Західнього фронту була

утворена в Менську Українська фронтова рада, а при штабі головнокомандуючого фронтом організована Українська громада. Фронтовий з'їзд обрав на голову української фронтової ради С. В. Петлюру. На Північному фронті у П'ятій російській армії була створена Українська громада, а 26 квітня в Одесі відбулися установчі збори представників різних військових частин для створення Одеської української військової ради, діяльність якої охоплювала всю Одеську військову округу, Румунський фронт та Чорноморську військову фльоту. Головою Ради був обраний старий український діяч лікар І. М. Лученко.

Відомості про створення на всіх фронтах та на всіх просторах російської держави українських військових організацій почали тисячами надходити до Організаційного комітету, до «Клюбу гетьмана Полуботка» та до Центральної Ради. А разом з тим і скарги на різного роду перешкоди українцям організуватися, в той час як російські військові творили різні свої революційні комітети та інші організації. До Центральної Ради й до Організаційного комітету почали все більше впливати повідомлення про арешти більш-менш активних діячів військовиків, що пропаґували створення українських військових організацій, а також активне навіть збройне поборювання організації українських відділів у російських збройних силах.

Не зважаючи на всі перешкоди й залякування активних українців військово-польовими судами за ворохобню й дезертирство, український військовий рух усе більше поширювався і скоро набрав спонтанного масового характеру, з яким російська влада вже не могла дати собі ради й почала пост фактум зважати на нього. Разом з тим, чим далі тим більше поставала конечність утворити всеукраїнський центральний керуючий орган для того, що б цей спонтанний рух влити в певні організаційні форми й надати йому пляновости й одноцільности. Тому серед українців-вояків Київської залоги постало питання якнайскорішого створення такого керуючого центру, що, відбиваючи в собі всі прояви національного українського руху в усіх збройних силах Росії, керував би ними й був одним всеохоплюючим центром.

14 квітня 1917 року в приміщенні Центральної Ради в Києві, Організаційним військовим комітетом, українцями представниками деяких військових частин з фронту, київською залогою й різними військовими організаціями, що на той час були в Києві, прибувши до Києва з різних частин фронту й запілля, були скликані збори.

Збори ухвалили таку постанову:

«З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли, на таких умовах:

«1) Від українців кожної окремої частини — по одному представникові.

«2) Крім того, з українців кожних чотирьох частин — по одному офіцеру (чи лікарю, чиновнику), а там, де тільки одна частина — по два представники, з котрих один повинен бути салдат, а другий офіцер (чи лікар, чиновник).

«3) Військові українські організації — по 1—2 представники.

«Увага: окремою частиною лічиться полк, фльотський екіпаж, окрема морська команда, дівізіон, дружина, транспорт, окремий батальйон, госпиталь, парк і всяка окрема частина, котра має свій окремий розпорядок.

«Порядок денний з'їзду:

«1) Боротьба з дезертирством.

«2) Підтримання дисципліни та полагодження непорозумінь останніх днів.

«3) Відозва до селян українців у харчовій справі.

«4) Пляномірність проведення одноплемінности полків і військових частин на Південному і Південно-Західньому фронтах, без найменшої шкоди для існування організації цілої армії.

«5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4.

«Скликання з'їзду на 5—6 мая доручити Українському організаційному комітетові й Українській Центральній Раді».

Вислухавши цю постанову вояків, Центральна Рада ухвалила скликати на означений термін Перший всеукраїнський військовий з'їзд.

Скликання Військового з'їзду збурило всі протиукраїнські сили. Почалися більші напади російської преси та взагалі російських революційних організацій. Українцям почали чіпляти латку австро-германофілів, навіть аґентів Центральних держав, зрадників «своего отечества», платних аґентів, шпигунів і т. д. Одночасно військова влада заборонила вибирати делеґатів на з'їзд, і лише організаційна сила та ентузіязм українців-вояків переміг усі перешкоди, хоч часами доходило до збройної сутички між українцями та їх противниками. Обраним делеґатам влада не дозволяла їхати на з'їзд і оголосила, що ті, хто поїде до Києва, будуть вважатися дезертирами з фронту й будуть поставлені під військово-польовий суд.

Але українська національна стихія всі трудності переборола, і на з'їзд прибуло понад 700 делеґатів, що, за підрахунком мандатної комісії, були прислані 1 580 702 організованими українцями-вояками.[2]

Цей з'їзд являв собою могутню демонстрацію організованости озброєного українського народу й відбувався в атмосфері великого національного піднесення. Так що російська преса трохи підібгала хвоста й почала закликати українців до «збереження єдности революційного фронту».

Отож, значна кількість делеґатів на з'їзді викликала переляк серед «общерусской демократии», що примусило її звернутися до нього від імени Всеросійського виконавчого комітету рад робітничих і салдатських депутатів з проханням не приймати рішучих постанов у справі націоналізації армії, щоб не згубити тим революції (звичайний арґумент общеросів). Комітет Ради робітничих і салдатських депутатів у Петрограді обіцяв справу організації окремих національних

[2] *«Вісник Українського військового генерального комітету»*, ч. 1.

військ обговорити на найближчому Всеросійському з'їзді представників усіх Совітів рабочих і салдатських депутатів 14 червня. Тому Виконавчий комітет просив українське вояцтво довіритися йому та звернутися до українців-вояків із закликом стриматися від самочинної націоналізації армії. Ця телеграма викликала велике обурення серед делеґатів з'їзду, і треба було зусилля провідникам його, щоб дальшу працю його ввести в більш спокійні береги.

Надаючи великого значення з'їздові, російська демократія не помилялася в оцінці його сили, але дуже помилялася, коли гадала, що своїми постійними виступами проти та придирками до українського «шовіністичного» руху зможе його спинити або скерувати в бажаному їй напрямку. Український національний рух тоді взагалі, а у війську зокрема, підлягав своїм незламним внутрішнім законами, а зовнішній вияв його реґулювався лише реальним відношенням сил, з якими повсякчасно рахувалися керманичі організованого руху. Таким втручанням «общероси» лише нервували українські національні маси, викликали їх на ексцеси опору, що могло не раз довести до тяжких наслідків. Лише завдяки тактові, який проявляли в ті часи ті, кого хвиля національного руху поставила біля його керми, іноді й ціною неймовірних зусиль можливі ексцеси були своєчасно гальмовані. Центральним пунктом постанов з'їзду були ухвали про українське національне військо й Український військовий генеральний комітет. У тих постановах між іншим говориться: « . . . одним з дійсних могутніх засобів до піднесення духа, для зміцнення військових частин в одне суцільне, могутне тіло — з'їзд визнає негайну націоналізацію армії на національно-територіяльному принципі. Зокрема з'їзд оголошує потребу організації української армії» . . . «утворити тимчасовий Український військовий генеральний комітет при Українській Центральній Раді, який має відати українськими військовими справами і працювати у тісному контакті з російським генеральним штабом».

До складу членів комітету було обібрано 18 делеґатів.

Таким чином постав український військовий керівний центр, який зв'язав тісно в одне ціле весь український військовий рух і дав йому закінчені організовані форми могутнього фактора українського національного відродження.

Сконструювавшись і налагодивши роботу, Генеральний комітет вислав до Петрограду, разом з делеґатами Центральної Ради, своїх чотирьох членів: О. Пилькевича, С. Письменного, Д. Ровинського й А. Чернявського. Делеґація подала такі домагання:

«1) Оповістити в приказах по військових частинах і установах фронту, тилу й фльоти про заснування та існування Українського військового генерального комітету при Київській Центральній Раді як органу, що відає всіма військовими організаційними установами та питаннями, і до якого в цій справі повинні звертатися всі українські громади.

«2) Зажадати від усіх військових частин армії й фльоти поіменні списки генералів, штаб-обер-офіцерів українців, відомості про салдатів

українців загальним числом у кожній частині, щоб відомості ці безпосередньо переслати в Генеральний комітет.

«3) Негайно зробити розпорядження про перевід із запасних частин, що знаходяться в центральній Росії, однієї дивізії важкої артилерії, комплектованої українцями (всякого ґатунку зброї), однієї польової батерії, а перебуваючу нині в Києві гірську запасну батерію вважати українською. Всі частини спеціяльного призначення, що знаходяться в Києві, як понтонні, залізнодорожні й другі, українізувати, а вироблення пляну й порядку переходу їх віддати Українському генеральному комітетові.

«4) Дати Українському генеральному комітетові право для поповнення некомплекту в Першому запасному полку імени Богдана Хмельницького, а також і других частинах, що знаходяться в Києві, які творяться для відправлення маршових сотень у призначені на фронті три корпуси, і вимагати, щоб було поповнено їх тиловими українськими частинами розпорядженням Українського військового генерального комітету.

«5) Якнайскорше виділити в тилових запасних частинах салдатів-українців в осібні сотні, курені, команди, з умовою залишення їх покищо на тих же самих місцях і в тих же самих частинах, де вони тепер знаходяться.

«6) Зробити розпорядження про якнайскоршу передплату на скарбовий рахунок у всі частини фронту й тилу, в усі військові інституції і штаби слідуючих українських газет: «Нова рада», «Робітнича газета», «Народна воля», «Наше життя».

«7) Кооптувати до складу У. В. Ґ. К. одного офіцера-українця Генерального Штабу, одного гарматчика, одного кавалериста, топотрафа й козака-кубанця. Представників других спеціяльностей Генеральний комітет гадає можливим кооптувати з місцевих військових частин.

«8) Зробити розпорядження про видачу всіх старих запорозьких знамен та клейнодів (булави, бунчуки і т. д.), а також знамен городових українських полків осібній українській делеґації, яка в короткім часі буде послана від Генерального комітету з Києва для прийняття й відвезення їх у Київський історичний музей.

«Знамена ці й клейноди хороняться в Ермітажі, а деякі в церквах і соборах Петербурґу, Москви і других міст Росії».[3]

Ці домагання були передані урядові 20 травня 1917 року. Про подорож делеґації Центральної Ради з членами Генерального комітету член її О. М. Пилькевич пише між іншим таке:

«Самим сильним арґументом звичайно для російського уряду були в цій делеґації представники організованого українського вояцтва. І дійсно, вже на авдієнції у президента ради російських міністрів князя Львова сильне враження зробила на цього представника російського уряду промова полковника Пилькевича, який, закінчуючи своє слово, сказав: „В разі відмовлення наших справедливих історичних домагань з боку Тимчасового російського уряду, Вам, пане міністре, доведеться мати діло з півтора мільйонами озброєного українського народу!". Це для заскорузлої петербурзької правлячої бюрократії було як вибух бомби, що несподівано розірвалася над їх головами, бо на протязі 250 літ з ними ще ніхто так не говорив з України.

---

[3] *«Вісник Українського військового генерального комітету»*, ч. 1.

«Але після двотижневого оббивання порогів у петербурзьких правлячих і громадських центрах, засідань в різних комісіях, делеґація повернулась до Києва з порожніми руками. Зате з твердим переконанням, що нам треба шукати правди тільки у себе дома, на Україні, покладаючися на власні сили і готуючись до впертої боротьби, бо нас у Петрограді не розуміли й відмахувалися, як від настирливої мухи. Ми також зрозуміли, що з нами тоді тільки будуть говорити й слухати, коли ми дійсно заговоримо з ними тою мовою, яка їм зрозуміла, коли ми дійсно покажемо їм, що ті півтора мільйона багнетів, які ми організували, — це не порожній звук і не „красное словцо". І, повернувшись додому, ми ще з більшим захопленням взялися за свою працю, бо час не чекав...»[4]

Для посилення дальшої боротьби за свої національні права, не чекаючи формальної відповіді від Тимчасового уряду на меморандум Центральної Ради, який подала Тимчасовому урядови делеґація Центральної Ради до Петрограду, Центральна Рада для скріплення своїх національних сил скликала в Києві Перший всеукраїнський селянський з'їзд, а кілька днів пізніше Другий всеукраїнський військовий з'їзд. На селянський з'їзд прибуло 2 500 депутатів, представників по одному від кожної волостної селянської спілки; по два представники від Повітових комітетів селянської спілки й по два представники від губерніяльних організацій Селянської спілки.

Перший всеукраїнський селянський з'їзд розпочав свою працю на два дні раніше Другого всеукраїнського військового з'їзду. На цей з'їзд прибуло революційним порядком, не зважаючи на заборону з'їзду військовим міністром О. Керенським, 2 414 делеґатів. Вони були репрезентантами 1 732 444 організованих вояків у всіх російських збройних силах фронтів, військової фльоти й запілля.

Розпочався другий етап революційної організації українських збройних сил, а разом з тим ще більше посилена боротьба Тимчасового уряду та всіх російських революційних організацій і російського суспільства проти українського національного руху. Оборону українських національних інтересів у першу чергу мусіло вести українське вояцтво, яке в цій боротьбі склало численні криваві жертви.

*

По Другому військовому з'їзді Генеральний комітет остаточно перебрав у свої руки українське вояцтво в російській армії. Воно прислухалося до нього, вірило йому та йшло тим шляхом, що він вказував у напрямку до здійснення завітної мети всього вояцтва — утворення національної армії.

У незвичайно піднесеному настрої відбувалися праці з'їзду. З'їзд підтвердив усі постанови Першого всеукраїнського військового з'їзду, затвердив склад першого Українського військового генерального комітету та добрав ще 10 нових членів. Таким чином другий склад Ге-

[4] *«Наша зоря»*, ч. 14. 1921.

нерального комітету мав 28 членів, до яких ще були кооптовані при потребі кілька членів з Всеукраїнської ради військових депутатів, яка була обрана на цьому з'їзді в кількості 132 членів. Всі члени Українського військового генерального комітету та Всеукраїнської ради військових депутатів були включені до складу членів Центральної Ради як представники війська.

По з'їзді Генеральний комітет виробив плян українізації армії, беручи на увагу постанову Всеукраїнських військових з'їздів та з'їздів різних українських військових одиниць. Плян був такий, щоб «не порушувати боєздатности російської армії, особливо на фронтах». Для цього Комітет домагався, щоб на Україні були українізовані всі запасні полки й військові частини, щоб з них поповнення посилалося в ті корпуси й дивізії, що стояли на Україні й мали б знову по війні бути розміщені на Україні. Цей плян навіть вище російське військове командування вважало доцільним і не шкідливим для боєздатности армії, але з мотивів політичних російський уряд відкинув цей плян, що внесло певну дезорганізацію в пляномірність українізації. До того, Комітет домагався, щоб усі мобілізовані українці призначалися до запасних частин, що були розташовані на Україні. Цього російський уряд не дозволяв, бо це значило скріпити військові сили України.

Найбільшого удару українізації та взагалі російській армії завдав наступ 18 червня (1 липня) на Південно-Західньому фронті. Там наступ розпочали головне три корпуси (6, 17, 41), які телеграмою чергового генерала Ставки раніше були призначені для українських поповнень.

Ці корпуси зазнали великих втрат, і їм довелося після тернопільського прориву відступити. Російський уряд, захоплений вдалим наступом цих корпусів, що йшли з українськими національними прапорами, відзначив їх як героїчні корпуси «1 липня». Коли Генеральний комітет звернувся до уряду в Петрограді, щоб нарешті ці корпуси були визнані офіційним наказом по армії українськими, Комітет отримав відповідь, що слава їх належить всій російській армії, а тому для українізації будуть призначені інші корпуси. У той час, як російські поповнення вже бунтувалися й не йшли на фронт, у напрямі цих трьох корпусів з різних сторін Російської імперії, за наказом Генерального комітету, було в дорозі 138 ешельонів українських поповнень. Одержавши телеграму, що будуть призначені інші корпуси для українізації, Генеральний комітет послав телеграфічне розпорядження не йти тим ешельонам на фронт, поки не будуть призначені інші частини для українізації. Це затримало в дорозі біля тридцяти тисяч українізованих вояків, які, зневірившися в усіх обіцянках Тимчасового російського уряду, почали кидати свої ешельони й роз'їздитися по своїх селах. Це був найтяжчий удар російської влади по створенню української армії.

При цій нагоді бажаю спростувати вигадку, що Український військовий генеральний комітет складався лише з прапорщиків і салдатів. У дійсності в ньому членами були по Другому всеукраїнському

військовому з'їзді: один генерал-майор генерального штабу, один генерал-майор піхоти, три полковники, три підполковники, генерального штабу капітан Славінський, що при гетьмані був начальником його генерального штабу, два капітани, один штабс-капітан генерального штабу, двоє поручників, 8 підпоручників і прапорщиків, 8 було не старшин, а між ними С. В. Петлюра та В. К. Винниченко. Також були кооптовані: один лікар, один ветерінар, один військовий інженер та інші фахівці.

Українська Центральна Рада змогла проголосити свій Перший Універсал по закінченні Другого військового всеукраїнського з'їзду, коли вона переконалася, що зможе оперти свої домагання на підтримці українських військових мас.

*

Одночасно з самочинним поширенням українізації російський уряд та військова російська влада посилили боротьбу проти українізації армії. Всі пляни Українського військового генерального комітету, що мали своїм завданням влити українізацію в певні організаційні форми, які навіть російське військове командування визнавало доцільними, але не могло їх прийняти до виконання тому, що з українізацією армії була тісно пов'язана політична справа. Тому всі пляни про упорядкування українізації армії відкидалися військовим міністром, а потім прем'єром російського уряду й головнокомандуючим Керенським. Це дезорганізувало пляномірність праці Українського військового генерального комітету, дезорганізувало роботу українських організацій, що працювали на місцях. Командування в українізованих частинах далі лишалося російським, а також у них працювали загальноросійські революційні комітети, які перешкоджали українізації, маючи активну підтримку від командування та комісарів Тимчасового уряду.

Український генеральний комітет намагався якнайбільше стягнути на Україну, в запасні полки українців, щоб таким чином українізувати місцеві залоги, але російське командування цьому перешкоджало, і в більшості залогами на Україні були російські запасні частини, з тим розрахунком, що в кожному більшому скупченні запасних частин українські мали бути в меншості. Разом з тим українізовані частини лишалися поза межами України, де вони були оточені переважаючою більшістю московських військ, «верным Временному правительству» й ворожих взагалі українському національному рухові.

Не зважаючи на всі заходи й домагання Українського військового комітету, ні одна добре впорядкована з українізованих частин не була переведена на Україну або на один з українських фронтів: Південно-Західній, Румунський, або в частину Західнього. Найліпше організовані українські частини тримали на Північному фронті або на Турецькому біля Трапезунду, а запасні полки та батальйони, що переважно складалися з українців, були розміщені в Московщині, в Закаспійському краю, над Волгою й навіть у Сибіру. На фронту бойові частини

загальноросійської армії, що втратили боєздатність, направляли українські маршові роти, або ешельони, що не були відповідно вишколені та приготовані до бойової служби на фронті. Висилаючи такі українські ешельони на фронт, російська влада спочатку оголошувала, що їх відправляють в українізовані частини, а потім у дорозі, «за вимогою воєнних обставин», маршрут їх мінявся, і українські частини попадали в полки й дивізії, що не призначалися до українізації.

Центральна Рада та Український військовий генеральний комітет і Рада військових депутатів напружували всі свої сили, щоб таку плутанину припинити й зберегти у відповідному стані українізовані частини. Для нас було зрозуміле, що така плутанина була свідомою деморалізацією українських частин і посиленням перешкод до українізації в армії. Це особливо стало помітне після того, як Українська Центральна Рада прийняла інструкцію Тимчасового уряду й видала свій Другий універсал, згоджуючися на підпорядкування російському урядові Генерального Секретаріяту України, виключаючи з нього генерального секретаря військових справ. Разом з тим це підтяло революційну працю Українського військового генерального комітету, на який перестало зважати російське військове командування.

Дехто вважає, що угода з Тимчасовим урядом, прийняття його інструкції й другий універсал управнили автономію України. Але треба знати, що в Росії ніякий закон не мав правної сили, поки він не опублікований російським сенатом, а сенат цього не зробив. Отже автономія України, визнана Тимчасовим урядом, не набула правної сили.

Хочу подати тут, що пише про це «визнання автономії України» проф. М. С. Грушевський:

«Коаліційне правительство російське дало свою згоду на утворення автономної української власти під натиском обставин, під враженням контрреволюційної корніловської авантури, в якій були замішані різні його члени, викликаної нею кризи, незвичайно грізних воєнних обставин (прорив ризького фронту, погрози Петербургові й т. д. Але коли йому за поміччю різних маневрів, як здавалося, удалося підвести деякий фундамент під своє існування, під фірмою «демократичної наради», скликаної в середині вересня), вся дальша тактика цього «правительства Керенського» у відносинах до України обернулася на те, щоб звести на ніщо ту куцу автономну власть, яку воно признало своєю інструкцією й затвердженням Генерального Секретаріяту. Воно ігнорувало його в своїх розпорядженнях на Україні, поручало тутешнім установам далі зноситися з російськими міністерствами, минаючи генеральних секретарів, від себе визначало вищих урядовців краю, не давало Генеральному Секретаріятові ніяких засобів на його організаційну роботу, зіставляло без уваги всі його заяви й представлення, гальмувало його організаційні заходи. Російський сенат, цей всіми забутий останок старого устрою, схотів нагадати про себе, відмовившись розпублікувати інструкцію Генерального Секретаріяту, і це з формального боку мало б позбавити її обов'язкового значення. Нарешті ж це правительство задумало підняти руку на саме існування Генерального Секретаріяту й Центральної Ради. З нагоди програми діяльности, предложеної Генеральним Секретаріятом Центральній Раді, де Ген. Секретаріят між іншим згадував про те, що він в найближчім часі візьметь-

ся до підготовлення українських установчих зборів, правительство Керенського попробувало зробити з цих українських установчих зборів притоку до обвинувачення Ген. Секретаріяту і Центральної Ради. Київському прокуророві поручено взятися до розсліду цієї справи й ужити проти Секретаріяту і Центральної Ради карних заходів, а разом з тим викликало генеральних секретарів до Петербурґу для вияснення цієї справи».[5]

Отже петроградський уряд ухвалив: « . . . викликати більшість українського уряду в Петроград, немов для конференції, а там . . . видніше буде, що з ними зробити. А зробити мали таку річ: арештувати генеральних секретарів у Петрограді, а в Києві розігнати Центральну Раду швидким і рішучим наскоком. Ні Центральна Рада, ні Генеральний Секретаріят про ці пляни не знали. Потім тільки виявилось, що в петроградській тюрмі вже були наготовлені камери для генеральних секретарів».[6]

Загальна політична криза в Російській республіці наближалася швидкою ходою. Більшовики поширили і розвинули свою пропаґанду не лише проти Тимчасового уряду, але й проти «буржуазної» Центральної Ради й повели свою широку розкладову пропаґанду серед українізованих частин. У цьому їм або активно, або лише пасивно пособляло російське військове командування та різні російські революційні організації. Українізовані частини, бачачи ворогів з усіх сторін, й не маючи надії на свою перемогу, почали деморалізуватися й нарешті розкладатися. Українське вояцтво зрозуміло безвиглядність своєї боротьби й почало, разом з російським, тікати з своїх військових частин. Щоб якось вийти з хаосу, що запанував, штучно створений російським військовим командуванням, російськими політичними організаціями, в союзі з якими йшли більшовики, для яких українські військові частини були «націоналістичні», буржуазні й т. д., Військовий генеральний комітет та Центральна Рада скликали на 2 листопада Третій всеукраїнський військовий з'їзд.

На цей з'їзд прибуло понад три тисячі делеґатів, що репрезентували біля чотирьох мільйонів українських вояків. Але з доповідей делеґатів виявилося, що українізовані частини швидко почали занепадати, розкладаючися морально, з огляду на всі свої невдачі добитися прав і сконцентрування їх на Україні. До того шалена аґітація більшовиків проти «буржуазних військ» Центральної Ради, а пізніше при захопленні ними влади в Петрограді, оголошення більшовицьким урядом загальної демобілізації армії та масова втеча з армії старшинського складу, привели до остаточного розкладу не лише російської армії, але й українізованих частин, з яких лише деякі формації, як Січові Стрільці, рештки полків Богдана Хмельницького та Полуботківського, частин Першого Українського корпусу під командою гене-

---

[5] М. Грушевський, *«Ілюстрована Історія України»*. Київ-Відень: «Дніпросоюз», 1921. Стор. 539—540.

[6] В. Винниченко, *«Відродження нації»*, частина II. Київ-Відень 1920, стор. 59—60.

рала П. Скоропадського, частини Коша Слобідської України (чорні та червоні гайдамаки), Кінний полк імени кошового Гордієнка під командуванням полковника В. Петріва, частина Вільного Козацтва Катеринослава та Києва і ще з десяток окремих дрібних українізованих з'єднань стали в обороні Центральної Ради й вступили у криваву, завзяту війну з більшовицькими військами, що були зформовані на Московщині й опинилися під командою російських офіцерів на чолі з генералом Брусіловим та іншими. Озброєні банди й цілий Другий ґвардійський корпус повели напад на українські міста, села, залізниці, грабуючи і плюндруючи Україну.

У такому хаосі Центральна Рада й українське військове міністерство не мали можливости організувати відповідну військову оборону України, а тому здесятковані й обеззброєні більшовиками українізовані частини не могли стати до відповідної оборони не лише українських кордонів, а й усього терену України. Українізація армії лише залишила в спогадах той ентузіязм, самопожертву українців-вояків, той запал і зусилля, з якими вони прагнули створити свою національну армію.

Олександер Оглоблин

ПРОБЛЕМА ПРЕДКІВ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Синові моєму Дмитрові присвячую

I

«Эх, старина, старина! Что за радость, что за разгулье падет на сердце, когда услышишь про то, что давно-давно, и года ему и месяца нет, деялось на свете! *А как еще впутается какой-нибудь родич, дед или прадед, — ну, тогда и рукой махни:* чтоб мне поперхнулось за акафистом великомученице Варваре, *если не чудится, что вот-вот сам всё это делаешь, как будто залез в прадедовскую душу, или прадедовская душа шалит в тебе . . .»* — пише Микола Гоголь у «Пропавшей грамоте».[1] Ці слова, що на них давно вже звернули увагу біографи Гоголя,[2] згучать майже автобіографічним признанням. Справді, Гоголь був істориком, що знав і любив минуле своєї батьківщини — України.[3] Історичні сюжети і те, що Гоголь називав «ясновидением прошедшего»,[4] були властиві його творчості, зокрема в перший період її, коли письменник особливо гостро відчував свій зв'язок з минувшиною своєї землі й свого народу, коли ще російська сучасність, ота «подлая современность», як казав Гоголь,[5] не так тиснула на його душу й його надхнення.

Автор висловлює щиру подяку Проф. Д-рові Омелянові Пріцакові й Д-рові Василеві Омельченкові за ласкаву допомогу в бібліографічних розшуках та довідках.

[1] Н. В. Гоголь, Собрание сочинений, том I, Москва, 1950, стор. 80. Підкреслення скрізь наше.

[2] Див. В. Чаговецъ. Семейная хроника Гоголей; по бумагамъ семейнаго архива. «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XVI, Київ, 1902, отд. III. стор. 3-40. Далі В. Чаговецъ.

[3] Советський історик Л. В. Черепнін, у своїй статті «Исторические взгляды Гоголя» («Вопросы истории», 1964, I, стор. 75—97), надто побіжно торкнувся питання про інтерес Гоголя до історії України та його студії над нею. Див. ще Leonid I. Strakhovsky, The Historianism of Gogol. — „The American Slavic and East European Review", v. XII, 1953, p. p. 360-370.

[4] В. Гиппиус, Гоголь, Ленінград, 1924, стор. 132.

[5] «Н. В. Гоголь. Материалы и исследования». Т. I, Л.-М., 1936, стор. 50 (лист до М. П. Погодіна, 28. XI. 1836).

Але в Гоголя завжди — і за молодих літ, і тоді, коли він — занадто рано — вважав себе старим, бо справжньої старости він не дожив, — було сильно розвинене *почуття роду*, що згодом стало його ідеєю, одною з тих ідей, які, за влучним спостереженням Андрея Белого, що називає Гоголя «адвокатом родовой патриотики»,[6] так яскраво позначилися на його творчості, особливо на її українському боці. Це почуття роду в Гоголя було органічно пов'язане з його власним походженням, як українця й нащадка старих і заслужених українських родів.[7] Правда, Гоголь був тої думки, що «всякое имя и фамилию можно облагородить»,[8] але він пишався своїм походженням, хоч, мабуть, не знав його докладно, а дещо, може, уявляв собі не зовсім вірно.

Не дивно, що біографи Гоголя й дослідники його творчости віддавна звернули увагу на питання про предків Гоголя. Починаючи від П. Куліша, В. Шенрока, В. Каллаша, В. Чаговця, чимало авторів — українських, російських і чужоземних — цікавилися походженням Гоголя та його предками, як ближчими, так почасти й дальшими.[9] Звичайно, цього питання не обминули й історики-генеалоги, зокрема О. Лазаревський і В. Модзалевський. Перший дав нам, у своїх «Очерках малороссийских фамилий» короткий родовід Гоголів-Яновських (до яких належав Микола Гоголь),[10] а згодом джерельну розвідку про предків

---

[6] Андрей Белый, Мастерство Гоголя. Исследование. М.-Л., 1934, стор.67. Далі цитуємо: А. Белый. Вплив цієї ідеї на творчість Гоголя визнає і французький біограф його батька — Robert Triomphe („Revue des Études Slaves", v. XXIV. Paris, 1948, p. p. 103-104).

[7] «Гоголь любил свою фамильную старину — пише В. Чаговець, — и его чуткое ухо жадно ловило всякую легенду, всякий рассказ, относящийся к прошлому его рода...» — й додає, що в «семейном архиве Гоголей хранились интересные документы, касающиеся предков поэта за период более столетия — от Полтавской битвы до его времени». (В. Чаговецъ, стор. 4, 6). Про дальшу долю фамільного архіву Гоголів («Архив Головни») — див. А. А. Назаревский, Из архива Головни. — «Н. В. Гоголь; материалы и исследования», I, стор. 315-219; «Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Указатель». Том I, М., 1962, стор. 187, 195.

[8] «Сочиненія Н. В. Гоголя Подъ ред. В. В. Каллаша, изд. Брокгаузъ-Єфронъ, т. X. Письма, стор. 143.

[9] Окрім давніших праць — П. Куліша, В. Шенрока, В. Каллаша, В. Чаговця, П. Щеголєва та ін., треба згадати публікації С. Дуриліна («Из семейной хроники Гоголя», М., 1928), В. Вересаєва («К биографии Гоголя. Заметки» — «Звенья», т. 2, М., 1933, стор. 286-293; і «Гоголь в жизни», М.-Л., 1933), О. А. Назаревського («Из архива Головни» — «Н. В. Гоголь; материалы и исследования», т. I, М., 1936, стр. 315—357), Robert Triomphe („Le père de Nicolas Gogol" — „Revue des Études Slaves", v. XXIV, Paris, 1948, p.p. 82—106), Leon Stilman („Nikolai Gogol: Historical and Biographical Elements in his Creative Personality", дисертація, Columbia University, 1952; „Nikolaj Gogol and Ostap Hohol" — „Orbis Scriptus Dimitrij Tschižewskij zum 70 Geburtstag", München, 1966, p.p. 811—825), а також відповідні розділи в загальних біографічних працях про Гоголя.

[10] А. Лазаревскій, Очерки малороссійскихъ фамилій. 8. Гоголи-Яновскіе. — «Русскій Архивъ», 1875, I, стр. 451—452. Далі: А. Лазаревскій, Очерки.

Гоголя.[11] Другий (Модзалевський) науково опрацював родовід Гоголів-Яновських.[12] Здавалося б, проблема генеалогії великого письменника вже розв'язана, й фамільні зв'язки його предків більш-менш з'ясовані.

Але це ще далеко не так. Бо дослідники, як літературознавці, так історики, дивилися на це з традиційного погляду формальної генеалогії: досліджено було лише родовід полтавських Гоголів-Яновських і — мимохідь і не досить досконало — деякі лінії споріднення Гоголевих ближчих предків. Менш пощастило проблемі дальших предків Гоголя. Лишаються дискусійними питання про зв'язок полтавських Гоголів з Гоголями волинськими [13] й не раз дискутоване питання про те, чи був подільський полковник Остап Гоголь предком нашого письменника. Не досить уваги було приділено Лизогубам і Танським, предкам Миколи Гоголя.[14] Взагалі, як це не дивно, й досі ще немає наукової біографії Гоголя.[15]

Це мало свої, хоч дещо несподівані, наслідки. Російські — і совєтські, і позасовєтські — й чужоземні гоголезнавці продовжують і далі цікавитися генеалогією Гоголя.[16] Нового матеріялу в їхніх працях, властиво, дуже небагато. Зате виразно помітний новий, подекуди неґативний підхід до походження Гоголя. Якщо офіційне совєтське гоголезнавство обмежується констатуванням (до речі, не точним) «мелкопоместного дворянства»,[17] з якого ніби-то походив Гоголь, то в деяких працях, йому присвячених, знаходимо певну тенденцію прини-

---

[11] А. Лазаревскій, Свѣдѣнія о предкахъ Гоголя. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XVI, К., 1902, стр. 3-12. Далі: А. Лазаревскій, Свѣдѣнія.

[12] В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. I, К., 1908, стр. 292-295. Далі: В. Модзалевскій, Родословникъ.

[13] Публікації д-ра В. Сенютовича-Бережного: «До генеалогії Миколи Гоголя» («Українець-Час», 1950, ч. 19/85, стор. 5), «Волинські Гоголі» («Українець-Час», 1950, ч. 39-40/205-206, стор. 6), «Рід Гоголів на Волині» («Літопис Волині», ч. I, Нью-Йорк-Вінніпеґ-Буенос Айрес, 1953, стор. 37-47) і «Родъ Гоголей. Родословное изслѣдованіе «Новикъ», 1957, Нью Іоркъ), що подали цікаву збірку відомостей про волинських Гоголів, не розв'язали питання про зв'язок їх з Гоголями полтавськими.

[14] Виняток становить тільки стаття В. Чаговця «Семейная хроника Гоголей» (див. прим. 2).

[15] «Не будет большим преувеличением сказать, что не только научная биография Гоголя не написана, но и не созданы еще необходимые предпосылки к ее созданию» — пише редактор гоголівського відділу в 58 томі «Литературного наследства» І. Сергієвський («Литературное наследство», т. 58, Москва, 1952, стр. 533). Цієї важливої прогалини не виповнила й доволі чисеннна ювілейна література про Гоголя, з нагоди 100-річчя його смерти (1952) і 150-річчя його народження (1959).

[16] Див. прим. 9.

[17] «Українська радянська енциклопедія», т. 3, К. (1960), стор. 321 («в сім'ї українського дрібного поміщика»). Але Гоголі володіли (в 1830-х рр.) понад 400 кріпаків і коло 1100 десятин землі, і зовсім слушно пише О. А. Назаревський, що «мы должны признать хозяйство Гоголей среднепоместным, в известных отношениях стоявшим ближе к крупным, чем к мелким хозяйствам своего времени» (А. Назаревскій, op. cit., 349. Див. ibid., 334-335, 346).

зити письменника-українця, поставити його яко-мога нижче на соціяльній драбині того часу.

Особливо настирливо ця тенденція виявилася в монографії відомого російського письменника Андрея Белого (Бориса Миколаєвича Бугайова, 1880—1934) «Мастерство Гоголя», що вийшла у світ 1934 року.[18] «Гоголи — пише Белий — мелкопоместные дворяне недавнего происхождения. Дед Гоголя, Афанасий Демьянович — семинарист, отказавшийся от духовной карьеры ради службы в войсковой канцелярии; он стал войсковым писарем; отец Гоголя «пробовал служить ... при малороссийском почтамте по делам сверх комплекта». «Мать ... Марья Ивановна, была дочь почтового чиновника Косяровского». «Дед бабки, Лизогуб, валах, сосланный в Сибирь за корыстолюбие ... Родственник Гоголя, Трощинский, вышел в «министры» из казачков; какой-то протопоп, родственник Гоголей, тягался с Гоголями за доли наследства; была и польская кровь: Гоголь-Яновский. Гоголь одел незнатность Гоголей в фикцию выдвигаемой родовитости ...»[19] Звідси висновок Белого: «Гоголи, выйдя из низших сословий, были, так сказать, «мещанами во дворянстве» (не по быту, а по происхождению) среди помещичьей знати; в кружок Фомы Григорьевича, дьяка диканьской церкви, описанный в «Вечерах на хуторе близ Диканьки», являлся и паныч-латынщик и называл бабу — «бабусом» ...; им могли быть: и дед Гоголя, да и сам «Никоша» Гоголь, притянувшийся к писарям и дьячкам в силу уз крови, как позднее притягивался к землякам в силу национального родства; великороссийский аристократ, «боярин« по крови, был наиболее чужд Гоголю; в кругу дьячков чувствовалась непринужденность; здесь можно было и «назиднуть», и блеснуть «светом», поставив «перед собою палец и глядя на конец его», — назвать бабу «бабусом», а лопату «лопатусом»; и в пику тем, кто утирает носы полою, изумить всех тем, что вынуть «опрятно сложенный белый платок, ... и, исправивши, что следует, складывать его снова ... в двенадцатую долю и прятать» (Пред. I) ...»[20]

«Гоголь обсмеивает салоны с «Индиями и Персиями» позолоченными; но простые его отношения с родными «делаются все менее ... искренними». С кружком же Фомы Григорьевича рвет он так, как поздней рвет его великодержавная идеология с будущими самостийниками и австрофилами вроде Грушевских и Антоновичей.»[21]

«Расщеп в Гоголе — во-первых: смешение кровей, впитанное с молоком матери; во-вторых: признаки подымающейся борьбы классов; сквозь усилия «оморалить» мелкопоместную жизнь чувствуется тяга к мещанскому сословию и снюханность с бытом писцов и поповичей».[22]

---

[18] Див. прим. 6.

[19] А. Белый, стр. 29. Цей дід бабки Гоголя (нар. Лизогуб) був не Лизогуб, а Танський. До речі, Лизогуби були українського походження.

[20] А. Белый, 30.

[21] Ibid, 31.

[22] Ibid.

«Между гопаком и «позой» искала равновесия измученная личность; но неравновесие было предопределено: неравновесием социальных условий, породивших Гоголя; гопакующий писарь себя защищал величием дворянина; а «дворянчик» лез в генералы наставлять «их высокопревосходительств»: «огромно, велико мое творение... Еще восстанут против меня новые сословия... Кто-то незримый пишет передо мною могущественным жезлом»...[23]

Ми навмисне навели довгі цитати з, будь-що-будь, цікавої книги А. Белого. Бо таку, кажучи словами Гоголя, «околёсину»[24] поніс не якийсь там невіглас, чи недоук сільської школи, а один з визначніших російських письменників XX століття, поет-символіст, людина високої, рафінованої культури, ерудит і естет, син відомого московського професора-математика, справжня «сметанка» російської культури передреволюційної доби. Книга Андрея Белого не випадково була надрукована в Москві 1934 року, з передмовою Л. Каменева (яка, мабуть, відбилася на долі цієї книги). Вона прийшла на Україну в той час, коли український голос, голос нащадків Антоновичів і Грушевських, голос правди і протесту проти спотворення наукової й історичної істини — вже не можна було почути.

Більш пристійний характер мають писання про предків Гоголя російських дослідників у вільному світі. Правда, й тут трапляється чимало неточностей, а ще більше нерозуміння українського життя XVIII століття. але принаймні це витримано в спокійному, академічному тоні й стилі. Ось, приміром, монографія Всеволода Сечкарьова про життя й творчість Гоголя, що вийшла спочатку (1953 р.) в німецькому, а нещодавно (1965 р.) в англійському виданні.[25] Родоначальником полтавських Гоголів Сечкарьов називає «Андрея» Гоголя, полковника Могилівського.[26] Його нащадки, на думку Сечкарьова, були «без винятку, священики», і цей факт, мовляв, «рішуче заперечує дворянство роду» (without exception, priests — a fact which speaks strongly against the nobility of the family).[27] Прадід Миколи Гоголя, сільський священик Дем'ян, вперше додав полонізоване ім'я свого батька Івана — Яновський, і відтоді прізвище «Гоголь-Яновський» залишилося за його нащадками аж до Миколи Гоголя, який відкинув цей додаток.

Дід Гоголя — Опанас Гоголь-Яновський, за словами Сечкарьова, перший вийшов з духовного стану і вступив до війська (army), очевидно, російського, де дослужився до ранґи майора. Але він також учився в «духовній семинарії» (a religious seminary), де здобув добре

[23] Ibid., 32.

[24] Н. В. Гоголь, Собрание сочинений, т. V, М., 1949, стр. 209.

[25] V. Setschkareff, N. V. Gogol, Leben und Schaffen, Berlin, 1953. Vsevolod Setchkarev, Gogol: His Life and Works. New York, 1965. Далі цитуємо англійське видання.

[26] Це, звичайно, Остап Гоголь. Непорозуміння з іменем з'ясував ще Лазаревський («Свѣдѣнія», стр. 8, прим. 3). Сам М. Гоголь називав свого предка-полковника «Яном Гоголем», хоч і знав про Остапа Гоголя.

[27] V. Setchkarev, Gogol, 4.

знання російської, латинської, польської, німецької й грецької мов. Мабуть, на бажання свого тестя (Лизогуба) він відмовився від духовної кар'єри. Як семінарист, що знав чужі мови, він учив дітей шляхетської фамілії в сусідній околиці, і закохався в своїй учениці Тетяні Лизогуб, доньці заслуженого українського шляхтича (nobleman) і його дружини, яка походила зі старої польської шляхти (from old Polish nobility); отож, Гоголь з цього боку мав польську кров. Далі Сечкарьов повторює стару фамільну традицію, як Опанас Дем'янович одружився з Лизогубівною, всупереч волі її батьків, які примирилися з цим тільки тоді, коли зять зрікся духовного стану (give up the clerical estate), що, мовляв, не був тоді у великій пошані (was not very highly respected). Таким чином, бідний семінарист (the poor seminarian) Опанас Яновський дістався до володіння маєтком (came to gain possession of land), почав військову кар'єру і, мабуть, дістав шляхетське звання (a title of nobility). Підроблений (a forged) документ, який не важко було здобути, довів його споріднення з напівлеґендарним (the unauthenticated and somewhat legendary) Андрієм Гоголем, і на цій підставі він був уписаний у дворянську книгу Київської губернії 15. X. 1792 року. Довший час шлюб О. Гоголя лишався бездітним, і щойно в 1777 році народився син Василь, батько Миколи Гоголя.[28]

Все це, не зважаючи (як побачимо далі) на низку неточностей і суперечностей, в цілому відповідає дійсному станові речей. І все-ж, навіть у цьому оповіданні більш-менш об'єктивного дослідника, помітне недостатнє знання й розуміння тогочасного українського життя й відносин.

II

Немає жадного сумніву, що полтавський рід Гоголів-Яновських був духовного походження.[29] Не знати, ким був родоначальник його,

---

[28] Ibid., 4—5. Відомості Сечкарьова про правобережних предків Гоголя (op. cit., 3) не зовсім точні. Наприклад, він гадає, що наказний гетьман Гоголь (Остап) і могилівський (подільський) полковник, якого Сечкарьов називає Андрієм і вважає його за родоначальника полтавських Гоголів-Яновських, були різні особи, репрезентанти окремих ліній Гоголів. Але нижче він каже про „the unauthenticated and somewhat legendary Andrey“ (p. 4).

Так само неточно каже Сечкарьов, що по лінії бабки Лизогуб Гоголь „has Polish blood“, бо мати її була зі старої польської шляхти ((p. 4). Взагалі польське шляхетство не конче пов'язане було з польським етнічним походженням.

[29] На Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. було кілька родів Яновських — священицьких, міщанських і козацько-старшинських — різного походження. Чимало Яновських було у Прилуцькому полку (А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. III. Полкъ Прилуцкій. К., 1902, стр. 66, 72, 73, 268—269, 285). Були Яновські (не споріднені, мабуть, з Гоголями-Яновськими) і в Лубенському полку (див. Л. Окіншевич, Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», том 157, Мюнхен, 1948, стор. 74: військовий товариш М. Яновський у Лохвиці, 1760 р.). Див ще А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. I. Полкъ Староду-

Яків, що жив десь у другій половині XVIII століття. Але син його, Іван Якович (прізвище в актах не згадується), який ніби-то «вийшов з Польщі» (себто, очевидно, з Правобережної України), був з 1695 року вікарним священиком Троїцької церкви м. Лубен (1697), а потім парохом Успенської церкви с. Кононівки, Лубенського полку (1723). Від нього і його молодшого брата, Федора Яковича, пішли дві головні лінії полтавських Гоголів-Яновських: старша — від сина Івана Яковича — Дем'яна Яновського, вихованця Київської Академії, згодом священика Успенської церкви с. Кононівки (1731 — мабуть, на місце батька), — одна галузь якої закінчилася (в чоловічому поколінні) зі смертю Миколи Гоголя 1852 р.,[30] а друга — священицький рід Яновських — від молодшого сина Дем'яна — Кирила, що успадкував батьківську парафію, існувала до пачатку XX століття;[31] і молодша лінія — Гоголі-Яновські, нащадки Петра Федоровича й сина його, штаб-лікаря Івана Гоголя-Яновського, — яка продовжувалася також до XX століття.[32]

Чи було якесь споріднення полтавських Гоголів-Яновських зі старим волинським шляхетським родом Гоголів (гербу Любич), відомим у XVI—XIX ст.,[33] а зокрема з полковником Остапом Гоголем?[34] Як

бовскій. К. 1888, стр. 335; В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ, СПБ., 1914. Про рід Гоголів-Яновських — В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 292—295.

[30] В жіночих лініях — нащадки сестер М. В. Гоголя: Марії Трушковської, Єлисавети Бикової й Ольги Головні — існували до XX століття.

[31] Син Кирила Дем'яновича Яновського — Меркурій був, як і його батько, дід і прадід, священиком с. Кононівки. Другий син Кирила — Сава Яновський був священиком с. Олефирівки, Миргородського повіту, і син його, Володимир, також був священиком на Миргородщині, на початку XX століття. Див. А. Петровскій, Къ вопросу о предкахъ Гоголя. — «Полтавскія Губернскія Вѣдомости», 1902, ч. 36 (передрук у «Кіевской Старинѣ», 1902, III, 174—176).

[32] 11. V. 1794 р. Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський видав Іванові Петровичу Гоголю-Яновському посвідку про те, що той — його брат у других. Про нащадків Івана Петровича — див. В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 292.

[33] Див. В. Сенютович-Бережний, Рід Гоголів на Волині. — «Літопис Волині», I, 37—46.

[34] Докладні відомості про Остапа Гоголя подав В. Липинський у збірці „Z dziejów Ukrainy". Волинський шляхтич О. Гоголь був перед повстанням Б. Хмельницького 1648 р. ротмистром «козаків панцерних» (легка кіннота) в Умані. Після Корсунської битви він перейшов до козацького табору й був полковником Вінницьким (1649), потім Уманським, а згодом Подільським, чи Могилівським (або Могилівсько-Подністрянським, 1654—1676, з перервами) і брацлавським (1664). Р. 1658 він, разом з Данилом Виговським і Павлом Яненком-Хмельницьким, намагався вигнати московське військо з Києва, хоч, на думку Липинського, й не був прихильником Гадяцької унії. Р. 1660, під Чудновом він приймає польську орієнтацію, і 1661 р. був нобілітований (властиво, поновлений у правах шляхетства). Далі він був прихильником гетьмана Петра Дорошенка й визнав його турецьку орієнтацію. Згодом Гоголь повертається до польського табору й допомагає полякам у боротьбі проти турків, на що 1674 р. дістає королівську грамоту на с. Ольхівець, а 1676 р. був на соймі вдруге нобілітований. Але, невдоволений з польської політики супроти України, мав намір пе-

відомо, полтавські Гоголі доводили в кінці XVIII ст., що вони походять від Остапа Гоголя. Дворянська Комісія Київського намісництва визнала це й занесла Гоголів-Яновських до I частини Родословної книги. Цю версію ствердив О. Лазаревський,[35] і навіть В. Модзалевський, який веде родовід Гоголів-Яновських від лубенського священика Івана (Яна) Яковича, не відкидає цієї можливости, і тому згадує в родоводі й Остапа Гоголя, але серед тих, хто не ввійшов до розпису.[36] Можливість цього споріднення припускають і деякі польські історики-генеалоги (зокрема Юліян Бартошевич і гр. Северин Уруський)[37]. Не виключає його і д-р В. Сенютович-Бережний у своїх статтях про волинських Гоголів.[38] Все ж більшість сучасних дослідників-гоголезнавців рішуче заперечують споріднення Гоголів-Яновських з Остапом Гоголем.[39]

У зв'язку з цим, викликало дискусію питання про автентичність королівської грамоти Остапові Гоголеві 1674 р., на яку покликався дід Гоголя — Опанас Гоголь-Яновський, шукаючи ствердження своїх дворянських прав.[40] Давніші дослідники, зокрема Лазаревський, вважали цю грамоту за автентичну й надавали особливого значення тому фактові, що вона була в архіві Опанаса Дем'яновича. Натомість новітні автори здебільшого відкидають це, як доказ споріднення Гоголів-Яновських з Остапом Гоголем, а дехто з них (зокрема Вересаєв) у своєму скептицизмі доходить до того, що визнає цю грамоту за фальсифікат.[41] Справді, ледве чи можна вважати прапрадіда Миколи Гоголя, священика Івана Яковича, за внука Остапа Гоголя, сина його сина Прокопа, як це твердить фамільна традиція полтавських Гоголів.[42]

рейти на бік гетьмана Івана Самойловича. Цього не сталося, і Гоголь дістав (1676 р.) звання наказного гетьмана над правобережними козаками польської орієнтації, з резиденцією в м. Димері, на Київщині. Він помер 5 січня 1679 року, у Димері й був похований у Києво-Межигірському манастирі („Z dziejów Ukrainy", K. 1912, str. 296. Там же й поклики на джерела, зокрема архівні, й деяка література). Див. ще В. Сенютович-Бережний, Рід Гоголів на Волині. — «Літопис Волині», I, стор. 40—42; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 170, Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960, стор. 245.

[35] А. Лазаревскій, Очерки, 451—452; А. Лазаревскій, Свѣдѣнія, 10—11.

[36] В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 295.

[37] Див. В. Сенютович-Бережний, op. cit., 37, 42.

[38] Ibid.

[39] В. Вересаев, К биографии Гоголя. — «Звенья», II, 290—291; L. Stilman, Nikolaj Gogol and Ostap Hohol, 825.

[40] Текст (неповний) грамоти 1674 року опублікував, за матеріялами Архіву Полтавського Дворянського Депутатського Зібрання, О. Лазаревський в «Русскомъ Архивѣ», 1875, I, стр. 451—452, і в «Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», XVI, стр. 7, прим. 1.

[41] В. Вересаев, op. cit., 291 («наскоро сфабрикованный документ»). Див. V. Setchkarev, 4 („A forged document").

[42] А втім, цілковито відкинути фамільну версію про споріднення Івана Яковича з Прокопом Гоголем не можна. Не кажучи вже про можливі не-

З другого боку, оригінал грамоти 1674 року до нас не дійшов: маємо лише копію її, яку дід Миколи Гоголя в 1780-х рр. подав на доказ свого шляхетського походження. Але ще Лазаревський досить переконливо довів автентичність самої грамоти, і цю думку приймає й новітній дослідник цього питання Leon Stilman, хоч він і відкидає можливість спорідненя Гоголів-Яновських з Остапом Гоголем.[43] Зрештою, як це слушно зауважив Лазаревський, не було потреби в такій фальсифікації, оскільки дід М. Гоголя мав чин, що давав йому безперечне право на дворянство, а разом з тим, і на володіння поміщицьким маєтком.[44]

На нашу думку, спорідненя полтавських Гоголів-Яновських з волинськими Гоголями, зокрема з полковником Остапом Гоголем — цілком можливе. Насамперед не можна нехтувати фамільною традицією, яка пов'язувала священицький рід Яновських зі шляхетським родом Гоголів, можливо, ще перед тим, як виникла потреба довести й правно оформити цей зв'язок.[45] Далі, справді, важливе те, що в руках Гого-

---

точності в документах (або в читанні їх нефахівцями), треба пам'ятати про звичай, досить поширений на Україні XVI—XVIII ст., вживати два ймення. Приміром: кн. Василь-Константин Острозький; гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький; Степан-Адам Мазепа, батько гетьмана Івана Мазепи; „Wasil dictus Adam" Володиєвський, зем'янин Барського староства (друга половина XVI ст.); Володислав-Володимир Борозна, Стародубівський шляхтич кінця XVII ст.; «Владимир Мирович, Василій тож» (1716 р. — син Переяславського полковника Івана Мировича); Андроник-Андрій Кандиба, генеральний суддя (1729—1730); і багато інших випадків, що нерідко завдають поважних труднощів українським генеалогам. Зрештою, й прадід Миколи Гоголя — Семен Лизогуб мав ще друге ім'я — Симон.

Звідси ясно, в чому в патронімічних іменах того часу трапляються такі розбіжності, як, приміром, генеральний суддя Михайло Васильович Вуяхевич-Височинський в деяких документах названий по-батькові Яковичем (див. нашу розвідку «До історії Руїни» — «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. XVI, К., 1928).

[43] А. Лазаревскій, Свѣдѣнія, 7—8. L. Stilman (op. cit., p.p. 813—814: „undoubtedly authentic")подає додаткові міркування на користь автентичности грамоти 1674 року.

[44] А. Лазаревскій, Свѣдѣнія, 7. Міркування Л. Стілмана про те, що дід Гоголя був зацікавлений у визнанні його спадковим дворянином (hereditary gentry), бо він, завдяки одруженню з Лизогубівною, став власником (owner) маєтку з коло 300 душ (op. cit., 811), ледве чи слушні. Насамперед цей маєток (с. Келеберда, хутір Купчин тощо) належав не Опанасові Дем'яновичу, а його дружині, Тетяні Семенівні, якій він дістався (як материзна чи як посаг) від батька, за актами з 3 травня 1776 року (мабуть, при одруженні) і 21 червня 1781 року (очевидно, заповіт). Крім того, «хутор Купчинскій», в Шишацькій сотні Миргородського полку, ще в 1730 році числився за Семеном Лизогубом, тестем Гоголя-Яновського. (А. Лазаревскій, Свѣдѣнія, стр. 12, прим. 1). Лише син Опанаса Дем'яновича й Тетяни Семенівни Гоголь-Яновських, Василь, був згодом повноправним дідичем цього маєтку. Але й тоді його мати мала там своє окреме володіння. Поза тим, на Україні кінця XVIII століття для володіння маєтком (навіть з кріпаками) не обов'язкове було спадкове дворянство: вирішальне значення мала правна природа володіння — і, звичайно, належність власника до дворянського стану.

[45] В. Л. Модзалевський, найкращий авторитет у царині лівобережно-української генеалогії, визнавав, що «в начале своих работ по истории ро-

лів-Яновських (зокрема Опанаса Дем'яновича) була грамота (чи копія її) польського короля Яна Собеського з 6 грудня 1674 року про надання «urodzonemu» Гоголеві (Hohol), полковникові Могилівському (це безперечно Остап Гоголь) та його нащадкам села Ольхівця.[46] Після смерти Остапа Гоголя (1679), ця грамота мусіла бути в його родини (в 1674 році він мав дружину й сина Прокопа[47]), про долю якої певних відомостей не маємо. Син Остапа міг податися на Гетьманщину й оселитися десь на Лівобережжі (зокрема на Лубенщині), що тоді було звичайним явищем. Ледве чи він залишив чоловічих нащадків, хоч прізвище Гоголь зустрічаємо (правда, зрідка) на Гетьманщині й поза Гоголями-Яновськими: приміром, Федір Гоголь, військовий канцелярист, який підписався під наказом Київського шляхетства до Комісії для складання Нового Уложенія 1767 року.[48] З другого боку, шляхетський рід Гоголів існував на Волині і в XVIII—XIX (перша половина) століттях.[49]

Гадаємо, що полтавські (лубенські) Яновські могли поріднитися з волинськими Гоголями, зокрема з Остапом Гоголем в кінці XVII століття, шляхом шлюбу одного з Яновських (мабуть, Івана Яковича) з кимсь з нащадків Остапа, властиво, сина його Прокопа. За досить поширеним звичаєм того часу на Гетьманщині,[50] цей Яновський (або хтось з його нащадків) додав до свого прізвища ім'я своєї дружини

дов он также относился отрицательно к семейным преданиям и документам, на них основанным», «но затем пришел к заключению, что в основе преданий лежит обыкновенно факт достоверный, который лишь впоследствии подвергался искажению» («Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии», т. X, Чернігів, 1913, Протоколи Комісії за 1912 р., 16, V). Навіть О. М. Лазаревський, що вважав «сведения о происхождении родов» «наиболее шаткими в делах о дворянстве» (лист до гр. Г. О. Милорадовича з 26. X. 1890 р. — «Український Археографічний Збірник», т. II, К., 1927, стор. 329), і той гадав, що «в преданиях, которые у многих родов существуют о родоначальнике», «есть крупницы и правды» (ibid., стор. 346. Лист до гр. Г. О. Милорадовича з 22. IX. 1894 р.).

У зв'язку з цим, ледве чи можна прийняти дуже популярну й досі в літературі думку О. Я. Єфменко про масове фальшування нащадками козацької старшини документів про своє шляхетське походження. Такі випадки, звичайно, були — й досить численні, але все ж узагальнювати їх не слід. Див. також Л. Окіншевич, op. cit., стор. 168—170.

[46] Приймаємо думку Лазаревського та інших дослідників, що вважають цю грамоту за автентичну й правно належну Гоголям-Яновським.

[47] „Jemu (Остапові Гоголеві)... tak samemu, jak y teraznieyszey małżonce jego, a po śmierci ich, syn ich urodzony Prokop Bałaczko (чи Batacko) Hohol..." (А. Лазаревскій, Свѣдѣнія, стр. 7, прим. 1). В Остапа Гоголя дійсно був син, який 1664 р. вчився у Львові (Н. Костомаров, Историческія монографіи и изслѣдованія, т. XV, СПБ., 1885, стр. 38).

[48] В. Модзалевскій, Родословникъ, I. 295.

[49] В. Сенютович-Бережний, op. cit., 42.

[50] Вживання жінчиного або материнського прізвища, замість батьківського (чи взагалі родового) або поруч з ним — досить поширене явище на Гетьманщині XVIII століття, зокрема в старшинських, козацьких та священицьких родинах. Подаємо лише кілька прикладів.

Іван Семенович Лашкевич, бунчуковий товариш, мати якого була народжена Рубець, писався іноді «Лашкевич-Рубцов» (1729. — В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. III, К., 1912, стр. 27).

чи матері (або бабки), представника старого шляхетського (і козацько-старшинського) роду Гоголів, і, таким чином, з'явилися Гоголі-Яновські. Будь-що-будь, і Опанас Дем'янович, і його троюрідний брат, Іван Петрович, називалися вже Гоголями-Яновськими.[51] Пізніше цей шлях

Михайло Артемович Лашкевич, військовий товариш, був одружений з донькою бунчукового товариша Петра Степановича Бутовича (син генерального осаула Степана Івановича Бутовича й дружини його, Марії Яківни, нар. Лизогуб). Їх сини — Осип і Іван Михайловичі називалися Лашкевичами-Бутовичами (ibid., 30, 46).

Донька полковника Полтавського Івана Іскри (внук гетьмана Якова Острянина) була заміжем (1708) за полтавським міщанином (чи, може, козаком) Дем'яном. Їх син Василь Дем'янович, лавник (1759), а потім бурмистр (1761) Полтавського магістрату, звався Демченком, а внук, Дем'ян Васильович, підпоручник (1796), писався Демченком-Іскрою. Див. В. Модзалевскій, Родословникъ, II, 251.

Зайшлий на Гетьманщину з Галичини в 1730-х рр. шляхтич Антін Драгомирецький одружився тут з донькою козака Мацкевича. Їх син, Іван, згодом капітан у відставці, називався Мацкевичем або (пізніше) Драгомирецьким-Мацкевичем; щойно 1788 року дозволено було, на його прохання, іменуватися йому Драгомировим (його внук, Михайло Іванович Драгомиров, відомий військовий діяч і письменник). Див. нашу статтю «Рід Драгомирових» («Овид», 1964, ч. 2, стор. 56—57).

Нащадки бунчукового товариша Григорія Кириловича Троцького, одруженого з Сенютович, стали називатися Троцькими-Сенютовичами. Троцькі — козацько-старшинський рід міщанського походження. Батько Григорія Кириловича — Кирило Трохимович Троцький був сотником Бахмацьким, потім Новомлинським і бунчуковим товаришем (від нього походить чернігівський дворянський рід Троцьких), а його брат — Федір Трохимович Троцький був священиком Новомлинським (А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. II, Полкъ Нѣжинскій, К., 1893, стр. 290—292; В. Лукомскій и Модзалевскій, Гербовникъ, СПБ., 1914, стр. 187).

Михайло Худорба, виборний козак с. Комані, Новгородсіверської сотні, зі старого козацького роду («издревле козак»), підчас Рум'янцівського опису 1767 р. називався Михайло Омеляненко («Омеляненок») від імення своєї дружини, доньки козака Гната Омеляненка. Але в дворянських реєстрах Новгородсіверського намісництва 1790 року він, на той час вже військовий товариш у відставці, записаний, як Михайло Худорба. І діти його, зокрема син Архип, прем'єр-майор, автор Історії України, писалися Худорбами (або Худорбіями). Див. нашу працю «Люди Старої України», Мюнхен, 1959, стор. 289—290.

Батько військового товариша Данила Антоновича Гудими-Мосендзовського (1783 р.) — «Антон, по имению жениному, возымел фамилию и Мосенцова; природная ж фамилия есть Гудима» (1788 р. — А. Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, том II, Полкъ Нѣжинскій, К., 1893, стр. 490).

Син священика Павла Короткевича — Улас (він же Василь) Павлович одружився з «дочерью козачьею» Гладкою й став служити «козацько» з ґрунту тестя (згодом він був Новгородсіверським сотенним хорунжим і мав чин корнета), у зв'язку з чим додав до свого родового (до речі, шляхетського) імення — прізвище тестя, іноді вживаючи тільки його, і писався «Гладкий-Короткевич» або просто «Гладкий». Його нащадки в XIX—XX ст. звалися Короткевичами-Гладкими (з матеріялів нашого фамільного архіву).

Подібного походження прізвища відомих дворянських фамілій Чернігівщини XVIII—XIX ст. Кулябко-Корецьких, Покорських-Жоравко, Єнько-Даровських тощо.

[51] Все ж прізвище «Гоголь-Яновський» навіть у нашій галузі (М. Гоголь) цього роду прищеплювалося нелегко. Опанас Дем'янович і дружина

споріднення затерся в пам'яті, і Опанас Дем'янович повів свою генеалогію від полковника Остапа Гоголя не по жіночій лінії, як воно, мабуть, було, а впрост по чоловічій лінії. Це й викликало в пізніших дослідників певні сумніви щодо правдивости цієї генеалогії. Якщо так, то перебування королівської грамоти 1674 року в руках Гоголів-Яновських дуже легко пояснити.[52]

його Тетяна Семенівна писалися Гоголь-Яновськими (див. А. Назаревский, op. cit., стр. 334, пр. 2, 347). Але Василь Опанасович і його дружина здебільшого називалися Яновськими (ibid., 351—352). Сам письменник називав себе (і так називали його) в ніжинський і в ранній петербурзький період або Яновським, або Гоголь-Яновським. Щойно згодом, вже як відомий літератор, він відкинув другу половину цього йменння, а за ним послідували й його ближчі родичі. Але нащадки Івана Петровича, троюрідного брата Опанаса Дем'яновича, й далі називалися Гоголь-Яновськими.

[52] Дещо подібне маємо в історії полтавського дворянського роду Петровських (Минковичів-Петровських), які доводили свої дворянські права майже водночас з Гоголями-Яновськими. Петровські ведуть своє походження від полковника Паволоцького часів Хмельниччини — Івана Кучевича-Минковського (померлого коло 1657 року). Один з його синів, Петро Іванович Минковський (за оповіданням його нащадків 1784 року) «под час бывших в давних годах с турками чрез войны смятений и народных угнетений и неспокойствия, оставя тамо в Полщи все ... свои жалованнии и купленние маетности, перешол с сыном своим Стефаном насю сторону Днепра в Малую Россию, в Лубенский полк, где восприяв оседлость в местечку Городище...», став там священиком (цей факт нащадки замовчали). Син його, Степан Петрович, «оставши после смерти отца своего в малолетстве, назван жителми по отцу его Петренком, з якого прозвания, по простоте тогдашнего времени, Степан з возраста своего начал зватся и писатися Петровским, а природную свою фамилию Минкович оставил.» В офіційному документі 1671 року, він, тоді Лубенський полковий осаул, названий «Стефаном Поповичем» (очевидно, за професією батька). Його нащадки, Петровські, створили цілу «династію» сотників Городиських (1694—1766 рр.) й зайняли видне місце серед лубенської старшини, а згодом полтавського дворянства.

На доказ свого походження від полковника Паволоцького Івана Кучевича-Минковського, Петровські подали, між іншим, копії універсалів (двох) Богдана Хмельницького 19. VI. 1657 року й Івана Виговського 1. VIII. 1659 року, що стверджували права дітей полковника на фамільні маєтки на Правобережжі. Ці універсали не викликають сумніву щодо своєї автентичности (один з них і досі зберігається в оригіналі). Докладніше про це — В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, т. IV, К., 1914, стр. 25—26, 828—829; «Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657», К., 1961, стор. 593—594.

Взагалі треба пам'ятати, що, як це зауважив В. Липинський, «уживання імен патронімічних (по батьку) замість родових — це явище, яке дуже часто в тих часах зустрічається...» (В. Липинський, Україна на переломі 1657—1659, Відень, 1920, 2-е видання, Нью-Йорк, 1954, стор. 277, прим. 158).

Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський пояснював втрату прізвища Гоголь тим, що батько його, Дем'ян Іванович, «достигши училищ в Киевской Академии... название по отцу его, Яну, принял Яновского» (А. Лазаревскій, Очерки, 452). Це було досить звичайне явище того часу не лише на Україні. Взагалі в східньо-европейських школах (зокрема духовних) родове (або патронімічне) прізвище нерідко замінювалося на зовсім інше, здебільшого церковно-літературного походження. Клясичний приклад цього — відомий російський державний діяч першої половини XIX ст.

Було б великою помилкою вважати ,що священицький стан на Україні-Гетьманщині був дуже далекий від шляхетства (nobility), а тим паче козацької старшини, і взагалі не був у великій пошані (not very highly respected), як твердить Сечкарьов,[53] або дорівнювати його до гоголівського Фоми Григоровича, дяка Диканської церкви, приписуючи Гоголеві, «тягу к мещанскому сословию и снюханность с бытом писцов и поповичей», як це робить Андрей Белий.[54]

Насправді, становище духовенства на Україні-Гетьманщині у XVIII столітті було зовсім інше — й, до речі, дуже відмінне від російського. Українське духовенство, зокрема світське, являло собою окремий суспільний стан, який користувався неабияким впливом у громадському, економічному, культурному, а навіть політичному житті Козацько-Гетьманської держави. Звичайно, це не був панівний стан, але його місце на соціяльній драбині було аж ніяк не низьке. Цьому сприяла низка історичних умовин: майже виключно український етнічний склад духовенства; державний характер Православної Церкви на Гетьманщині; концентрація парафій у руках небагатьох священицьких фамілій; спадковість парафій, що переходили від батька до сина (або до зятя); щільний зв'язок духовенства з місцевим господарством і землеволодінням, при чому духовенство (світське) володіло землею на праві приватної власности, а нерідко навіть мало «підданих» або підсусідків; традиційна виборність українського парафіяльного (зокрема сільського) духовенства, що зміцнювала моральний зв'язок поміж ним і громадою; фамільні зв'язки священицьких родів з місцевим козацтвом, міським патриціятом і козацькою старшиною, а навіть шляхетством; добра (нерідко висока) освіта священства; нарешті, своєрідна «династичність» лівобережно-українського духовенства й зріст на цьому ґрунті виразних «династичних» почувань і тра-

— граф Михайло Михайлович Сперанський. І. І. Дмітрієв, російський поет і державний діяч, у своїх спогадах пише: «Отец его (Сперанського — О. О.) священник Владимирской епархии, но дед его, как он сам сказывал мне, был хорунжим в Малороссийском козачьем войске. Родовое прозвище его Грамматин (чи не Гарматин, або Гармашин, Гармаш? — О. О.). Сперанским же переименован в училище, вероятно в надежде на его дарование» (И. Дмитріевъ, Взглядъ на мою жизнь. М., 1866, стр. 196).

У другій половині XVIII ст. деякі українські старшинські фамілії (або окремі галузі їх), немов-би пригадавши родове прізвище своїх предків, починають уживати його поруч із звичайним. Приміром, Василь Якович Лизогуб (1751—1800), правнук генерального обозного Якова Юхимовича Лизогуба, пишеться Кобизевичем-Лизогубом, і це подвійне ім'я переходить до його доньок (синів він не мав), до їх одруження. Очевидно, він мав на увазі те, що один з його предків був нобілітований саме з цим прізвищем. Але всі інші його сородичі та їх нащадки писалися тільки Лизогубами. Див. В. Модзалевскій, Родословникъ, III, 110—111; гр. Г. А. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговскаго дворянства, т. I, СПБ., 1901, ч. 2, стр. 328. Щось подібне могло бути і в Гоголів-Яновських.

[53] V. Setchkarev, op. cit., 4.

[54] А. Белый, 31.

дицій.[55] Чимало духовенства було старшинського або й шляхетського походження.. Нерідко козацький старшина (або його син) приймав сан священика (або йшов у ченці); кандидати на священиків одружувалися зі старшинськими доньками, а діти священиків — з дітьми старшини або шляхетства.[56] Саме цей зв'язок з козацькою старшиною й шляхетством відкрив українському духовенству — хоч і не безпосередньо — шлях до російського дворянства. Цей шлях перейшов і дід Миколи Гоголя — Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський, священицький син, що став козацьким старшиною — й згодом дістав дворянські права.

---

[55] Докладніше про це — див. нашу статтю «До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII століття». — «Богослов», кн. I, Нью-Йорк, 1951, стор. 57—64.

[56] Можна було б навести безліч прикладів, що свідчать про велику близькість духовного й старшинсько-шляхетського станів на Гетьманщині XVII—XVIII століть. Зовсім слушно каже М. Є. Слабченко, що «происходило постоянное перемещение духовенства в казачество и казачества в ряды духовенства» (М. Слабченко, Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Одеса, 1909, стр. 249, прим. 1). Досить згадати гетьмана Івана Самойловича, родом поповича, якому це не перешкодило поріднитися з князями Святополк-Четвертинськими й московськими боярами Шереметєвими; відомих полковників Хмельницького — Силуяна Мужиловського й Івана Аврамовича (Поповича), полковника Чернігівського; переяславські роди Бутовичів (нащадків протопопа Григорія Бутовича) і Добронизьких (священицький рід, споріднений з Полуботками); борзенський рід Величковських, прилуцький рід Трифановських, роменський — Світів, полтавський — Старицьких, переяславський (з м. Басані) — Туманських, Сосницький — Полторацьких і т. д.

З другого боку, бачимо досить часто перехід з козацької старшини до духовного стану. Можна назвати тут: автора Літопису Самовидця — Романа Ракушку, який з генеральних підскарбіїв став спочатку протопопом у Брацлаві, а потім священиком у Стародубі; сотника Вибельського Степана Шубу (тесть генерального обозного Василя Дунин-Борковського), що був потім священиком у Чернігові; синів: генерального судді Івана Домонтовича, полковників — Стародубівського Петра Рославця і Ніжинського Пилипа Уманця, Ніжинського полкового судді Романа Лазаревича, сотника Кролевецького Івана Маковського та інш., які стали священиками; братів генеральних осаулів Дмитра Максимовича й Степана Бутовича, які були священиками; гетьманські роди Дорошенків і Ханенків, деякі галузі яких перейшли до духовенства; і багато інших. Їх нащадки або також були священиками, або-ж повернулися до старшинського стану.

Досить характерний приклад Павла Самійловича Добронизького, сина священика переяславської Преображенської церкви й шваґра гетьмана Павла Полуботка. Спочатку він був військовим канцеляристом і військовим товаришем, а потім заступив батька на парафії. Й син його, Олексій Добронизький, був священиком тої ж церкви.

Чимало духовних осіб були шляхетського походження (приміром, чернігівські Бутовичі, ніжинські Кониські і Яворські), а дехто з них дістав російське дворянство (Заруцькі). Духовенство на Гетьманщині (зокрема світське) володіло маєтками й мало своїх «підданих», а згодом кріпаків. Великі маєтки, стверджені гетьманськими універсалами й царськими грамотами, мали Заруцькі, глухівський козацько-старшинський рід, що дав три покоління протопопів Новгородсіверських. З цього погляду, цікава також історія прилуцького роду Лисаневичів. Ігнат Лисаневич був «зайшлий

Щоб перейти цей шлях, дід Гоголя мусив насамперед закінчити Київську Академію, де свого часу вчився й його батько. Великою й науково цілком неприпустимою помилкою деяких дослідників Гоголя було називати славнозвісну Києво-Могилянську Академію XVIII століття — «духовною семінарією».[57] Адже ж це була загально-станова висока школа, яка давала загальну освіту, і лише студії в клясі богословія (обов'язкові тільки для тих, хто обирав собі духовну кар'єру) становили спеціяльну теологічну освіту. З Києво-Могилянської Колеґії, а згодом Академії, вийшли майже всі українські гетьмани XVII—XVIII ст., низка генеральних старшин і полковників і сила-силенна державних і церковних діячів, вчених, письменників, мистців тощо — українських і неукраїнських (зокрема російських). Це-ж давним-давно відомі в науці істини — і називати це в середині XX століття «духовною семінарією» просто ненауково.

Саме наука в Київській Академії й знання 5 чужих мов, а не одруження (значно пізніше)[58] з донькою знатного й багатого бунчу-

---

с польских краев (мабуть, в Правобережжя. — О. О.) в Малую Россию, и своею охотою стал служить козацко, и в той пребывая службе, зоставал полковым прилуцким писарем (1706 р.), а потом, с ведома и позволения гетмана Скоропадского, пострится попом в 1710 году» і згодом був протопопом Прилуцьким (1731). Універсал Скоропадського з 27. IV. 1710 р. ствердив за «презвитером Прилуцким Игнатием Лисаневичем, респектуя на труды его на уряде писарства полкового Прилуцкого», село Ювківці. Після смерти Ігната Лисаневича, цим маєтком (та іншими) володів його син, Михайло Лисаневич, який також був прилуцьким протопопом (1753 р. — А. Лазаревскій, Описаніе, III, стр. 146).

Не торкаємося тут питання про вступ членів шляхетсько-старшинських родин до чернецтва (особливо вищого), що також було досить поширеним явищем на Гетьманщині.

За таких умовин, годі казати про якусь непрохідну межу, що ніби-то відділяла духовний стан у Козацько-Гетьманській державі від старшинсько-шляхетського, а поготів про те, що „the clerical estate... was not very highly respected" на Україні (V. Setchkarev, 4). Недарма відомий російський дипломат українського роду, Петро Іванович Полетика (1778—1849) писав у своїх Споминах (1843 р.), що «...священство никогда не считалось в Малороссии предосудительным для дворянского достоинства. Это знают все Малороссияне» («Воспоминания Петра Ивановича Полетики». — «Русскій Архивъ», 1885, том 3, стр. 307).

[57] V. Setchkarev, 4 („a religious seminary"); R. Triomphe, op. cit., 82 („l'Akadémie ecclésiastique"). В. Вересаєв (очевидно, під впливом В. Шенрока) пише про Опанаса Дем'новича: «поповский сын и внук, он прошел через семинарию и завершил свое образование в Киевской духовной академии» (В. Вересаев, op. cit., 289. Див. Вересаев, Гоголь в жизни, стр. 15). Ніяких «семинарій» тоді на Україні не було — лише колеґіюми в Чернігові, Переяславі й Харкові. Духовні семінарії з'явилися на Україні щойно в кінці XVIII ст., а Київська Академія була перетворена на духовну академію в 1819 році.

[58] В. Модзалевський датує одруження Опанаса Дем'яновича з Лизогубівною — 1776 роком (Родословникъ, I, 292; III, 109). Дата шлюбу, яку подає В. Чаговець, — «около 1768—9 года» (op. cit., 25) — на жаль, не обґрунтована ним документально. О. В. Гоголь-Головня каже, що Василь Опанасович народився «на 14 году» після шлюбу батьків (В. Вересаев, Гоголь в жизни, 17), отже шлюб відбувся ніби то коло 1763 року, що, мабуть,

кового товариша Семена Лизогуба, відкрили дідові Гоголя двері Генеральної Військової Канцелярії, найвищої державної установи Гетьманщини XVIII століття, що її російський автор, очевидно, вважає звичайною канцелярією.[59] Російським дослідникам Гоголя, мабуть, невідомо, що «військовий канцелярист» Гетьманщини — це не звичайний собі писар («писец», як каже Андрей Белий)[60] військової частини («войсковой писарь), а ранґ (чин), який надавався далеко не всім канцеляристам Генеральної Військової Канцелярії, і звичайно лише по кількох роках служби в цій установі. Я. Сид(оре?)нко, автор цікавої статті «О прежнихъ чинахъ въ Малороссіи», надрукованої в «Русскомъ Вѣстникѣ» 1842 року,[61] пише таке:

«31. Канцеляристы войсковые. Сего звания нельзя сравнить с званием канцеляристов, в Великороссийских присутственных местах находившихся и ныне состоящих. Должность войсковых канцеляристов была таковая же, как и тех, но они несравненно большим пользовались почтением и уважением; самых первейших дворян и чиновников Малороссийских дети сею должностию не пренебрегали. Все молодые люди, окончив в школах науки, определялись в Генеральную Войсковую Канцелярию канцеляристами, и приготовя себя в знании всех своего отечества дел, поступали в различные чины и должности. Число их было неопределенное. Простиралось иногда до ста и более человек, ибо многие достаточные и почтеннейших фамилий люди служили в сем чине на собственном содержании, единственно из чести. Не только в Генеральной Канцелярии и в Генеральном Суде канцеляристы сим названием и чином пользовались, но они разделены были по поветам; по полкам подчинялись они старшим канцеляристам и в Генеральной Войсковой Канцелярии Генеральному, а в Суде Генеральном судовому писарю. Поелику все гражданские правительства находились во власти военных и все вообще почитались войсковыми, то и канцеляристы принадлежали к числу военных людей».[62]

За довгу службу в Генеральній Військовій Канцелярії Опанас Дем'янович дістав чин бунчукового товариша (7. VIII. 1781),[63] а 7. VI. 1782 — чин полкового писаря.[64] Той же автор так пише про цей ранґ:

сумнівно. Питання може бути розв'язане лише на підставі нових архівних матеріялів.

[59] А. Белый, 29. В. Чаговець, на підставі «послужного списка» Опанаса Дем'яновича, каже, що він у 1757 році почав службу в Миргородській полковій канцелярії, а в 1758 році перейшов до Генеральної Військової Канцелярії (В. Чаговецъ, op. cit., 27).

[60] А. Белый, 29, 31.

[61] Я. Сид-нко (Сидоренко?), О прежнихъ чинахъ въ Малороссіи — «Русскій Вѣстникъ», 1842, ч. 5 і 6, відд. II, стр. 205—226.

[62] Ibid., 221.

[63] В. Чаговецъ, op. cit., 27.

[64] В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 292. В літературі здавна (ще з часів Куліша) повторюється вістка про те, що Опанас Дем'янович дістав, після служби в Генеральній Військовій Канцелярії, чин «войскового хорунжого» (В. Вересаев, К биографии Гоголя, 289; R. Triomphe, 83). Такого чину в XVIII ст. взагалі не було. Мова мовиться про чин полко-

«23-е. Писарь полковой. Между полковыми старшинами третий чиновник в Полковой Канцелярии, отправлял ту же должность, какую генеральный писарь в Генеральной Войсковой Канцелярии. На основании высочайшего указа 28 июня 1783 года ген.-фельдмаршалом графом Румянцовым-Задунайским писаря полковые определены на службу ротмистрами, а другие, не желавшие продолжать службы, отставлены секунд-майорами . . .».[65]

Тим-то, очевидно, Опанас Дем'янович і вийшов у відставку з чином секунд-майора (1794—1798), який він мав до кінця життя.[66] Цей чин і дав йому право на російське дворянство.

(Далі буде)

вого хорунжого, до якого він був представлений, але його не дістав (В. Чаговецъ, 27).

[65] Я. Сид-нко, 218—219.

[66] В. Модзалевскій, Родословникъ, I, 292.

Михайло Б. Ждан

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАЛЕЖНІСТЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ ВІД ЗОЛОТОЇ ОРДИ

(продовження)

III

Динамізм Ногая, з одного, і близьке сусідство з його територією — з другого боку, були причиною втрати суверенности Галицько-Волинської Руси. Докладної дати й обставин переходу спадщини Данила Романовича під впливи Золотої Орди не знаємо. Якщо за дату „non ante quem" приймемо рік 1266, коли Ногай на чолі своїх військ воював ще в Ірані, а за дату „non post quem" приймемо рік 1274, коли галицько-волинський літопис перший раз стверджує, що всі наші князі були під татарами, то дійдемо до переконання, що Ногай підкорив Галицько-Волинську Русь у той власне проміжок часу (1267—1274). Саме під 1274 роком Галицько-Волинський літопис, згадуючи, що Лев Данилович, вибираючись у похід проти Литви, звернувся до хана Менке-Тімура за допомогою, додає: « . . . бо тоді всі князі були під татарами».[70]

Залежність Галицько-Волинської Руси від татар підтверджує протекційне звернення Ногая до наших князів, що його нотує літопис під 1277 роком. У тому зверненні Ногай каже таке: «Завжди мені жалуєтесь на Литву; то ось тепер сам даю вам військо і з ним воєводу Мамшія, тож ідіть із ним на ваших ворогів».[71] Коли ж по смерті краківського князя Болеслава Лев хотів за допомогою Ногая поширити границі своєї держави коштом Польщі, інші князі, що були «під примусом татарським», мусіли йому в поході помагати.[72] Фраза «бо тоді всі князі були підлеглі татарам» повторюється у галицько-волинського літописця під 1285 роком з нагоди походу татарських військ на Угорщину[73] і з нагоди походу тих же військ з допоміжними галицько-волинськими відділами на Польщу в 1286 році.[74]

---

[69] G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 53.
[70] *ПСРЛ*, т. II. стор. 872; *ГВЛ*, т. II, стор. 76.
[71] *ПСРЛ*, т. II, стор. 876; *ГВЛ*, т. II, стор. 79.
[72] *ПСРЛ*, т. II, стор. 881; *ГВЛ*, т. II, стор. 82-83.
[73] *ПСРЛ*, т. II, стор. 888; *ГВЛ*, т. II, стор. 87.
[74] *ПСРЛ*, т. II, стор. 892; *ГВЛ*, т. II, стор. 90.

Уже з цих загальних фраз ясно, що фактична залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди в останній чверті тринадцятого століття не підлягає сумнівам. Придивімося тепер, як ця залежність виявлялася в історичному процесі Галицько-Волинської Руси. Ворожі відносини між Галицько-Волинською Руссю і Литвою спровоковані Бурундаєм у 1258 році, не поліпшилися. 1274 року литовський князь Тройден здобув на Русі Дорогичин.[75] Лев Данилович вирішив силою відібрати Дорогичин і звернувся до хана Менке-Тімура за допомогою. Факт, що він звернувся до Менке-Тімура, а не Ногая свідчить про те, що розлад у Золотій Орді не пішов ще дуже далеко і в той час Лев все ще вважав Ногая другорядною силою. Менке-Тімур відрядив на допомогу Львові не тільки своє татарське військо під проводом воєводи Ягурайна (чи Ягурчина, як каже Пашуто), але й війська задніпрянських князів, між якими був Роман Добрянський з сином Олегом і Гліб смоленський. Похід, як виходить з пізніших вісток, досягнув своєї політичної мети: Лев відібрав від литовців Дорогичин.[76] Під час походу підтримувався контакт і обмін інформаціями та співпраця між відділами Льва та татарськими відділами.[77]

Ініціятива до другого спільного татарсько-українського виступу проти литовців у наступному (1277) році вийшла від Ногая. Можливо, що цим кроком Ногай хотів дати зрозуміти нашим князям, що він нарівні з Менке-Тімуром має право вирішувати в таких чи інших політичних заходах наших князів. Не виключене однак, що Ногаєві йшлося передусім про грабіж-наживу. Його посольство привезло нашим князям Львові, Мстиславові й Володимирові грамоти, у яких він, нав'язуючи до скарг наших князів на Литву, закликає їх разом з татарськими військами під проводом Мамшія піти на неї походом. Чи справді наші князі нарікали на Литву, чи, може, це був тільки претекст, потрібний Ногаєві, важко сказати. У кожному разі похід відбувся. З українськими військами йшли князі Мстислав, Володимир і Юрій Львович. Татари випередили княжі війська і, щоб не ділитися здобиччю, прийшли до наміченої цілі (Новгородка) скоріше. Князі ж, довідавшися про це, повернули до Городна. Таким чином цей накинений нашим князям і нескоординований похід не мав ніяких важливіших політичних наслідків.[78]

У грудні 1279 року помер краківський князь Болеслав. Цю подію хотів використати князь Лев, щоб захопити краківський престол для себе. У зв'язку з цим він звернувся чи, точніше кажучи, поїхав до Ногая за допомогою. Ногай не тільки дав йому на допомогу військові відділи під проводом трьох воєвод (напевно, тисячників) Кончака, Козія і Кубатана, але й звелів князям Мстиславові та Володимирові йти

---

[75] В. Т. Пашуто, *Образование литовского государства.* Академия Наук СССР, Москва, 1959, стор. 388.
[76] В. Т. Пашуто, *Образование литовского государства.* Академия Наук СССР, Москва, 1959, стор. 388.
[77] *ПСРЛ*, т. II, стор. 872—873.
[78] *ПСРЛ*, т. II, стор. 876.

на поміч Львові. Об'єднані українсько-татарські відділи в січні 1280 року перейшли по льоду Вислу біля Сандоміра і рушили походом на Краків. Але під Копривницею війська Лешка Чорного розбили українсько-татарські з'єднання і змусили їх до відступу.[79] Таким чином пляни Льва потерпіли цілковиту невдачу.

Півроку по смерті Болеслава помер у далекому Сараї (у липні 1280 року) Менке-Тімур,[80] останній хан Золотої Орди, який умів амбіції Ногая тримати у належних границях. Після цього впливи Ногая скоро збільшилися, аж врешті він, залишаючи формальні ознаки влади при ханах, сам став дійсним виконавцем тієї влади. Наслідником Менке-Тімура повинен був стати його братанич Телебуга, але підо впливом Ногая став брат померлого Туда-Менке. Це, очевидно, викликало деяку розгубленість серед татарської верхівки і змусило молодого Телебугу монтувати опозицію проти Ногая.

Думаємо, що про всі ці справи Лев Данилович був докладно поінформований, і, як тверезий політик, він вирішив зв'язатися з тією силою, що постійно росла, — з Ногаєм. Звичайно, ці кроки Льва були тісно пов'язані з його політикою, яка, на думку Л. Г. Генсьорського, сумлінного дослідника Галицько-Волинського літопису, «полягала в тому, щоб при допомозі татар насаджувати свою владу над усіма іншими волостями і володарями Романової спадщини та розширити шляхом дипломатичних переговорів або війни галицьке князівство за рахунок сусідніх держав (Литви, Польщі), можливо, з таємною думкою скинути пізніше також татарське ярмо».[81]

З нашого літопису можемо також добре зорієнтуватися, що Володимир, який, як відомо, не був у найкращих відносинах з Львом, радше тримався леґальної, ханської партії. Тому саме автор цієї частини Галицько-Волинського літопису, звеличник Володимира, коментуючи подорож Льва до Ногая над Дунай, називає Ногая окаянним і проклятим, підкреслює, що Лев просив собі допомоги, що *радо* йшов з татарами, що Мстислав, Володимир і Мстиславів син Данило пішли під *примусом татарським,* і не може приховати свого вдоволення з того, *що ляхи побили багато бояр і слуг із війська* і що врешті Лев *вернувся назад з великим безчестям.*

На початку 1285 року Ногай організував великий похід на Угорщину. Причиною цього походу, як догадується Шпулер, був голод серед населення татарщини, який виник там наслідком зарази, що поголовно винищила татарську худобу.[82] Похід був широко закроєний, бо, як каже наш літописець, татари йшли «з великою силою, з величезним військом». На вимогу татар (літописець не каже докладно

---

[79] *ПСРЛ,* т. II, стор. 881.
B. Włodarski, *Polska i Ruś,* 1194—1340. Warszawa, 1966, pag. 197—198. St. Krakowski, *op. cit.,* pag. 209.

[80] B. Spuler, *op. cit.,* pag. 62

[81] А. І. Генсьорський, *Галицько-Волинський літопис,* Київ, 1958. стор. 47.

[82] B. Spuler, *op. cit.,* pag. 66.

чию: Ногая чи Туда-Менке) наші князі мусіли приєднатися до походу. Пішли, отже, з військами Лев, Мстислав та Юрій. Володимир залишився дома з огляду на поранену ногу. На жаль, літопис не подає нам жодних деталів про ролю наших князів. Одне певне, що княжі війська творили в тому поході автономну одиницю під власною командою, що йшла окремими шляхами на збірне місце. Тим часом як татарські війська заатакували Семигород зі сходу, наші князі, як догадуємося, мусіли підійти туди від півночі. Відсутність наших князів використав Болеслав Мазовецький, який напав із своїми військами на пограниччя посілостей Льва та поруйнував околиці Щекарова біля Сандомира.[83] Вістка про напад Болеслава дійшла до Льва, і на його домагання татари «відпустили» його з походу для оборони його границь. Про дальшу участь наших князів в угорській кампанії літопис нічого не згадує. Закінчуючи однак свої інформації про цю подію, він додає, що, повертаючися додому, татари заблудили в Карпатах і в наслідок голоду мали великі втрати в людях.[84]

Найбільше інформацій про вимушену татарами військову співпрацю тих часів маємо у зв'язку з татарським походом на Польщу в 1287—88 роках. Ці інформації дає нам не тільки Галицько-Волинський літопис, але й польські тогочасні річники. Події, зв'язані, з тим походом, добре опрацював польський історик С. Краковський.[85] На думку цього історика, головним мотивом згаданого походу було бажання наживи та охота винагородити себе за невдачу попереднього походу на Угорщину. Цим разом заклик до наших князів (Льва, Мстислава й Володимира) взяти участь у поході вийшов від обраного в 1287 році ханом Телебуги. Татарський похід на Польщу йшов двома шляхами: південна армія Ногая, ідучи Підкарпаттям через Галич, Перемишль, мала заатакувати Краків з півдня; північна ж армія Телебуги через Волинь, далі шляхом на Холм, Люблін і Сандомир повинна була з'єднатися з армією Ногая в околицях Кракова. Наші князі приєдналися до армії Телебуги. Особиста ворожнеча між Ногаєм і Телебугою, добре знана нам з східніх джерел,[86] знайшла також відповідне насвітлення в нашому літописі. Літописець стверджує, що «між ними була велика незгода» і Ногай з Телебугою «не сходилися, бо вони обидва боялися, той цього а цей того». З огляду на брак координації маневрів тактика обох армій виявляла дивний брак послідовности: тим часом як татарські відділи Телебуги грабили околиці Сандомира (середина грудня), війська наших князів облягали Сандомир. Сандомир не був здобутий. При кінці грудня Телебуга наказав своїм відділам відступити, і вони у січні 1288 року через Любачів прийшли під Львів. Наш літопис подає такий драматичний опис перебування татарських військ на Львівщині: татари «стояли на Льво-

---

[83] B. Włodarski, *op. cit.*, pag. 202.

[84] *ПСРЛ*, т .II, стор. 888—890.

[85] St. Krakowski, *op. cit.*, pag. 202—228. 8 rozdział:*Trzeci najazd Tatarów na Polskę*, 1287—1288.

[86] *The Travels of Marco Polo*, Edited with Introduction by Manuel Komroff, New York, 1941, pag. 353.

вій землі два тижні, кормлячися, не воюючи, але не давали з города вийти й за поживою; хто (відважився) виїхати з города, то одних побивали, других брали до неволі, інших обдирали й пускали голих, то ті померли з морозу, бо була (того року) дуже люта зима; так пустошили цілий край. А це все наслав Бог на нас за наші гріхи, караючи нас, щоб ми покаялися в наших злих беззаконних вчинках; Він накінець іще й гнів свій поклав на нас, і під час облоги померло в городах дуже богато (людей), а інші померли на селах, вийшовши з городів після відходу безбожних агарян».[87]

Якщо йдеться про армію Ногая, то вона в січні грабувала околиці на південь від Кракова. Коли угорські відділи, що прийшли на допомогу краківському князеві Лешкові Чорному, розгромили татарські відділи біля Санча, Ногай дав наказ відступати.[88] Татарські відділи Ногая швидким маршем повернулися, як каже літописець, «назад до своїх веж «А після Телебужиного й Ногаєвого відходу», читаємо далі в літописі, «князь Лев зчислив, скільки людей згинуло в його землі: скільки взято до неволі, (скільки) побито і скільки їх з Божої волі згинуло — (виявилось, що) півтринадцяти тисячі.[89] Жорстоку поведінку татар у краю своїх «мирників» належить пояснювати їх роздратуванням з приводу невдач у Польщі.

Вимушена участь наших князів у поході на Польщу 1287—88 років була не тільки останнім актом воєнної співпраці, але й, як виходить з нашого літопису, останнім проявом залежности Галицько-Волинської Руси кінця тринадцятого століття від Золотої Орди. У дальшому ми постараємося висвітлити обставини, в яких наші князі позбулися тієї залежности, а тепер ще раз спробуємо підсумувати усі її форми.

З усіх п'ятьох спільних походів на Литву, Польщу й Угорщину в 1274—1287 роках два відбулися з ініціятиви Льва Даниловича, — три ж на вимогу татар. Відносно докладні описи усіх походів, що їх

---

[87] *ПСРЛ*, т. II, стор. 894; *ГВЛ*, т. II, стор. 91.

[88] St. Krakowski, *op. cit.*, pag. 218.

[89] *ПСРЛ*, т. II, стор. 895; *ГВЛ*, т. II, стор. 92.

У праці «Очерки по истории...» (стор. 297—298) В. Т. Пашуто подає, що були два татарські походи на Польщу: один у 1286, а другий у 1287 році. При чому, як каже він про другий похід «содержание похода не раскрыто». Твердження Пашуто базуються на дуже поверховій і цілком хибній інтерпретації Галицько-Волинського літопису.

Вістку про похід на Польщу літописець розбиває на дві частини: у першій (довшій) він подає опис усього походу і закінчує його поверненням татар на свої землі. Далі подає короткі вістки про інші події, що мали місце під час цього походу, а потім ще раз повертається до походу, описуючи вдруге його початок. Це повторення опису початку походу потрібне літописцеві для того, щоб подати докладний і вичерпний вступ до заповіту князя Володимира, на якому він зупиняється докладніше. Та сама причина повороту князя Володимира з-над Сяну додому (рана в нозі) без усякого сумніву доводить, що йдеться про один, а не про два походи. Це саме твердить історик цього походу С. Краковський, який у цитованій нами перед тим праці, крім Галицько-Волинського літопису, користувався ще кількома польськими тогочасними річниками.

подає літописець, дозволяють нам зробити такі висновки: 1) галицько-волинські війська йшли в похід під проводом своїх князів, як автономні частини, навіть у тих випадках, коли походи відбувалися в інтересах татар; 2) тактичні завдання княжих військ були, правда, координовані з завданнями татарських відділів, але виконувані власними силами; 3) татари користувалися галицько-волинськими військами тільки в тих випадках, коли йшлося про походи на найближчих сусідів: Польщу, Литву й Угорщину. Порівняймо тепер наші висновки з висновками А. Н. Насонова стосовно військових зобов'язань інших українських та московських князів, щоб таким чином підкреслити ту різницю, яка в обох комплексах країв (Галицько-Волинська Русь — Київське, Чернігівське та Московські князівства) постала: згадані князівства зобов'язані були висилати свої війська навіть на дальші терени воєнних дій (в Ірані та на Кавказі).[90] 2) На випадок потреби татари оголошували загальну мобілізацію населення при допомозі свого адміністративного апарату (десятники, сотники, тисячники, темники й баскаки) та включали рекрутованих безпосередньо у свої відділи.[91]

До другорядних обов'язків галицько-волинських князів належало відповідно приймати хана чи його представників, коли вони перебували на їх землі. Так, коли під час походу на Польщу Телебуга ввійшов у посілості нашого князя Мстислава, останній зустрів його «із напоями й дарами» біля Горині, потім біля Перемишля зустрів його з такими самими «напоями і дарами» князь Володимир, врешті, коло Бужковичів князь Лев наздогнав його «з питтям і дарами».[92] Було зовсім зрозуміле, що під час перебування татарських військ на наших землях князі були зобов'язані харчувати їхні війська. Під час повороту з Польщі відділи Телебуги, як це ми перед тим згадували, перебували на Львівщині два тижні, «кормлячись, не воюючи», як каже літописець.[93] А що в цьому випадкові були великі надуживання — це належить пояснювати роздратуванням татар невдачею в Польщі.

Черговим обов'язком галицько-волинських князів у стосунках з Золотою Ордою був обов'язок платити данину. Про це свідчить виразно згадуваний уже заповіт князя Володимира Васильковича.[94] На жаль, з цього єдиного джерела не маємо можливости ствердити ні рід, ні висоту тієї данини. Одно певне: данину збирали від населення княжі урядники. Про татарських урядників (баскаків) на терені Галичини і Волині немає мови.[95]

---

[90] А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 55; під 1277 роком так пише *Троицкая летопись*: «...князи мнози зъ бояры и слугами поѣхаша на воину съ царемъ Менгутемиромъ, и помже богъ княземъ русскымъ, взяша славны градъ Ясьскы и Дедяковъ...», стор. 334.

[91] А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 54—55.

[92] *ПСРЛ*, т. II, стор. 892.

[93] *ПСРЛ*, т. II, стор. 894.

[94] *ПСРЛ*, т. II, стор. 903.

[95] До цієї справи див. також М. Грушевський, *цит. праця*, том III, стор. 102.

Своєю брутальною поведінкою татари часом ускладнювали зовнішню політику наших князів та спрямовували її у небажаному напрямі. Так, наприклад, вимушений Бурундаєм напад на Литву пересунув її з приятельських для Галицько-Волинської Руси позицій на ворожі. Поза цим спорадичним випадком татари не втручалися в закордонну політику наших князів, і вона укладалася згідно з плянами самих князів. Маємо тут на увазі передусім традиційно дружні відносини з мазовецькими князями і ворожі з князями Малопольщі.

Якщо йдеться про внутрішню політику наших князів останньої чверти тринадцятого століття, то нею, на нашу думку, володарі Золотої Орди зовсім не цікавилися. Маємо на увазі перш за все справу наслідства на княжих столах і евентуальні зміни границь між княжими посілостями, які речі в московських князівствах часто були реґульовані ханами. Одначе знаємо подію, яка змушує думати, що і в Галицько-Волинській Русі того часу ханська влада вважалася за ґаранта правопорядку в міжкняжих відносинах. Коли по семрті князя Володимира його братанич Юрій Львович неправно захопив Берестя, що згідно з заповітом покійного мало належати його братові Мстиславові, Мстислав послав послів до Юрія, пригадуючи йому, що заповіт був зроблений при царях і при рядцях (очевидно, татарських), і тому Юрій не повинен його самовільно міняти. Коли ж Юрій не хотів відмовитися від Берестя, Мстислав вислав Юрія пороського, щоб навести татар на свого братанича, який щойно під цією загрозою вийшов з Берестя.

Незалежно від факту, що «тоді усі князі були під татарами», серед освічених кіл громадянства існувало переконання, що Галицько-Волинська Русь і татарські володіння в східній частині України — чітко розмежовані політичні комплекси. Так, автор кінцевих сторінок Галицько-Волинського літопису, пропаґатор концепції відродження королівської влади в об'єднаній Галицько-Волинській державі,[96] зупиняючися на біографічних даних про князя Мстислава, каже, що він панував над своєю землею, яка «протягалась аж по татарів, а сюди по ляхів і по Литву.[97] Очевидно, що під «татарами» автор міг мати на увазі не корінні посілості Золотої Орди, тобто надволжанські і причорноморські степи, бо туди Мстиславові посілості не доходили, а ті українські землі, що силою політичних умов попали під татарське володіння. Таким чином границя між татарськими посілостями і посілостями Мстислава, що лежала на Горині,[98] в очах сучасника розмежовували два українські комплекси з зовсім різними правно-політичними відносинами: східній комплекс — *татарський* і західній, Мстиславів, *нетатарський*.

А. І. Генсьорський, дослідник Галицько-Волинського літопису у тонкій аналізі питання редакторства останнього зводу того літопису

---

[96] А. І. Генсьорський, *цит. праця,* стор. 29.
[97] *ПСРЛ,* т. II, стор. 933; *ГВЛ,* т. II, стор. 118.
[98] М. Грушевський, *цит. праця,* том III, стор. 161.

1292 року, характеризуючи події і настрої в Галичині та на Волині та згадуючи про консолідацію Польщі під рукою чеського короля Вацлава (1300), яка стала тією потенціяльною силою, що могла б загрозити спадщині Романовичів, пише так: «Не дивно, що в тих умовах Мстислав і його прихильники дедалі частіше мусіли згадувати той час, коли особа коронованого Данила Романовича об'єднувала своїм авторитетом все Галицько-Волинське князівство, згуртовуючи в одне місце сили для охорони його кордонів із заходу і півночі. Можна припустити, що вже тоді були зроблені й певні кроки в напрямі надання королівського титулу Юрію Львовичу з боку папи, політика якого суперечила політиці Вацлава».[99]

---

[99] А. І. Генсьорський, *цит. праця*, стор. 29.

Miscellanea

Любомир Винар

ЧОМУ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПОВЕРНУВСЯ НА УКРАЇНУ В 1914 РОЦІ

Дотепер в українській історичній літературі не вияснений повністю поворот проф. М. Грушевського на Україну під час вибуху першої світової війни. У 1936 р. М. Мухин у статті, присвяченій критиці політичного світогляду Грушевського писав, що «були глухі згадки в тогочасній пресі, що російський уряд домагався його повороту, загрожуючи в противнім випадку ув'язнити його кревних і конфіскувати його мільйонове майно . . . Російський уряд мав підстави вимагати повороту Грушевського, бо напевно боявся, що професор, лишившись за кордоном, стане великою небезпекою для цілости російської держави. В дійсності ніхто не був дальший від таких плянів, як Грушевський».[1]

Недавно проф. Р. Смаль-Стоцький у статті про початок української державности писав, що, «на нашу думку, Грушевський своїм поворотом змарнував нагоду стати українським Масариком».[2] Подібні думки про поворот Грушевського в 1914 році до Києва до сьогодні виринають перед дослідниками життя Грушевського.[3]

У нашій короткій праці бажаємо на основі приступного матеріялу ще раз проаналізувати і насвітлити це досить спірне питання повороту Грушевського.

Під час вибуху світової війни в липні 1914 року М. Грушевський перебував із своєю родиною в Криворівні на Гуцульщині. Там він мав

---

[1] М. Мухин, «Проф. М. Грушевський», «Вісник» (Львів, ч. 4, 1936, стор. 195—196). У статті автор не наводить жодних джерельних матеріялів, які підтверджували б його висновки. Також не подає безпосередньо цитат з тогочасної преси, яка, на його думку, подавала ці «глухі вістки». Треба також пригадати, що майно родини Грушевського зовсім не було «мільйонове», як пише автор.

[2] Р. Смаль-Стоцький, Початок віднови української державности, «Золоті роковини». Календар-альманах УНС, Нью-Йорк, 1967, стор. 93.

[3] Наприклад, у листі проф. М. Чубатого до автора з 3 жовтня 1967 року коротко обговорюється питання повороту М. Грушевського до Києва в 1914 році. М. Чубатий також наводить певну паралелю між Масариком і Грушевським.

Тут треба зазначити, що таку паралелю тяжко провести, беручи до уваги тодішню політичну ситуацію. Розв'язання чеської проблеми (розпад Австро-Угорщини) було в тодішніх плянах Антанти. Натомість роз'язання української проблеми (очевидно, коштом Росії) ніяк не входило в пляни Антанти.

свою хатчину і майже щороку виїжджав туди на літні вакації. У той час він уже не брав активної участи в політичному і науковому житті галицьких українців. Про це згодом Грушевський писав, що «я вже не брав діяльної участи в громадськім життю в Галичині, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з поляками, а моя діяльність полякам здавна не подобалась, вони уважали мене жерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з поляками (в справі соймової реформи і инших справах), я почув, що проти мене пішла інтриґа в самих українських кругах (деякій части їх, розуміється)».[4] Треба згадати, що в 1911 році Грушевський видав збірку своїх статтей п. н. *«Наша політика»,*[5] в якій критично розглянув діяльність галицьких політичних діячів і взагалі проаналізував усі «болючки»-недомагання українського життя в Галичині в аспектах культурному, політичному і фінансово-економічному. Ця публікація викликала гостру реакцію серед членів провідної галицької національно-демократичної партії, а зокрема Костя Левицького, Є. Олесницького й інших визначних галицьких політиків. Це спричинилося до ще більшої ізоляції Грушевського від політичного життя в Галичині і мало також безпосередній вплив на його працю в НТШ. У 1913 році М. Грушевський відмовився від головування в НТШ через внутрішні тертя і непорозуміння. Цим справам присвятимо окрему статтю, тут лише підкреслимо, що цей розрив Грушевського з галицькими діячами вплинув на його остаточне рішення перейти восени 1914 року на працю до Києва, де і так він дуже часто бував і видавав «Літературно-Науковий Вісник». У 1914 році кінчилося 20 літ служби Грушевського у Львівському університеті, і восени того року він плянував перейти на пенсію. Вибух світової війни перешкодив цим плянам.

Становище Грушевського в Криворівні було дуже небезпечне. Про це досить докладно пише В. Дорошенко: «Польські ендеки (вшехполяки) ненавиділи Грушевського, вважаючи його за головного промотора українського національного руху в Галичині. А що адміністрація в Галичині була в польських руках, то перший-ліпший староста або командант місцевої жандармської станиці міг, прикриваючись воєнним станом, знищити „батька гайдамаків" під будь-яким претекстом, як москофіла й ворога Австрії. Становище Грушевського і його сім'ї було тим більш небезпечне, що поляки та їх приятелі мадяри тоді люто кинулися на наших свідомих людей і багатьох із них без ніякого суду безповинно повісили за їх ніби то москвофільство і шпигунство на користь Росії . . . А знов, якби поляки їх не чіпали, то можна було сподіватися лиха від москалів, коли б вони дійшли до Криворівні, бо російська Чорна сотня весь час цькувала Грушевського, як провідника українського сепаратизму, й закликала уряд до розправи з „клятим мазепинцем". Отож, якийнебудь військовий старшина, російський

[4] «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919», «Український Історик», ч. 1—2 (9—10), 1966, стор. 98.

шовініст, міг, користаючи з воєнного стану, на власну руку знищити „батька мазепинців”, сподіваючись за це від влади навіть нагороди».[6]

Грушевський був добре поінформований про доноси галицьких москвофілів і своїх малоросів про його діяльність у Галичині.[7] У додатку до цієї статті ми друкуємо донос начальника російської жандармерії в Галичині, полк. Мазенцова від 17 січня 1915 року, в якому закидається Грушевському і його співробітникам «зрадницька робота» на користь Австрії. Цей документ відтворює до певної міри тодішню атмосферу доносів, у якій доводилося працювати Грушевському і його співробітникам.

В часі перебування Грушевського в Криворівні київські діячі намагалися з ним порозумітися, але через воєнні події це їм не вдалося зробити. Як згадував Дмитро Дорошенко, «ідейний провідник українського руху проф. М. Грушевський перебував у Галичині на літниску в Карпатах, і порозумітися з ним не було можна».[8]

Беручи до уваги небезпеку перебування Грушевського в Криворівні, діячі Союзу визволення України добилися від австрійського генерального штабу вивезення його до Відня. У Відні Грушевський відбув цілу низку зустрічей з українськими діячами. Він зорієнтувався, що війна затягнеться, і тому вирішив виїхати до невтральної Італії, щоб звідтіля сконтактуватися з киянами. Треба згадати, що Грушевський ніколи не був австрофілом. За місяць до оголошення війни Грушевський помістив у «Літературно-Науковому Віснику» статтю «Сараєвська трагедія», яка була сконфіскована австрійською цензурою, а проти її автора розпочато дисциплінарне слідство. Це ще більше настроїло Грушевського проти австрійської орієнтації.

В Італії Грушевський в першу чергу сконтактувався з своїми однодумцями в Києві, які просили його якнайшвидше повернутися на Україну.[9] *І саме це було безпосередньою причиною виїзду Грушевського до Києва.*

Про це він докладно згадує в «Автобіографії»:

«...я таки виїхав до Італії (що тоді була невтральною), щоб обмінятися телеграмами з київськими земляками і *від них дістав заклик негайно приїздити: моє перебування за кордоном давало ворогам українства привід до різних інсинуацій, а українцям і так приходилося дуже прикро тоді (війна дала притоку до лютого нищення українства по всій лінії і з польської і з російської сторони).* Хоча ніякої

---

[5] М. Грушевський, Наша політика, Львів, 1911, 119 стор. Цікаві коментарі до цієї праці читач знайде в статті М. Курдуби «Грушевський про нашу політику», «Вістник СВУ», ч. 67 (127), 1916, стор. 786—787.

[6] В. Дорошенко, Перший президент відновленої української держави, «Овид», ч. 2—3, 1957, стор. 28.

[7] У спогадах О. Лотоцького один розділ присвячений «Українству в світлі реакційної думки», в ньому докладно передано тодішню атмосферу доносів. О. Лотоцький, Сторінки минулого, т. 3. 1934, стор. 271—280.

[8] Д. Дорошенко, Історія України 1917—1923 рр., т. І, 1932, стор. 4.

[9] Д. Дорошенко, Мої спомини про недавнє-минуле, ч. II, Львів, 1923, стор. 23.

політичної роботи я тоді за кордоном не робив, проте своїх земляків мусів послухати і в середині падолиста добрався до Київа».[10]

В світлі вищенаведених даних бачимо, що М. Грушевський, повертаючися на Україну в 1914 році, керувався головне тодішньою ситуацією на Україні і закликом членів Товариства українських поступовців у Києві, ідейним провідником яких він був. Своїм поворотом Грушевський хотів протидіяти і запобігти нищенню українства під російською владою. Крім того, він бажав ділити з своїм народом його долю під час воєнної хуртовини. Гіпотеза М. Мухина про вплив російського уряду на рішення Грушевського повернутися до Києва не знаходить жодного джерельного підтвердження і не витримує критики.

Між іншим дуже добре сталося, що Грушевський виїхав з Відня. Зараз по його виїзді австрійський уряд, на основі доносу, видав наказ арештувати Грушевського. Його обвинувачували в москвофільстві. Д. Дорошенко пише, що «мотивоване обвинувачення склав один з його учнів».[11] Знаємо, що одним із свідків, який зізнавав на некорисить Грушевського, був його учень С. Томашівський. Беручи до уваги абсурдність такого обвинувачення, воєнний австрійський суд заочно виправдав Грушевського.[12]

У Києві Грушевський пробув на волі лише чотири дні. Протягом того часу він докладно поінформував тупівців про міжнародну ситуацію і про українське політичне життя в Галичині і Відні. Російська поліція заарештувала його під претекстом «австрофільства», також обвинувачували його в допомозі організації леґіону січових стрільців у Галичині. У скорому часі Грушевського вивезли до Симбірська, а опісля перевезли до Казані, а вкінці до Москви. До Києва М. Грушевський повернувся з вибухом революції в 1917 році, як заочно обраний Голова Української Центральної Ради.

ДОДАТОК

У 1917 році Сергій Єфремов досліджував архів Київської жандармерії, де знайшов численні секретні звідомлення, які стосувалися українського національного руху в Західній і Східній Україні. Передру-

---

[10] «Автобіографія», цит. пр., стор. 99.

[11] Д. Дорошенко, цит. пр., стор. 26.

[12] Про цю подію проф. М. Чубатий у листі з 3. X. 1967 пише наступне: «Усіх детайлів не знаю. Знаю одначе, що в перших роках війни хтось подбав, щоб Грушевського поставити у Відні перед воєнний суд заочно. Томашівського покликали на свідка русофільства Грушевського. Детайлів не знаю, але памятаю, що до мене доходили вістки, дуже неприхильні для Томашівського відносно його зізнань перед воєнним судом проти Грушевського». Справа відношення С. Томашівського до Грушевського в 1914 і раніших роках вимагає окремого дослідження. Тут лише треба згадати, що він був автором анонімного пасквіля проти Грушевського в 1911 році і належав до тієї групи членів НТШ, які намагалися усунути Грушевського від керівництва в НТШ. У 1900-их роках С. Томашівський був великим звеличником Грушевського.

ковуємо з «Щоденника» Євгена Чикаленка (Львів, в-во Червона Калина, 1931, стор. 472-475) донесення полк. Мазенцова, російського начальника «Временнаго Жандармскаго Управленія» в Галичині, з 17 січня 1915, яке стосується діяльности Грушевського й інших українських діячів. Це донесення Є. Чикаленко переписав з оригіналу, який був в посіданні С. Єфремова.

«В движеніи галицких мазепинцов приняли живѣйшее участіе и россійскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевскій, проживающій здѣсь во Львовѣ, Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуньов, Н. В. Лисенко — Кіевѣ; Н. Михновскій — в Полтавѣ, доктор Луценко — в Одессѣ, А. Крымскій — в Москвѣ, Ал. Лотоцкій — в Петроградѣ и др.

Начиная с 1905 года всѣ мазепискія партіи в Галиціи и их отдѣленія в Россіи окончательно сознали идею „Самостійной Укрины" и всецѣло стремились только к тому, чтобы использовать в удобное время переход Австріи через границу в Россію, сейчас же вызвать мятеж и затѣм отторгнуть Украину от Россіи и под скипетром Габсбургов основать «Украинское Королевство».

По этому поводу был даже заключен формальный договор между Ерцгерцогом Францем-Фердинандом и российскими мазепинцами. Именно в 1910 г. у Эрцгерцога на аудіенціи в Конопиштѣ из Галиціи были: выдающійся мазепинскій дѣятель др. Евгеній Олесницкій и митрополит Шептицкій, и з Россіи: Е. Х. Чикаленко и Н. В. Лисенко из Кіева и Н. Михновскій из Полтавы. Всѣ они обѣщали Эрцгерцогу вести пропаганду между малороссами в Россіи и в пользу австрійской династіи.

Об этом событіи знали всѣ предводители всѣх мазепинских партій и поэтому, хотя партіи эти работали по разным платформам, но стремленія их сводились к одному, именно к отторженію Украины от Россіи и всѣ они были непримиримыми врагами Россіи.

Таким образом члены всѣх этих партій, былили они из партіи націонал-демократической или соціал-демократической или же радикальной, были одними и тѣми мазепинцами»...

«Как прежде центром мазепинскаго (украинскаго) движенія был г. Львов в Галичинѣ, так тепер Кіев.

Одновременно с объявленіем австрійской мобилизаціи група выдающихся мазепинских дѣятелей разных партійных убѣжденій уѣхали в Кіев, увозя с собою огромное количество прокламацій и возваній к мятежу под названіем „До Украинскаго народа". Выѣхали тогда в Кіев депутаты: Др. Логвин Цегельскій, Вячеслав Будзиновскій, соціял-демократы: Николай и Лев Ганкевичи, Иван Сіяк и соціял-революціонеры: Федор Королев, Феофил Мелень и др. Юльян Бачинскій; терорист Юрій Скоропис-Желтуховскій[116]) (литературный псевдоним Лепух) и делегат Народнаго Комитета Украинской Націонал-Демократической партіи др. Стефан Баран.

До своего отъѣзда в Кіев они побывали у проф. М. С. Грушевскаго на его дачѣ в Криворовнѣ около Коссова в Карпатских горах и имѣли с ним по этому поводу совѣщанія.

В Кіевѣ они собрались в Украинском клубѣ „Родина" на Б. Владимирской ул., гдѣ присутствовали главные руководители кіевских мазепинцев: издатель мазепинскаго ежедневника Евгеній Харлампіевич Чикаленко, Леонид Жебуньов, Павел Лавров (Юрій Сѣрый), нѣсколько лиц студентов и делегаты из провинціи от мазепинских дѣятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собраніи в „Родинѣ", а затѣм в кватирѣ Чикаленка, по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ, была основана новая мазепинская общая организація под названіем „Союз Вызволенія Украины" („Союз освобожденія Украины»). Цѣль этого союза взять на себя работу Львовских мазепинских партій, представители которых ушли на войну и выѣхали в глубь Австріи, а главное вести мазепинскую пропаганду между населеніем и войсками Россійской Украины. Дѣло это было начато разбрасываніем прокламацій по цѣлой Южной Россіи, прокламацій, которые заранѣе уже были отпечатаны в Кіевѣ

Когда союз со своими отдѣленіями, „кружками" и проч. начал функціонировать, кіевскіе мазепинскіе главари призвали проф. М. С. Грушевскаго, чтобы он немедленно пріѣхав в Кіев и принял руководительство „Союза". Грушевскій находился тогда в Криворовнѣ в Галичинѣ, из которой выѣхал через Будапешт в Вѣну. Здѣсь он побывал на совѣщаніи с мазепинскими депутатами и представителями австрійскаго правительства и через Венецію на Балкан уѣхал в Кіев, гдѣ и был арестован без предварительнаго соглашенія со мною, что весьма повредило дѣлу розыска».

Коментар:

Донесення Мазенцова про діяльність українських політичних партій і провідних діячів правдоподібно було складене на основі інформацій галицьких москвофілів. У ньому зовсім перекручено наставлення Грушевського до Союзу визволення України, як також подано фантастичні вигадки про побачення українських діячів з ерцгерцоґом Францом-Фердінантом у 1910 році. Як відомо, Грушевський під час короткого перебування в Києві в 1914 році дуже докладно поінформував провідних членів Товариства українських поступовців про діяльність СВУ, до якої ставився з певним застереженням. На основі його справоздання про СВУ Рада ТУП ухвалила передати діячам СВУ пересторогу, щоб «вони були дуже обережні у своїх виступах від імени всієї України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони моглиб наробити помилок своїми виступами й заявами в імені цілої України».[1]

Не зважаючи на фальшивість заподань, вищенаведений документ дуже характеристичний у відтворенні тодішньої задушливої атмосфери доносів галицьких москвофілів і взагалі московської жандармерії і повністю характеризує їхнє відношення до українського національного руху і його діячів.

---

[1] Д. Дорошенко, Мої спомини про недавнє-минуле, цит. пр., стор. 29.

Геральдика і сфраґістика

Роман О. Климкевич

НАЙВИЩІ ВІДЗНАКИ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Пам'яті моєї матері,
Ірини Шміґельської-Климкевич
сан. хорунжого УГА і учасниці
Першолистопадового Зриву.

1. ПРАВНІ Й ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ

Відродження української державности на просторі колишньої австро-угорської займанщини 1 листопада 1918 року висунуло самочинно справу найвищих державних відзнак: герба, прапора й печаті. На відміну від українських земель колишньої російської займанщини, де над вибором державного герба Української Народної Республіки,[1] а частинно й герба Української Держави,[2] розгорнулася широка дискусія в пресі і в урядових колах та відбулася довга й навіть досить дбайлива підготовна праця знавців, у Галичині залагоджено цю справу розмірно дуже коротким і нескладним шляхом.

Уже 13 листопада 1918 року проголошено «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою дня 13 листопада 1918».[3] У п'ятому артикулі (п. н. «Герб і прапор») сказано: «Гербом Західньо-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напис: Західно-Українська Народна Республіка».[4]

---

[1] Р. О. Климкевич, Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики. «Український Історик», чч. 1—2 (9—10. Нью-Йорк — Мюнхан, 1966, стор. 82—90).

[2] О. Оглоблин, Праця Юрія Нарбута над утворенням Українського Державного Герба і Української Державної Печаті. «Державницька Думка», ч. 3, Філядельфія, 1951.

[3] Сидір Ярославин, Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918—1923 роках. Філядельфія, 1956, стор. 89—90.

[4] В урядових документах, в історично-науковій літературі і т. д. помітні деякі розбіжності в передачі назви держави: Західно-Українська Народна Республіка, Західно Українська Народна Республіка й навіть Західна Українська Народна Республіка. Автор статті стримується від вирішення точности повної назви ЗУНР.

20 листопада 1918 року поштове управління ЗУНР передрукувало чотири купюри (3, 5, 10 і 20 гел.) останньої австрійської обігової серії поштових марок чорним виображенням державного герба (т. зв. львівське видання),[5] а тим часом державний герб знайшов своє застосування в урядовому вжитку майже на всьому просторі ЗУНР.

Факт, що справу трьох найвищих державних інсиґній ЗУНР залагоджено вже за два тижні по проголошенні державної самостійности, пояснюється передусім тим, що дві найвищі інсиґнії — герб і прапор — були закорінені в житті й свідомості українського населення Галичини, Буковини й частинно Закарпаття як національні чи крайові емблеми вже від середини XIX століття, про що буде докладніше мова опісля. Тим таки пояснюється короткість і чіткість вищенаведеного п'ятого артикулу Основного закону, який, на перший погляд, недостатній для докладного виображення трьох державних емблем. Він одначе стосується геральдичних відзнак, що подробицями свого оформлення (наприклад, постава гербового лева, відтінки прапорних барв і т. п.) не могли справити ні труднощів, ні непевности, коли брати під увагу те, що вони були на землях ЗУНР віддавна добре відомі й широко розповсюджені; а крім того, вони були оформлені на основі загальноприйнятих геральдичних правил.

Варто відзначити, що не тільки закон 13 листопада 1918, але й загальне знакотворення ЗУНР (урядове й навіть приватне) не покористувалося взагалі дотогочасними й частинно стародавніми територіяльними гербами монархії: королівства Галичини, королівства Володимирії, герцоґства Буковини,[6] чотирьох закарпатсько-українських жуп (комітатів) і навіть міста Львова, староукраїнський герб якого мав серед українського суспільства помітну пошану. Не покористуванося й двома прапорами короних країн: червоно-блакитним Галичини й блакитно-червоним Буковини. Це явище мало різні причини. Революційний акт 1 листопада 1918 відмежувався від традиційних земських гербів австро-угорської монархії як символів чужинецької, хоча у даний час і не ворожої, влади та неукраїнської адміністрації. Герби українських коронних країн Австрійського цісарства та українських жуп Угорського королівства не були популярні серед українського (як і польського) суспільства, яке добачало в них витвори займанчої влади. Цей погляд не був цілком правильний, бо земські герби монархії містили в собі чимало староукраїнського значкового добра. Він був передусім спричинений незадовільним тогочасним станом

---

[5] Ю. Максимчук, Українські поштові марки. Накладом Поштового Відділу Фінансового Ресорту Виконного Органу Української Національної Ради. 1949, стор. 14—15.

А. Чигринець, Поштові марки України. Брюссель, 1948, стор. 16.

[6] Австрійська державна титулятура відрізняла між гідністю князівства та герцоґства, ставивши останню вище. В українській мові вона відповідала б приблизно історичній гідності удільного князівства, а на Буковині до 1918 року перекладано цю німецького походження назву терміном «воєводство» (у румунській урядовій мові на тогочасній Буковині звучала вона «дукатуль»).

українських гербознавчих дослідів, як і браком належного зацікавлення своєю геральдикою з боку українського населення. Непопулярні були серед українців (як і серед поляків та румунів) і т. зв. краєві прапори Галичини й Буковини. Відроджені на просторі монархії чеська хорватська й інші національні державності покористувалися зразу й радо гербами колишніх коронних країв, що було одначе спричинене відмінними історичними обставинами.[7] Серед українського населення Галичини не було так само перед 1918 роком і по проголошенні ЗУНР спроб обновлення колишніх земських гербів від XIV до XVIII стол., безсумнівно староукраїнських: земель і повітів Руського й Белзького воєводств. Самозрозуміло, що влада ЗУНР намагалася в першу чергу покористуватися емблемами, що найкраще виражали основний зміст листопадового чину, а саме: оновлення української влади. Двобарвний український національний прапор, піднятий на львівській ратуші в ночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918, був відповідним виразником цього чину ще перед законним затвердженням державних емблем, а золотий лев Романовичів уважався в Галичині й навіть на інших українських землях символом прагнення до відбудови української державности вже від XIX століття. Воєнні події на території ЗУНР та інші зв'язані з ними важкі проблеми не дозволяли на детальне опрацювання виображень т. зв. малого, середнього й великого державних гербів, з використанням для двох останніх, за широко розповсюдненим в европейській державній геральдиці звичаєм, важливіших територіяльних й історичних гербів складових земель держави. Крім того, слід узяти під увагу й те, що найвищі відзнаки ЗУНР були подумані як тимчасові й навіть переходові, з огляду на загально бажане передбачуване й за непевних політичних обставин на схід від Збруча покищо не здійснене об'єднання з іншими українськими землями.

У змісті трьох найвищих відзнак ЗУНР помічаємо одне цікаве явище, що частинно виглядає своєрідним парадоксом: герб і печатка зовсім відмінні від гербів і печатей Першої Української Народної Республіки й Української Держави, отже з погляду 1918 року вони наскрізь галицькі чи, точніше кажучи — великогалицькі, з включенням Буковини й Закарпаття; прапор зате всеукраїнський — подібний до жовто-блакитного прапора Першої Української Народної Республіки й тотожний з блакитно-жовтим прапором Української Держави. Це зіставлення державних інсиґній, на перший погляд не послідовне, спробуємо розглянути й частинно пояснити мірою наших можливостей у двох дальших розділах цієї статті.

---

[7] На відміну від Дальматії, Країни, Моравії й т. д. адміністрація Галичини не була в руках етнічної більшости населення, лише була довірена переважно польській меншості, що було одною з причин нехоті до краєвих емблем (на Буковині були відносини під цим оглядом куди кращі).

2. ГЕРБ

Опис державного герба ЗУНР, що в п'ятому артикулі Тимчасового основного закону був правдоподібно даний у поспіху й призначений для найширших кіл населення, звучав би в правильному геральдичному гербописі так: у блакиті золотий коронований лев у срібному озброєнні. Пригляньмося тепер до поодиноких складових частин герба в їхньому зв'язку з історією й особливостями української геральдики.

Закон говорить про синє щитове поле, одначе в дійсності воно було блакитне, і не тільки в урядових і приватних виображеннях 1918 року, про що свідчать збережені речеві пам'ятки, але й у всіх давніших виображеннях лева Романовичів як національного герба від 1848 до 1918 року чи герба колишнього Руського воєводства від XV до XVIII століть (барвні виображення з часів Романовичів і їхніх королівських наслідників, на жаль, не збереглися). Це зовсім згідне з стилем української геральдики, яка завжди користувалася (як німецька, польська та інші суміжні їм і споріднені з ними національні геральдичні системи Середущої й Східньої Европи) в гербових і прапорних виображеннях ясним, себто блакитним відтінком синьої барви. Вжитий у законі термін «синій» відповідає поточній мові тогочасної Галичини, де термін «блакитний» був дуже рідко вживаний (наприклад, у закарпатських говорах він зовсім відсутній).

Зазначення звороту гербового лева «в свою праву сторону» в геральдичній термінології на перший погляд зайве, бо гербові тварини звернені, згідно з геральдичними правилами, завжди в т. зв. праву геральдичну сторону (вліво від глядача та вправо від уявного щитоносця). Одначе в Галичині 1918 року це додаткове пояснення мало свою вагу й свою ціль. Під впливом польської геральдики, яка залюбки та вбільшості випадків звертала гербових тварин у ліву геральдичну сторону, дійшло в Галичині, починаючи вже в часів Руського воєводства й кінчаючи на більшості емблем Українських Січових Стрільців, до неправильного виображення руського лева, зверненого в свою ліву сторону. Закон ЗУНР привернув гербовому левові правильну геральдичну поставу, таку ж саму, яку бачимо на печатях руських королів XIV—XV століть, отже дав йому наново не тільки загально-европейське, але рівночасно й староукраїнське оформлення з часів державно-династичної гідности цього ж герба.

Немає в гербі ЗУНР побічної гербової фігури, що містилася на численних давніших виображеннях руського лева: скелі, на яку він спинається. Це історично безпідставне розширення герба було вислідом переходу Червоної Руси під польську владу, яка користувалася ним від XV до XVIII століття як гербом Руського воєводства й одної з його складових частин — Львівської землі. Цікаво відзначити, що на печатях польських королів від XV до XVIII століття, де лев представляв собою гідність короля або великокнязя Руси, він був виображений інакше й навіть правильно: звернений вправо й без скелі. Закон ЗУНР очистив і під цим оглядом герб від зайвих чужинецьких

впливів, що, на жаль, діяли серед українського суспільства й за австро-угорських часів (від патріотичних виображень XIX століття аж до відзнак УСС); а усуненням скелі — колишньої побічної фігури гербів земської гідности — відтворив його давній державний вигляд.

Не згадано в законі, що гербовий лев коронований, одначе для населення ЗУНР це було самозрозуміле й добре відоме, що бачимо з урядових й інших виображень герба 1918 року. Державно-династичний лев Романовичів не був, правда, коронований, одначе золотою листковою короною цей герб був доповнений під кінець середньовіччя, і відтоді вона була невід'ємною складовою частиною герба по наші часи. Коронування гербової тварини означало в геральдиці колишню королівську гідність даного герба, і з цією символікою населення Галичини було назагал добре ознайомлене (і поляки відрізняли дуже чітко коронованого «королівського», себто всепольського, і не коронованого княжого, як, наприклад, мазовецького, орла).

Не згадано у законі й про те, що т. зв. в геральдиці озброєння (пазурі) й оязичення лева срібні, що є одначе дуже незначною хибою урядового гербопису, бо згідно з геральдичними правилами вони можуть бути в цьому випадкові тільки срібні. На переважаючій кількості виображень цього герба 1918 року, як і давніших, немає ухилу від цього правила, що вказує на добре ознайомлення тогочасного українського суспільства з цією ж подробицею свого національного герба.

Зайве було б згадувати в законі, що синя барва стосується гербового щита, бо лева Романовичів виображувано завжди на геральдичному щиті, а крім того — в законі означено першу державну інсиґнію виразно терміном «герб», який сам собою включає наявність щита й нащитного титла. Форма щита (бароккова чи інша) не окреслена точно, одначе ця подробиця належить не до закону, а до пізніших і похідних від нього розпоряджень з урядово затвердженими взірцями. Очевидно, що з огляду на воєнні обставини не можна було присвятити багато уваги цій справі. З речевих пам'яток знаємо, що ЗУНР і опісля ЗОУНР користувалися т. зв. новітнім французьким щитом, гарним своєю шляхетною простотою та найширше розповсюдженим у державній геральдиці Европи.

Гербове титло означене в законі з великих буков, а саме — «Золотий Лев», що вказує, як глибоко був він закорінений у традиції й духовості українського населення Галичини, маючи вже своє, так сказати б, власне ім'я (подібні явища уславлених гербових імен бачимо переважно в країнах Заходу, як, наприклад, «Німецький Орел», «Савойський Хрест», «квіти лілеї» у Франції і т. д.).

На вищезгаданій першій сесії поштових марок ЗУНР чорний гербовий надрук виглядає так: у полі новітньофранцузького щита коронований лев, звернений вправо, який (на жаль) спинається на скелю. Ця остання ціха, сама собою невелика незгідність з законним гербописом, пояснюється обставинами й поспіхом, у яких довелося працювати поштовому управлінню, що позначилося й на неточному написі навколо цього ж виображення, який звучить: ЗАХІДНО УКР

НАРОДНА РЕСПУБЛИКА (у галицьких говорах вимовлялося куди частіше «республика» чи «република», ніж «республіка»). Ця серія була в обігу тільки один день (теж з вини обставин), одначе під деяким оглядом вона виконала своє завдання куди краще, ніж інші урядові документи з виображенням державного герба ЗУНР. Сьогодні вони опинилися в трудно приступних архівах та інших малознаних збірках, одначе виображення цієї марки передруковується кожнорічно в передових світових філателістичних каталогах під гаслом «Західня Україна», а сама серія виставляється часто на різних міжнародних філателістичних з'їздах, виставках тощо.

На питання, чому якраз лева, а не тризуб встановлено державним гербом ЗУНР, — відповісти трудно. Тут треба взяти під увагу різні чинники, а передусім історію «Золотого Лева» на галицько-буковинських землях, починаючи від «Весни народів».

1848 року Головна Руська Рада у Львові оновила колишній державно-династичний герб Руського королівства XIV—XV століть у гідності всеукраїнського національного герба, називаючи його в відозві з 10 травня «руським левом» (не галицьким чи галицько-руським) і зазначаючи виразно приналежність галичан до всього українського народу. Відтоді українське населення Галичини, а по кількох роках і Буковини, Закарпаття й підросійської України, користувалося ним аж до 1918 року як національним гербом, про що свідчать численні патріотичні виображення, популярно-наукова література, яка вказувала на те, що до держави Романовичів належали всі важливіші українські землі, з Києвом включно, і що лев це найдавніша українська геральдично оформлена територіяльна емблема, відзнаки Союзу визволення України, УСС і т. д. Очевидно, що золотий лев уважався й майбутнім державним гербом. Те, що двобарвність українського національного прапора виходила з барв цього ж герба, спричинилося значно до прийняття лева як всеукраїнського герба.

Деколи й подекуди приписувано цьому гербові дві нижчі гідності, а саме:

а) символа австро-угорської частини України на відміну від підросійської частини, і в такому випадку виображувано його поруч т. зв. Київського архистратига (переважно на початку XX століття), та б) символа Галичини виключно, чи т. зв. Галицької Руси (переважно серед москвофілів чи т. зв. «твердих русинів»).

Жоден український герб не мав на протязі своєї історії стільки відмін гідностевих ступенів і представленого собою землепростірного засягу, як золотий лев, і тільки дуже нечисленні чужинецькі герби дорівнюють йому з цього погляду.

Володимирський тризуб з означенням всеукраїнського герба затвердився щойно в 1917—18 роках, отже на протязі такого короткого часу він не міг закорінитися глибоко в свідомості населення австро-угорської України, політично відокремленої від УНР. Крім того, він не був уже головною емблемою української державности над

Дніпром у час встановлення герба ЗУНР, бо в Українській Державі цю гідність одержало виображення т. зв. лицаря-козака з самопалом: одна з трьох найвищих інсиґній української державности XVII століття і національний герб у XVIII столітті (тризуб був тільки побічним державним знаком за гетьмана Павла Скоропадського). Непевне політичне становище в Українській Державі не давало запоруки на дальше існування цього козацького герба в гідності першої державної відзнаки, а крім того — він не був у Галичині так розповсюджений і так улюблений, як стародавній золотий лев.

ЗУНР була самостійною державою, отже встановлення герба, відмінного від гербів УНР чи Української Держави, було б заходом послідовним. Все таки не маємо враження, що він був подуманий як виразник державної окремішности (постійної чи переходової), і за цей погляд промовляє прийняття владою ЗУНР всеукраїнського прапора. Не маючи ні дотичного документального матеріялу, ні навіть науково достовірних споминів учасників листопадової будови ЗУНР, приходимо до чисто особистого погляду, що встановлення лева гербом ЗУНР було спричинене передусім трьома чинниками: розмірним поспіхом у творенні Тимчасового основного закону, який не дозволяв на довшу підготовну працю геральдичної комісії, змінами державних гербів у зазбручанській Україні та довголітньою традицією золотого лева як виразника української майбутньої державної влади. Майбутнє цього герба, як державного, автономно-державного, краєвого чи іншого, було подумане як вияв дальшого розвитку історичних подій на землях ЗУНР.

(Закінчення в наступному числі)

Дискусія і полеміка

Замітки до праці о. І. Нагаєвського: *„History of the Modern Ukrainian State 1917—1923"*. (Munich; Ukrainian Free University and Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1966. 317 p.).

Перед нами книга, що для англомовного читача розкриває історію української новітньої держави 1917—23 років. Автор її, священик, вояк і науковець в одній особі, написав уже підручник історії України англійською мовою (HISTORY OF UKRAINE, Філядельфія, 1962), що користується великою популярністю серед другої й третьої ґенерації американців українського роду, а також цінні історичні монографії українською мовою (Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні, Рим, 1954; Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників, Йорктон, Саск., 1961, та ін.). Загально найновішу працю о. д-ра Нагаєвського можна окреслити як добрий підручник університетського типу, що подає удокументовану історію української держави в XX столітті, групуючи її в таких розділах: Введення, 1. Від Мазепи до Української Революції в 1917 році; 2. Від автономії до самостійности; 3. Українська Гетьманська Держава; 4. Західньо-українська Народна Республіка; 5. УНР у період Директорії; 6. Об'єднаний наступ на Київ; 7. Другий наступ на Київ; 8. Міжнародні взаємини України; 9. Духове й культурне життя в Українській Державі. Книгу доповнюють: Заключні думки, додатки, бібліографія, загальний індекс. Додатки є дуже цінним доповненням книги: у першій частині поміщено 55 документів, головне німецьких та австрійських у перекладі на англійську мову (стор. 251—308); в другій — 20 добре виконаних ілюстрацій, головне портретів наших державних і військових діячів. Книга написана доброю й живою мовою і читається дуже легко. На жаль, як це завжди в наших виданнях буває, коректу видання не проведено особливо дбайливо, зокрема в назовництві. Так, маємо Острозького замість Островського (член польської Реґенційної ради, стор. 38), Татар-Тшесльовського замість Тшесньовського (стор. 123), вулицю Прозірну замість Прорізну (стор. 103) і т. п. Часами також не знаємо, куди причепити відповідну примітку (ч. 15, стор. 17), а часами читаємо про генерала УГА Ціммермана (стор. 198) чи брітанського генерала Піктона Баґґе (стор. 215), коли в першому випадку — це був тільки майор (може, автор думав про ген. Ціріца?), а в другому — брітанський генеральний консул в Одесі.

Загально, про працю о. д-ра Нагаєвського можна сказати, що вона заповнює дуже важливу прогалину в нашій історіографії. Немає де правди діти, але солідні праці на тему нашої найновішої історії чужими мовами становлять сьогодні ще бібліографічну рідкість.

Наявність цієї прогалини в українській історіографії нашої найновішої історії має ще той неприємний наслідок, що вона дозволяє радянській історичній «науці» злісно фальшувати нашу найновішу історію. І справді, в своїх численних «описах» і збірках документів московсько-більшовицькі фальсифікатори української історії, залежно від кожночасних потреб правлячої кліки великодержавних московських шовіністів і їх пере-

дового загону — органів КҐБ, мобілізують всі засоби «ідеологічного впливу», щоб тільки наталврувати, зганьбити й осмішити український визвольний рух XX століття та представити його носіїв як «ворогів українського народу». Брак відповідних наших праць уможливлює фальсифікаторам вести таку «наукову» роботу, а зокрема дозволяє їм всебічно вживати брехні, що її в радянській історіографії піднесено на щит «наукової методи».

Суб'єктивізм і сваволя в оцінці історичних подій і окремих діячів, недооцінка і промовчування джерел, з одного боку, переоцінка і брак історичного критицизму у відношенні до власних джерел, а навіть іґнорування марксо-ленінського принципу історизму, а за тим схематизм, догматизм і начотництво в представленні історичних процесів виявляють і українські радянські історики, і, може, навіть у більшій мірі, ніж історики російські. Такі історики, як О. Ю. Карпенко, І. С. Хміль, Р. Г. Симоненко, І. К. Рибалка, М. Супруненко, А. В. Лихолат та інші, продовжують офіційну лінію фальсифікації української історії, мабуть, не розуміючи повної абсурдности історіографії, будованої на брехні. Тому що з їхньої фальсифікації, як шило з мішка, вилазить очевидна великодержавна й шовіністична суть і мета офіційних фальсифікаторів, про наших фальсифікаторів-безбатченків, що ці фальсифікаторські засоби стосують і офіційній суті та меті сприяють, можна хіба сказати словами російського поета, Н. А. Некрасова що справді «бывали хуже времена, но не было подлей».

Праця о. д-ра Нагаєвського наукова й джерельна. Деякі джерела наведено вперше або взято їх із вибірок, мало приступних читачеві. Український читач довідується, наприклад, що Ватикан ще 1843 року (папа Григорій XVI проєктував створити патріярхат для Української Католицької Церкви, але він не постав через опір угорських католицьких кіл (стор. 22). Очевидно, було б неможливо навести в рамцях такої праці в с і документи, що нас стосуються і відлежуються в різних архівах. Автор, наприклад, подає відомості про дуже прихильний українській справі розвідчий звіт майора американського генштабу Лоренса Мартіна (стор. 161), вважаючи це доволі відокремленим випадком. Тим часом відомий звіт американського генерала Ф. Дж. Кернана (пор. R. St. Baker, WOODROW WILSON. Memoiren und Dokumente über den Vertrag zu Versailles anno MCMXIX. In autorisierter Übersetzung von Curt Thesing. 3 Bde, Leipzig 1922—1924. Band III, CT. 193—194). У березні 1919 року ген. Кернан переїхав автом уздовж і впоперек Польщу й Галичину і відкрив, що галичани далеко не такі ледаща, якими їх представляли представники Антанти у Варшаві. Він про це писав 11 квітня 1919 року Вілсонові: «Незрушне враження, з яким я виїхав зі Східньої Галичини, було, що провідники українців інтеліґентні люди і вони ні в якому разі не більшовики... Українці від Европи цілком відрізані, і їх, як я вірю, представлено світові у високій мірі фальшиво, бо це відповідає політиці їхніх ворогів ославлювати їх як грабіжників і більшовиків». Очевидно, хоч як енерґійно спростовували ген. Кернан чи майор Мартін загальнопануючі фальшиві уявлення про українців, вони якоюсь мірою залишилися панівними серед антантських кіл, також і через брак відповідної контракції з боку самих українців.

Подаючи історію новітньої української держави в XX столітті, автор звертає увагу на два головні її аспекти: дипломатично-політичну і воєнну історію. Культурні справи виділено в окремий розділ, але в ньому головну увагу присвячено церковним справам. Економічним справам присвячено зовсім мало уваги, що я уважаю дефектом книги. Подаючи аналізу історичних подій, автор намагається триматися об'єктивізму у своїх оцінках, але, попри це, його симпатії до монархізму, а звідти й до гетьманату, як

і льокально-патріотичні симпатії до ЗУНР, виходять цілком виразно наверх. Це має той наслідок, що, наприклад, історія гетьманату чи ЗУНР вийшла в праці шановного автора більш рельєфно, ніж, наприклад, історія УНР. Очевидно, цю «заанґажованість» о. д-ра Нагаєвського я не вважаю прогріхом, бо кожний історик має на неї право. Ідеться тільки, щоб «заанґажованість» історика не суперечила фактам, бо тоді «історія» перетворюється на «пропаґанду». Такої «заанґажованости» в праці о. д-ра Нагаєвського немає, але... Чи це дійсно правда, що «українські вояки втратили були віру в здібність і політичний провід Петлюри?» (стор. 192). Або чи дійсно УГА вдесятеро перевищувала Армію УНР, хоч остання була в десять разів більша від Галичини? (стор. 246). До речі, останнє твердження неправдиве, бо навіть коли приймемо, що в УГА було 100 000 старшин і вояків (це число, як знаємо з опублікованих документів, є перебільшенням; див. УГА, том, II, стор. 276), ми не можемо сказати, що в час об'єднання з УГА Армія УНР нараховувала тільки 10 000 старшин і бійців. До речі, відомості автора про Армію УНР (стор. 179) не достатні і не відповідають фактам, як не відповідає фактові й те, що була «Залізна дивізія Сальського» (стор 191), бо Сальський командував Запорізьким корпусом, а Залізною дивізією (і не під Києвом) командував полк. (ген.) Удовиченко.

Твердження автора, що УГА вдесятеро переважала армію УНР, вважаємо фальшивим мериторично і політично. Мериторично тому, що такої переваги не було. Політично тому, що таке твердження йде в фарватері тих україножерів, які стараються довести, що на Україні ніхто самостійної України не хоче, а її нібито хочуть тільки в Галичині. А втім чисельність армії є не функцією такої чи іншої національної свідомости й хотіння «самостійної України», а функцією наявних людських і матеріяльних ресурсів та їх організації. Коли цих ресурсів і організації немає, немає й армії. Я гадаю, що цих ресурсів і їхньої організації бракувало в час існування української держави 1917—23 рр.

У нашій літературі, що стосується історії цієї держави, не від сьогодні ведеться полеміка про те, хто завинив в упадку цієї держави: маси чи провід? Автор каже, що «простолюддя» (стор. 42). А я рішуче заперечую! «Простолюддя» жило ідеями Шевченка, твори якого знало напам'ять, не зважаючи на те, що в багатьох випадках було неграмотне, і тому створило в 1917 році українську армію революційним шляхом (гуртування в окремі українські частини ще в російській армії), проти заборон прибувало на свої військові з'їзди бажало створити доконані факти (виступ Полуботківського полку, про який автор навіть не згадує) і, врешті. продовжувало боротьбу в Зимових походах та в повстанських загонах до крайніх можливостей (про повстанський рух у 1922—24 рр. варто було б подати числа, хоча б за більшовицькими джерелами, які свідчать про поширення руху по всій Україні). Це були ідеї Шевченка в дії, але в індексі книги ми не знаходимо цього прізвища. Українська інтеліґенція переважно визнавала інші ідеї. Я був учасником першого Зимового походу і добре пам'ятаю, що ми, вояки Армії УНР, під проводом наших генералів і старшин, які часто-густо не вміли навіть говорити по-українськи, били й громили більшовиків і денікінців при повній підтримці українського населення. З нашої інтеліґенції були з нами в Зимовому Поході тільки Ісаак Мазепа та Панас Феденко!

Отже, не «простолюддя», а таки національно свідома українська інтеліґенція, не тільки наддніпрянська, але й галицька, не тільки республіканська, але й гетьманська, завинили в упадку нашої державности. За-

винила не тому, що була ледача, але тому, що була не підготована до виконання своїх завдань. Коли автор каже, що гетьман Павло Скоропадський «був здібним державним мужем» (стор. 111), то я кажу, що якби він ним був, то ми з шановним автором про 1918 рік дискутували б у Києві. Коли автор підносить на щит през. Петрушевича, всіляко вихваляючи його патріотизм, особисту і громадську чесність, велике почуття відповідальности за довірену йому армію, то, ніяк не заперечуючи цих тверджень шановного автора, я мушу вказати на цілий ланцют трагічних помилок през. Петрушевича, який призвів до загибелі УГА на Наддніпрянській Україні. Однією з таких помилок я й далі вважаю відкинення договору про перемир'я, підписане місією ген. Дельвіґа 16 червня 1919 року з польською армією. Таке твердження я висунув уже давніше, і о. д-р Нагаєвський ставить його під сумнів (стор. 151). Він пише, що «думка, нібито Чортківська офензива пошкодила українським інтересам у Парижі, в дійсності не згідна з фактами, про які мова в книзі».

Перш за все слід спростувати: не «Чортківська офензива» була шкідлива для української справи в Парижі, а п р о д о в ж е н н я її поза термін 21 червня, коли, згідно з умовою про перемир'я, заключеною місією ген. Дельвіґа, мало наступити перемир'я на польсько-українському фронті. Для того, щоб пізнати, чи продовження Чортківської офензиви поза 21 червня було шкідливе, чи ні, слід пригадати точно хід подій. Робимо це за допомогою книги о. д-ра Нагаєвського і поданою в ній хронологією.

13 травня: Комісія для перемир'я під проводом ген. Боти проголошує в Парижі своє рішення. Українська сторона це рішення приймає. Польська крутить.

14 травня: Падеревський виправдує початок польської офензиви тим, що українці підступно напали на поляків, при тому підступно бомбардували Сянік (так!).

17 травня: Найвища Рада вирішує запротестувати проти польської офензиви та проти армії Галлера на українському фронті. Протестні телеграми вислано 19 і 21 травня до Пілсудського. З телеграмами діються містерії, врешті Пілсудський ховає їх під сукно, навіть не повідомляючи членів польського уряду про них.

24 травня: Румунська армія виступає несподівано проти УГА.

24 травня: Українська мирова делеґація звертається до ген. Боти.

5 червня: Засідання Найвищої Ради в присутності Падеревського. Падеревський поширює знову різні вигадки. Йому гостро відповідає брітанський прем'єр Ллойд Джордж (стор. 160—161).

12 червня: Американський президент Вілсон вимагає негайного усталення демаркаційної лінії між Польщею й Україною і замирення.

16 червня: Українська місія ген. Дельвіґа, в склад якої входять і делеґати ЗОУНР (от. Шухевич) підписує з поляками договір про перемир'я і визначає демаркаційну лінію, т. зв. лінію ген. Дельвіґа.

21 червня: Згідно з договором — перший день перемир'я на польсько-українському фронті.

23 червня: Польська армія переходить у протинаступ. Українці відбивають наступ продовж 5 днів. 28 червня ген. Греків наказує відступити.

25 червня: Найвища рада дозволяє Польщі окупувати Галичину по Збруч. У рішенні Найвищої Ради говориться про те, що ціллю його є забезпечити мирне населення Східньої Галичини від більшовицьких банд. Рішення це підписали: Клемансо, Ллойд Джордж, през. Вілсон та Орляндо.

Автор вважає, що договір ген. Дельвіґа допоміг полякам отримати рішення Найвищої Ради від 25. VI. На мою думку, цей договір міг тільки якоюсь мірою підтвердити польські вигадки про те, що на них наступають не українці, а більшовики. Щойно почалася Чортківська офензива 8 червня, поляки почали кричати в Польщі й за кордоном про те, що на них наступає більшовицька армія. Полонені, що їх у значній кількості брала УГА під час Чортківської офензиви, були переконані, що вони в руках більшовиків.

Коли ж през. Петрушевич відкинув перемир'я, підписане місією ген. Дельвіґа, польська сторона могла тільки посилити свою пропаґанду, що на них наступають більшовики. Вони могли представляти справу так, що, мовляв, з українцями ми перемир'я заключили, але на нас наступають більшовики. Про це немає в документах, але такі твердження могли спричинитися до проголошення рішення Найвищої Ради від 25 червня.

Договір місії ген. Дельвіґа був останньою шансою виманевруватися українській армії з двофронтової війни і сконцентрувати всі зусилля на одному фронті. Він залишав за ЗОУНР не малий «окраєць землі», як пише автор, — 9 повітів багатого галицького Поділля з майже одним мільйоном населення. Він не усталював остаточного кордону між Польщею та Україною, але тільки демаркаційну лінію між воюючими арміями. І він дозволяв УГА майже на один місяць швидше дійти до Києва чи Одеси, як це мало місце після остаточного відступу УГА за Збруч (15—17 липня). Він ніяк не применшував значення славетної Чортківської офензиви та перемог УГА над польською армією, бо власне ці перемоги мали місце додати перемир'я, а після нього почався вже протинаступ поляків і закономірні невдачі. Годі зрозуміти, чого чекали през. Петрушевич і його дорадники від УГА, коли зважувалися продовжувати офензиву, замість перемир'я. Адже ця армія нараховувала тоді 25 000 багнетів, 600 шабель і 150 гармат. У набійниці стрільця було 5 набоїв. Поповнень не можна було отримати ні звідки.

Наші критичні зауваження ніяк не мають на меті применшити значення праці о. д-ра Нагаєвського чи обезцінити її вартість. Автор дає дійсно інтересну картину перш за все дипломатичної історії української держави, її змагання за визнання з боку потуг, що були ворожими визвольній боротьбі українського народу. Дуже пластично з книги шановного автора виринає постать великого польського піяніста, але й не менше великого наклепника Іґнацого Падеревського, який справді в своєму інформуванні державних мужів Антанти тримався вірно старопольської засади: «не гоноровo, але здрово». Ніяк за ним не залишився в тіні Роман Дмовскі, провідник польської ендеції. Дуже пластично вийшла в автора й постать брітанського політика Ллойда Джорджа, що, може, не мав забагато знання української проблеми і, може, не виявляв забагато прихильности до неї, але, проте, виявив чималий політичний інстинкт і майже пророчу передбачливість. Можна сказати, що історія всього світу поточилася б зовсім іншими шляхами, якби «велика чвірка» в 1919 році прислухалася була більше до голосу цього валійця. На жаль, у Парижі 1919 року керував на Мировій конференції — «тигр» Клемансо з своїми генералами. США з президентом Вілсоном та державним секретарем Робертом Ленсінґом трималася виразно однієї тільки лінії: єдність і неподільність російської імперії за всяких умов. Немалий вплив на през. Вілсона мав найдовіреніший його дорадник, гарвардський професор Роберт Гоуерд Лорд, україножерство якого вийшло поза обсяг зацікавлення о. д-ра Нагаєвського. Ролю проф. Лорда в Парижі аналізує д-р Василь Кучабський у двох розвідках

українською мовою: «Польська дипломатія і „східньо-галицьке" питання» («Дзвони», Львів, чч. 1-2, 1931) та «Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919» («Дзвони», ч. 6, 1931). Не згадує о. д-р Нагаєвський і про ганебну, зрадницьку ролю галицьких москвофілів (д-р Дмитро Марков), що своїми діями в Парижі таки дуже пошкодили українській справі.

Рівнорядно з дипломатично-політичною історією української держави автор намагається узглядити також і її воєнну історію. На жаль, починає її від невірних тверджень. Автор вважає, що більшовицька інвазійна армія наприкінці 1918 року значно переважала сили української армії, і в двох місцях (наприклад, стор. 168) подає чисельність більшовицької інвазійної армії на 75 000 бійців. Так само сили інвазійної більшовицької армії оцінює й д-р М. Стахів (Україна в добі Директорії УНР, том II, стор. 102), який подає їх чисельність на 86 000 бійців. Це перебільшення, які спростовуються проголошеними документами. Під кінець грудня 1918 року війська «Українського фронту» під командуванням В. Антонова-Овсєєнка, тобто ті війська, які наступали на Армію УНР, нараховували 21 655 бійців, а проти них у військах Лівобережного фронту Армії УНР було 49 444 бійців. Отже, інвазійним більшовицьким військам протистояли приблизно вдвоє більші сили української армії.

Поразка більшої української армії пояснюється тим, що оборонний фронт Армії УНР проти більшовицької інвазії потрапили розбити таки українські угрупування «боротьбістів» та «незалежників». Вони зуміли вчинити диверсію в рядах Армії УНР, перетягаючи на бік інвазійних військ низку отаманів та їхні загони, а також ідейно впливаючи на селян Чернігівщини й Полтавщини, щоб вони чинили повстання проти влади УНР. Так, на переломі 1918 та 1919 років лівими українськими угрупуваннями були виведені з ладу такі з'єднання української армії: група от. Григор'єва (15 000), група от. Хименка (10 000), обидві дніпровські дивізії (12 000) і значна частина Чорноморського коша (дивізії). Разом, отже, в найкритичніший час УНР була позбавлена 40-45 000 своїх оборонців. В наслідок цієї «боротьбістської» диверсії вірні війська УНР (Січовики, Запорожці — на них теж був замах, Сірі та рештки інших) мусіли боротися на два фронти: проти інвазійних військ В. А. Антонова-Овсєєнка і проти ворохобників у власних рядах. Що цей факт у значній мірі заломив дух відпорности Армії УНР і її моральну силу, у цьому не може бути найменшого сумніву. Очевидно, диверсія лівих угрупувань змінила й відношення сил на фронті: у квітні 1919 в арміях «Українського фронту» В. А. Антонова-Овсєєнка було вже 45 000 бійців, в українській армії — 29 000. У червні 1919 армії «Українського фронту» нараховували вже 65 428 багнетів, 7 307 шабель, 1 454 кулеметів, 374 гармат, 37 бронепоїздів, 12 броневих авт. До 19 липня 1919 більшовики мобілізували на Україні 155 085 чоловіків. І все таки ці війська були зовсім погромлені об'єднаною українською армією в липні-серпні 1919 року.

Деякі подробиці дозволю собі спростувати: Ржепецький (міністер фінансів за гетьманату) не був українцем (стор. 93), УСС-и не підтримували гетьмана Скоропадського (стор. 103), Винниченко й Шаповал не були членами однієї партії (стор. 107) і полк. Болбочан не гнобив селян (стор. 170) і не відступив без бою до Кременчука (стор. 181). Болбочан 16 днів боронив Полтаву, а поза тим мав клопоти з Волохом, який намагався перебрати Запорізький корпус та арештував полк. Болбочана. Денікінський генерал називався Штакельбеґ, а не Штахельберґ, і ніколи денікінська армія не нараховувала 200 000 бійців на Україні. Вся денікінська армія на всіх фронтах нараховувала 250 000 бійців, а в тому числі було 80% донських,

кубанських і терських козаків (стор. 184). Франція не підтримувала Денікіна (стор. 190), але підтримувала його Великобрітанія, бо він діяв в її «зоні» інтересів. Ґвардійський полк називався Ізмайловський, від села Ізмайлово, а не Ізмаїльський (стор. 43). Командиром I Кінної бриґади УГА був от. Едмунд Шепарович, а не Ю. Шепарович. Юліян Шепарович був командиром III гарматного полку УГА. Але це все дрібниці, без яких годі обійтися в такій широкій праці. Коли ця праця має який серйозний недолік, то ним є у першу чергу бібліографія і назви книг у посиланнях. Автор пішов по лінії найменшого опору, даючи в бібліографії та в посиланнях назви творів, написаних українською чи російською мовою, а англійській мові. Їх слід було подавати в мові ориґіналу, транслітеруючи за вказівками Конґресової бібліотеки. Також прізвища українців та інших слов'ян треба було подавати в транслітерації, а не в фонетичному звучанні. За американськими звичаями, що їх дослідники, які пишуть для американців, повинні за всяку ціну дотримуватися, в природі не існує таких осіб, як Podolynsky, Levytsky, Korolevsky, але існують Podolyns'kyi, Levyts'kyi, Korolevskii, і не існує такого твору, як „The Voice of Warning" цього ж Подолинського, але існує: SLOVO PERESTOROHY, при чому англійський переклад заголовка можна подати в дужках, але й не дуже треба, коли прийняти, що ті, хто вивчає українську історію, принаймні вміють читати й розуміють російську мову. Посилання в примітках і всякі бібліографічні описи і списки повинні бути справлені шановним автором у наступних виданнях цієї цікавої й корисної книги, хоч би для того, щоб ними могли користуватися американські науковці.

О. д-р Натаєвський вложив чимало труду, щоб дати нам історію української держави в XX столітті. І, не зважаючи на деякі недоліки, вона цілком певно служитиме в ролі солідного дорадника всім тим, хто бажає цю історію пізнати.

Лев Шанковський

Огляди-рецензії

Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія для устійнення фактів і дат української визвольної боротьби 1917—1920 років. *Велика українська революція. Календар історичних подій за лютий 1917 — березень 1918 року.* Упорядкував Яків Зозуля. Нью-Йорк, 1967, 112 стор.

Хронологія, як одна з допоміжних історичних наук, має завдання верифікувати і точно встановлювати дати історичних подій. В українській історіографії ця ділянка майже зовсім занедбана. Тому з приємністю взяли ми до рук нове видання УВАН, присвячене хронології української революції за час від лютого 1917 — до березня 1918 років.

Збирання матеріялів до згаданого видання здійснила «Комісія для устійнення фактів і дат визвольної боротьби України в 1917—1920 роках», яку створено на пропозицію д. чл. УВАН Бориса Мартоса, колишнього прем'єра Української Народної Республики. Коло впорядкування матеріялів Комісії заходився її член Яків Зозуля, колишній член Української Центральної Ради.

Хронологія поділяється на дві основні частини: хроніку подій, подану за поодинокими місяцями і днями, і «Додатки», в яких передруковано важливі історичні документи за даний період. Дати подано за старим стилем, а для орієнтації читача в дужках наводиться також новий календарний стиль. Під кінець першої частини подано бібліографію видань, присвячених українській революції. Кожна хронологічна замітка подає коротку інформацію про наведену подію. Хронологія охоплює в основному перший період української революції, який проходив під керівництвом Української Центральної Ради. Цей період доведено лише до 31 березня 1918 року, а не до кінця Центральної Ради (29 квітня 1918 року). Здається, що найкраще було б уложити хронологію за окремими періодами українських урядів — Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, тоді вони творили б замкнену цілість. З інших зауважень стосовно вибору окремих подій до хронології та їх опису доводиться ствердити певну непропорційність в їхньому короткому насвітленні. Наприклад комісія зовсім не подає при реферуванні перших трьох Універсалів їхнього авторства (стор. 17, 19, 35). Тому що всі Універсали Центральної Ради є основою політичного державного розвитку української нації, треба було їх ширше зреферувати, включно з даними про авторів цих важливих документів. Треба було також в окремій позиції подати, що 23 грудня 1917 року друковано в Києві і Одесі першу серію поштових марок УНР з зображенням тризуба, які ввійшли в обіг пізніше. Взагалі в хронології майже зовсім не знаходимо даних про українську геральдику і сфрагістику, а разом з тим про організацію і діяльність окремих комісій, які працювали над проектами українського національного герба, прапора і інших державних інсиґній. Треба пригадати, що існує Українське генеалогічне і геральдичне товариство, яке напевно допомогло б комісії УВАН у доповнені даної публікації додатковими матерія-

лами, які вказують на широке розгорнення державнотворчої праці в усіх ділянках національного життя.

При цій нагоді бажаю подати уривок з листа інж. М. Єремієва, колишнього секретаря Української Центральної Ради, що стосується рецензованої праці і подає деякі поправки:

«Першого Універсалу я не читав, а читав Другий і Третій. Другий сам, а Третій з Ковалевським. На Всеросійські установчі збори наші с-д. поїхали під проводом Довженка. Я сам їх відпровадив на двірець. Родина Грушевських не переїхала «під охороною» до Ц. Ради, а пані Грушевська з дочкою прибігли до мене, коли вже всі виїхали до Святошина, і плачучи сказала, що їх дім горить. Я дав їм останнє авто з шофером Борисом. На 12 стор. подано, що секр. був обраний С. Весиловський, якого скоро заступили Є. Онацький та Л. Чикаленко. Отже чи той, чи той. В дійсності Онацький увійшов значно пізніше, а був тільки Чикаленко...» (22.І).

На перший погляд це здавалися б незначні доповнення, але в Хронології всі дані (найдрібніші) мусять бути декілька разів перевірені і сконфронтовані не лише з свідоцтвами учасників, але й з відповідною історичною літературою. В цьому аспекті, хронологія, як допоміжна історична наука, має свою прецизну методологію.

Було б бажано, щоб у наступних виданнях хронології був поданий індекс прізвищ, які знаходимо в описах поодиноких подій. Ще краще було б додати короткий біографічний словник діячів української національної революції. Звичайно наші уваги і побажання не зменшують заслуги праці комісії для устійнення фактів і дат, як також праці гол. редактора видання проф. Я. Зозулі, який вложив багато часу і труду в укладання цієї праці. Нам залежить лиш на повнішій і докладнішій подачі дат і фактів у наступних виданнях хронології, які повинні бути доведені до 1920-их років. Академії Наук належить визнання за публікацію хронології в тому ювілейному році, в якому відзначаємо 50-ліття української революції.

Треба згадати, що на радянській Україні також плянують видання «Наукової хроніки історії України радянського періоду» (див. «Історичні джерела та їх використання», ч. 1, Київ, 1964, стор. 210—217).

Українська громада у вільному світі повинна прийти з належною матеріяльною допомогою УВАН, щоб довести видання хронології української національної революції до успішного кінця.

Любомир Винар
Бовлінґ Ґрін, ЗДА

Василь Іванис. *Стежками життя. Спогади.* Кн. І—V. Буенос-Айрес—Новий Ульм, 1958—1962, 191, 366, 348, 402, 515 стор. ілюстр., з мапою.

Автор цих п'ятитомових «Спогадів» з походження кубанський козак, інженер-технолог, старшина кубанського війська, кол. активний громадсько-політичний діяч на Кубані в її державному самостановленні й боротьбі на два фронти (білому й червоному), член кубанського парляменту, її міністер промисловости, голова кубанського уряду і, нарешті, останній отаман вільної Кубані, згодом на еміґрації — професор УГА, УТГІ та

Українського Рільничого ліцею в Черницях, член УВАН, НТШ й Українського Наукового Інституту в Варшаві, педагог і науковець, автор багатьох підручників, науково-дослідчих розвідок, статтей по часописах і невтомний донині науково-культурний діяч на еміґрації. Вже цей перелік звань та керівних постів, що їх посідав упродовж свого життя достойний автор, свідчить про те, що він мав що розповісти з свого довгого, бурхливого і славного життя! Він це й зробив у автобіографічному, а по суті — історико-соціологічному творі.

«Спогади» проф. В. Іваниса, розпочаті друком в 1957 році в Буенос-Айресі заходами видавництва «Перемога», були продовжувані й закінчені стараннями самого автора в Новому Ульмі в середині 1964 року. У цьому повному перешкод зусиллі йому допомагало почасти громадянство через «Комісію видавничої допомоги проф. В. М. Іванисові» в Торонто.

Годі дати в короткій рецензії докладний огляд «Спогадів» проф. В. Іваниса. Обмежимося загальною характеристикою твору, визначенням його місця в українській історичній літературі й порівнянням з іншими йому подібними працями.

«...Кожний українець від 1917 року мав стільки пережитих найрізніших випадків, які просяться до занотування...», пише автор у п'ятому томі своїх «Спогадів» (стор. 471). Він пам'ятає часи до 1917 року, брав активну участь у революційно-воєнних подіях на Кубані (1917—21) і врешті опинився на еміґрації, як і значна кількість учасників визвольних змагань. Тому й зміст твору В. Іваниса складається послідовно з автобіографічного опису цих трьох історичних періодів на тлі загального перебігу подій.

Перший том (до революції 1917) має автобіографічно-побутовий характер. Автор уміло створив з автобіографічної розповіді майже мистецько-літературний твір. У цьому відношенні названий том найкраще вдався авторові.

Останніми часами перший том «Спогадів» В. Іваниса історично й побутово почасти доповнили (так само художньо): Л. Івченко «Степовими обріями» (Торонто, 1964), в якій книжці авторка подала опис Маріюпільщини; В. Прохода в «Записках непокірливого», що почали друкуватися від 1966 року в часописі «Вільне слово» в Торонто, описує колонізацію і побут т. зв. «тавричан»-іногородніх на теренах кол. Тмуторокані. У рукописі знаходяться цінні «Спомини» проф. Ф. Щербини (тт. I—IV) з часів його молодости (1849-79). Разом усі згадані твори представляють широку картину життя населення Південно-Східньої України в другій половині XIX й на початку XX ст.

Томи II, III та IV присвячені добі революції, кубанських державницьких змагань та воєн (1917—21). У них автор сумлінно подає хронологію й опис подій зо всім їх трагізмом. Але найголовніше те, що автор, який був безпосереднім учасником і свідком тих подій, використовує при їх описах також і першоджерела (свідчення живих осіб, документи Архіву кубанського уряду, тодішню пресу, приступну йому літературу та свої записи з тих часів). При тому В. Іванис деякі документи цитує в цілості або у витягах. Наслідком того ці томи праці В. Іваниса самі стають «першоджерелами» для дослідів тієї доби. В оригіналах ці документи недоступні і ледве чи будуть колись доступні для дослідників, бо «білі» й «червоні» москалі запопадливо їх нищили й нищать! Хронологічним дальшим доповненням цих томів є публікація співробітниці проф. В. Іваниса, вже на еміґрації, Галини Кубанської — «Тернистим шляхом» (Вінніпеґ, 1948, 8^0, 224 стор.), присвячена долі кубанського козацтва вже за другої світової війни.

Останній (V) том присвячений скитанням автора на еміґрації, в різних обставинах, упродовж майже 40 літ, спочатку в середовищі кубанському, а згодом (і то переважно) — українському. Цей том, обіймаючи такий значний період часу, за свідченням самого автора, найслабше написаний з-поміж інших томів його«епопеї». Маса подій і зустрічей з різними видатними особами відбувалась, як в калейдоскопі, і тому опис їх дещо поверховий і суб'єктивний. Важливе в ньому для нас, поза багатством змісту, те, що автор на еміґрації негайно увійшов у всеукраїнське річище. Приміром, поза викладами в УГА, проф. В. Іванис вісім літ безперервно головував у «Союзі інженерів еміґрантів» та був головним редактором часопису «Український інженер», що виходив у Празі. Але як «свіжа» людина, він зберіг критичний підхід до осіб та тодішніх подій.

Разом усі п'ять томів «Спогадів» В. Іваниса, попри згадані недоліки, як весь час застерігається сам автор, є багатющим джерелом для пізнання передовсім Південно-Східньої України впродовж кінця XIX та початку XX ст. Вони в сукупності є свого роду новітньою «енциклопедією» Південно-Східньої України, зокрема Кубанщини.

Твір проф. В. Іваниса багатством змісту та своєю різносторонністю доповнив і завершив попередні зусилля кубанських діячів та їх прихильників на еміґрації у дослідах і описах Кубанщини.

Скільки нам відомо, перші спроби у цьому напрямі за новітніх часів були зроблені у 1924 році на засіданнях семінару політичної економії УГА в Подєбрадах під керівництвом проф. О. Мицюка. Послідовно були виголошені й обговорені наступні реферати: 1) студ. А. Кість — «Ф. А. Щербина як економіст»; 2) Проф. Ол. Мицюк — «Ф. Щербина як економіст»; 3) студ. С. Федорів — «Земельна реформа Кубанської Краєвої Ради»; 4) студ. С. Володимирів — «Аґрарна реформа генерала Врангеля». (Див. Л. Биковський, Кабінет народного господарства та екокономичні семінари УГА в ЧСР. Подєбради, 1926, стор. 27—29).

З друкованих матеріялів слід згадати, поза відповідними часописами, С. Федорова, який опублікував розвідку «Кубанський край, нарис економичної географії» («Записки Укр. Акад. Громади при УГА в ЧСР», Подєбради, т. II, 1924, стор. 46—80). Після того лектор І. Івасюк дав більш повний нарис: «Кубань, економічний нарис» (Прага, 1925, вел. 8^0, 117 стор., з мапою Кубані, вид. в серії видань Укр. інституту громадознавства). Д-р Т. Олесіюк-Олесевич також оголосив розвідку п. н. «Козачі землі, територія і народонаселення» («Вільне Козацтво», Прага, чч. 19—23, 1928), з того була зроблена відбитка (Прага, 1928, 26 стор. + 2 мапки). До цієї ж господарської групи писань про Кубанщину належать і дві монографії проф. В. Іваниса: «Промисловість України і Північного Кавказу» (Варшава, 1933, вел. 8^0, 155 стор.) та «Енерґетичне господарство України й Північного Кавказу» (Варшава, 1934, вел. 8^0, 141 стор.) в серії видань Варшавського укр. наук. інституту. Обидві розвідки проф. В. Іваниса й до цього часу вилкикають, на думку знавця цих справ економіста д-ра Б. Винара, великий науковий інтерес (див. д-р Б. Винар, Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації. Мюнхен—Нью-Йорк 1965, стор. 58).

З іншого боку пробував освітити події на Кубанщині вищезгаданий С. Федорів, виголосивши на засіданні соціологічного семінару УГА під керівництвом доц. О. Бочковського доповідь на тему «Повстання нації». В цьому рефераті доповідач подав чимало матеріялу про відмінність козаків від інших народів кол. Росії. С. Федорів далі розробляв і поглиблював цю тему. Вона згодом вплинула на формування т. зв. «козакійського

руху» на еміґрації. У той же приблизно час П. Сулятицький опублікував «Нариси з історії революції на Кубані» (Прага, 1925). Вони викликали реакцію з боку прихильників іншої думки про ці події. Вислідом того була поява збірника «Кубань» (Прага, 1926—27) з статтею в ньому Л. Бича «Кубань у кривому зеркалі». На статтю Л. Бича відповів П. Сулятицький новим твором «Уперше перед дзеркалом» (біля 170 стор.). Цей твір П. Сулятицького не був опублікований, але зміст його був широко відомий серед кубанських громадських кіл на еміґрації, в тому числі й В. Іванисові.

З другого боку, «Спогади» В. Іваниса, писані з кубансько-українського погляду, спростовують описи боротьби московської білої Добровольчої армії на теренах Східньої України, виконані російськими патріотами. Вони у своєму засліпленні подають події в кривому дзеркалі. Про ідентичні описи подій у Східній Україні пера «червоних» москалів говорити не доводиться, бо вони цілковито розминаються з правдою. У цій історичнополітичній корекгі твір проф. В. Іваниса відограє важливу й першорядну ролю.

Лев Биковський
Денвер, ЗДА

Архивное управление при Совете министров Украинской ССР, Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР, Институт истории Академии наук Украинской ССР, *Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов* в трех томах, четырех книгах. Редколлегия: Проф. С. М. Короливский (отв. ред.), доц. Н. К. Колесник, проф. И. К. Рыбалка. Киев, 1967, Изд. «Наукова думка». Том первый, книга первая: *Освободительная война украинского народа против немецько-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории.* Под редакцией проф. И. К. Рыбалки. XXXVI + 875 ст. Том первый, книга вторая: *Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев.* Ноябрь 1918 апрель 1919. Под ред. Н. И. Супруненко и проф. А. М. Рубача. XXXXVIII + 490 ст. Том второй: *Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине.* Май 1919-февраль 1920. Под ред. проф. С. М. Короливского. XXXV + 917 ст.

Надрукований у львівській друкарні «Атлас» накладом 4 500 примірників (кожна книга й том) збірник документів і матеріялів за ред. проф. С М. Королівського як відповідального редактора нагадує попередні видання подібного змісту: «Великая октябрьская социалистическая революция на Украине» Сборник документов и материалов в трех томах, Госполитиздат УССР, Київ (1957); Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Збірник документів і матеріялів у двох томах, т. І (1918—1919), вид. АН УРСР, Київ 1957; т. II (1919—1920), вид. АН УРСР, Київ (1959).

Перший том, підготований Інститутом історії АН УРСР та архівом ЦДАЖР (ЦГАОР) складається з двох частин: у першій з передмовою проф. І. К. Рибалки вміщено 885 документів; у другій з передмовою проф. А. М. Рубача — 324 документи. Другий том зладив архів ЦДАЖР, передмову до нього написав проф. С. М. Королівський; у ньому вміщено 768 документів. Третий том, що обійматиме події 1920 року (боротьба проти Польщі, УНР та ген. Врангеля) ще не вийшов. Видання цього тому підготовляє ЦДАЖР. Уклад всіх книг і томів однаковий: насамперед іде передмова, що досить докладно представляє події, які ілюструються документами, далі подаються самі документи, після них досить точні примітки та показники: іменний, географічний, частин, з'єднань, установ армії і фльоти та списки документів. Назагал можна сказати, що примітки й показники зредаґовано досить старанно. Показник частин і установ армії й фльоти не обмежується виключно Червоною армією, але називає й частини інших армій, що боролися проти Червоної армії на Україні.

Не зважаючи на велику кількість документів і матеріялів, видрукуваних у виданих досі двох томах збірника (в обох томах — 1 947 документів), дослідник історії громадянської війни на Україні знайде у збірнику мало документів і матеріялів, що збагачували б його знання. Редактори й упорядники цього збірника підійшли досить легковажно до своєї праці, не відсіявши критично документів і матеріялів, про які їм належить знати, що вони цілком безвартісні. Що ж можна казати, наприклад, про звіт розвідувального відділу радянського генштабу від 17 січня 1919 року (документ ч. 643, том І, част. І, стор. 562), який твердить, що Директорія УНР має в Києві дві дивізії війська, з яких одна — дивізія «українських патріотів» під проводом штабс-капітана Карпінського, а друга — «галицийская» під проводом полк. Череповця. Таких документів є в збірнику безліч! У багатьох випадках редактори й упорядники трактують як «документи й матеріяли» голоси радянської преси, наприклад, московських «Известий» чи «Бедноты», які розповсюджували справді татарські вістки про становище на Україні за гетьманату чи Директорії. У збірнику зустрічаються явні фальсифікати, під якими редактори й упорядники пишуть соромливо «не заверенная копия», знаючи дуже добре, що цих копій таки немає як завірювати. І хоча в порівнянні з давнішими збірниками документів тепер надруковано чимало документів українських (наприклад, у першій частині І тому, на 855 документів проголошено 226, або 26,4%, документів українських, головне різних звітів урядових установ гетьманату чи Директорії), все таки з них мало користи. Їхнє завдання не розкрити перед дослідником, як справді «було» на Україні в буревійні роки 1918—1920, але підтримати натягнені тези радянської історіографії. Все таки перегляд цих документів свідчить, що в радянських архівах збереглися документи гетьманату, зокрема цікаві документи державної варти й генерального штабу, а також документи Директорії УНР, у тому числі й документи Штабу Дієвої Армії. Бачиться, що документи празького Музею визвольної боротьби України перемандрували до радянських архівів. Якщо їх там не спалять, можна буде ще дослідникам ними користуватися.

Дуже неприємно вражає кожного читача, що привик до методів, які стосуються вільною наукою, що вчені історики й архіварі на Україні мусять оглядатися на славнозвісні органи безпеки й питатися в них, чи в документальних збірках можна називати всі особи й давати про них повні біографічні довідки. Виявляється, на жаль, що не можна. Ось, наприклад, у першій частині першого тому у примітках (стор. 754) подається

склад делеґації харківського Народного секретаріяту на мирові переговори в Бересті. Протираємо очі і бачимо, що серед названих немає ні Медведя чи Медведєва, ні Василя Шахрая! Чи справді знаменитий автор «До хвилі», людина, про яку можна сказати, що вона сама здобула Харків для більшовиків, перебуває далі на чорних списках КҐБ як «український буржуазний націоналіст»? Або коли в примітках читаєш біографічні довідки про різних осіб, як Антонов-Овсєєнко, Коцюбинський, Затонський, Бубнов, Примаков, Дубовий, Дибенко, Глаголев, Шмідт, П'ятаков, Коссіор, Якір і баг. інш. то ніяк не здогадаєшся, що майже всіх цих «українських» більшовиків, що встановлювали «радянську» владу на Україні, винищив майже до ноги «культ особи». Про це в примітках немає ні слова, і тому коли «радянський» читач візьме збірник проф. Королівського до рук і прочитає (І част., І том, стор. 781), що «Дубовой Иван Наумович (1896—1939) — видный военный деятель . . за боевые заслуги награжденный орденом Красного знамени... после войны на командных постах в Красной армии», — помер у 1939 році, то погадає собі, що людина померла в силі віку (43 роки життя) від якоїсь недуги. Вона не знатиме, що її замучили чекісти, яких тепер виносять на щит як героїв «революції». Але в західньому світі такі методи радянської «науки» називають просто фальсифікацією.

У збірнику проф. С. М. Королівського такої фальсифікації досить багато. Докладніше поговоримо про неї, коли появиться третій том цього видання.

Л. Шанковський
Філядельфія, ЗДА

Мирон Заклинський, *Дмитро Вітовський*, Нью-Йорк. В-во. «Червона Калина», 1967, стор. 128.

У кінцевому слові М. Заклинський пише, що сподівається, що цей його точніший і обширніший нарис причиниться до кращого розуміння життя і діяльности того заслуженого й високоталановитого діяча (стор. 123). Думаємо, що автор упорався з своїм завданням і широким біографічним нарисом заповнив прогалину в нашій історичній літературі. Свою першу працю про Вітовського автор опублікував ще в 1936 році («Дмитро Вітовський, спроба життєпису і характеристики», Львів, 1936, 32 стор.) і від того часу збирав матеріяли до ширшої студії про життя і діяльність Дмитра Вітовського — визначного військового і політичного діяча в 1918—19 pp.

Праця складається з 11 коротких розділів, в яких автор у хронологічному порядку аналізує діяльність Д. Вітовського, про якого дотепер ми не мали жодної повнішої студії.

Дмитро Вітовський досить контроверсійна постать в українській історії. За студентських років він був одним з провідників українського студентства і брав участь у боротьбі за український університет у Львові. Був членом Української Радикальної Партії і активним організатором Січей, а згодом Українського Січового Стрілецтва. З 1914 року як сотник УСС

брав участь у карпатських боях і був одним з ідеологів українського стрілецтва, одним з засновників Стрілецького фонду й органу УСС «Шляхи». У 1916—17 роках був комісаром УСС на Волині, де спричинився до розгорнення культурно-освітньої праці серед українського населення. У 1918 році був обраний головою Військового комітету і провів успішно у Львові листопадовий переворот 1. XI. 1918 року, передавши владу в Галичині Українській Національній Раді ЗУНР. Трохи пізніше був обраний секретарем військових справ ЗУНР і членом УНРади від Української Радикальної Партії. У травні 1919 року був членом делеґації ЗУНР у Парижі і в поворотній дорозі з Парижу загинув 4. VIII в літаковій катастрофі під Ратісбором на Долішньому Шлезьку. Оце в головних рисах контури життєвого шляху Дмитра Вітовського.

Автор яскраво змалював діяльність Вітовського, намагаючися вияснити його ролю як першого військового коменданта Львова. Він спростовує закиди Л. Цегельського й інших авторів, які вважали, що Вітовський не був добрим військовим стратегом і організатором української галицької армії. Автор твердить, що немає достатньої літератури про діяльність і життя Вітовського, тому; майже зовсім не згадує про його молоді літа і родинне життя, навіть не подає точної дати народження Вітовського, стверджуючи, що «про життя Д. Вітовського в хлоп'ячих і ранніх молодечих літах не знаємо досі нічого. Маємо лиш дату і місце його народження — 1887 рік, у селі Медуха коло Галича, в родині незаможного селянина-шляхтича» (стор. 5). У збірнику «За волю України» (Нью-Йорк, 1967, стор. 465) точно подана дата народження Вітовського — 8. XI. 1887 року. Одним з головніших друкованих джерел до життя Д. Вітовського, з яких користувався автор, була стаття М. Лозинського «Спомини про Дмитра Вітовського» («Воля», т. 3, ч. 1, 1919, стор. 106—110). Автор монографії пояснює відмову Вітовського від обов'язків коменданта Львова 2 і 3 листопада тим, що він уважав, що «хтось інший легше справиться з такими труднощами» (стор. 73, автор має на увазі недостатню кількість українського війська у Львові і дуже складну військову і політичну ситуацію). Натомість М. Лозинський про цей важливий і дотепер не вияснений епізод пише, що «Вітовський три дні не спав. Потім занедужав. Тоді оборону Львова зложив в інші руки. Ще не зовсім здоров обняв теку державного секретаря військових справ і виїхав на провінцію для організації військової справи» (М. Лозинський, цит. пр., стор. 107). Уважаємо, що Д. Вітовський був повністю нервово вичерпаний, і це, мабуть, вплинуло на його відмову, яка була, як правильно підкреслює автор, хибно інтерпретована Цегельським в його спогадах «Від леґенди до правди» (Нью-Йорк, 1960, стор. 17—20».

Окремий розділ своєї праці Заклинський присвячує Вітовському як секретареві військових справ ЗУНР (стор. 85—100), коли він не лише поклав тверді основи під організацію 100-тисячної галицької армії, але й виявив себе справжнім патріотом соборних українських земель. На початку січня 1919 року, на засіданні Ради державних секретарів, він вніс пропозицію виготувати проєкт закону в справі здійснення соборности українських земель. Коли проти його пропозиції виступили деякі секретарі, Вітовський заявив, що коли вони відкинуть його пропозицію, він звернеться з справою соборности до армії. Наслідком цього рішучого виступу Вітовського секретарі схвалили закон про об'єднання українських земель (стор. 91). На нашу думку, автор неповно з'ясовує причини відмови полк. Вітовського від обов'язків секретаря військових справ, обмежуючися заміткою, що він склав з себе ці обов'язки 13. II. 1919 року з огляду на «непорозуміння з своїми партійними товаришами: Макухом, що був секретарем внутрішних справ,

і Львом Бачинським, секретарем земельних справ» (стор. 100). Автор зовсім не аналізує причин згаданого непорозуміння між державними секретарями. У спогадах І. Макуха «На народній службі», що їх автор не згадує, є кілька згадок про Вітовського і натяки на напружені відносини між Макухом і Вітовським («На народній службі», 1958, стор. 239). Однією з причин цього кроку могла бути незгода Вітовського з проектом реорганізації УГА полк. Легара, який наполягав на включенні в галицьку армію висококваліфікованих австрійських старшин. Про ці справи автор згадує, але не робить з них відповідних висновків (стор. 100).

Наступний розділ присвячений дипломатичній діяльности Д. Вітовського (стор. 101—117). У березні 1919 року уряд ЗУНР вислав Вітовського і М. Лозинського до Парижу в справі наладнання польсько-українського перемир'я. Докладний опис цієї подорожі і перебування Вітовського в Парижі знаходимо в спогадах М. Лозинського. У зустрічах з англійським генералом Ботом Вітовський виявився добрим дипломатом. Автор пише, що з Парижі «Вітовський співпрацював щиро, як соборник, з членами делеґації Директорії УНР... Він не погоджувався з занадто галицьким напрямком політики д-ра Панейка і проф. Томашівського» (стор. 115). Під кінець монографії автор присвячує короткі розділи кінцевому періодові життя полк. Вітовського і характеристиці його особистости. З Парижу Вітовський подався разом з своїм адьютантом Юліяном Чучманом літаком через Берлін до Кам'янця. Катастрофу літака правдоподібно спричинила, на думку автора, польська прикордонна сторожа, обстрілявши його. 4 серпня 1919 року німецький літак, яким їхав Вітовський, вибухнув у повітрі і розбився разом з шестичленною німецькою залогою. Докладніший опис цієї події знаходимо в «Волі» (т. 2. ч. 3. 1919, стор. 128—129). Також докладне повідомлення про похорон Вітовського і Чучмана, який відбувся в Берліні 14 серпня, видруковано у віденській «Волі» п. н. «Похорон українських героїв» (т. 2, 1919, стор. 211—214). У цій статті також подано три ілюстрації з похорону Вітовського і розбитого літака.

Аналізуючи особистість Вітовського, автор характеризує її як своєрідну і складну. «В її основі лежало могутнє вроджене почуття любови до людини, до свого народу — і велика вразливість» (стор. 118). Цей чуттєвий підклад вдачі Вітовського та велика вразливість утруднювали йому керівну діяльність (стор. 120). Думаємо, що ця характеристика правдива й об'єктивна. Емоції грали велику ролю у військовій і політичній діяльности Вітовського, який завдяки цінній праці М. Заклинського не буде забутий українською громадою.

Слід побажати, щоб у черговому виданні цієї монографії був доданий індекс прізвищ і бібліографія. Також для повноти опису життя Д. Вітовського треба конче додати розділ про його родинне життя. Знаємо, що він був одружений і мав сина і доньку. Окремий розділ праці варто присвятити його письменницькій праці. Треба згадати, що в недавно виданому збірнику УСС «За Волю України» один розділ присвячено Д. Вітовському (стор. 260—280). Це значно поширило джерельну базу вивчення його життя і творчости.

Під кінець хочемо ствердити, що працю М. Заклинського з технічного погляду видано дуже охайно.

Українська читацька громада повинна бути вдячна М. Заклинському, який у цьому ювілейному році в якому ми відзначаємо 50-ліття відновлення Української державности, сумлінно опрацював і видав біографічний нарис про полк. Д. Вітовського — одного з провідних українських державних діячів того часу.

Любомир Винар

Літопис Українського Січового Стрілецтва. За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви 1914—1964. Головний редактор: Степан Ріпецький. Нью-Йорк, видання Головної управи Братства УСС, 1967, LXXII + 607 стор.

Якби усі формації українського війська мали свого літописця типу д-ра Степана Ріпецького, ми з джерелами й матеріялами до історії українського війська не бідували б так, як бідуємо. Адже УСС, а за ними ми всі, завдячуємо д-рові Степанові Ріпецькому синтетичну історію УСС («Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин». Вид. «Червоної Калини», Нью-Йорк, 1956, 360 стор.), прецінну, наукову бібліографію УСС («Бібліографія джерел до історії УСС», Братство УСС, Нью-Йорк, 1965, 115 стор.) і, врешті, тепер, за його невтомним редаґуванням, великий збірник першоджерел, документів та матеріялів до історії УСС. Уявім собі, що такою «літературою» забезпечили себе Київські СС (їх література багата, але тепер неприступна), Сірі (вони на другому місці за УСС і СС щодо забезпечення історії своєї формації літературою), Сині, Запорожці, Залізні, Чорноморці, не кажучи вже про повстанців, що продовжували збройну боротьбу проти московсько-більшовицьких окупантів принаймні до 1924 року. Я не згадую про УГА, що багато на мемуаристичну літературу, для виникнення якої існували сприятливі умови між двома війнами, але бідна на аналітичні й синтетичні праці, а також і бібліографічні довідники (якщо не рахувати писаної на швидку руку «Бібліографії» І. Шендрика).

Не народжені ще дослідники визвольної війни українського народу в 1917—20 роках, може, в майбутньому дивуватимуться з недбальства її учасників, що вони не забезпечили прийдешні покоління достатньою «літературою предмету». На виправдання учасників можна сказати, що майже всі документи визвольної війни, зокрема документи воєнного характеру, пропали. Пропали документи паризької Бібліотеки ім. Симона Петлюри, яку кудись вивезли гітлерівці, і пропав празький Музей визвольної боротьби (тепер у руках більшовиків). Пропадала й документація часів визвольної боротьби. Ось 30 квітня 1920 року польська дивізія кавалерії ген. Ромера здобула величезний обоз і оркестру Бриґади УСС. В обозі був прецінний архів УСС. Пропали там рукописні матеріяли, цінні фотографічні неґативи, рисунки, шкіци боїв, бібліотека оркестри УСС. Оркестра востаннє стала в коло і заграла в'язанку пісень УСС. Потім оркестранти відклали свої інструменти і пішли в полон до «переможця»...

Але, не зважаючи на цю втрату, Українські Січові Стрільці здолали відтворити свою історію до подробиць. Про цей факт проречисто мовлять всі 115 сторінок «Бібліографії» д-ра Степана Ріпецького, яку цілком розумно включено до збірника «За волю України» (стор. 499—607). Тому перша синтетична історія УСС, Осипа Думіна, могла тому появитися вже в 1936 році («Історія леґіону УСС 1914—1918», т. І, Львів, 1936, вид. «Червона Калина»).

Отже, Українські Січові Стрільці добре дбали про джерела й матеріяли до своєї історії і цьому фактові навіть не треба дуже дивуватися: вони були не тільки славною військовою формацією ґвардійського типу, але й чимось на зразок «університету» на полі бою. Адже в середині 1916 року, на 1 665 старшин і бійців фронтових сотень 1 полку УСС 27,66% мали вищу й середню освіту, а принаймні стільки ж — неповну середню освіту.

Не треба думати, що бійці з освітою належали виключно до командного складу, бо багато з них були собі звичайними стрільцями, як ось, наприклад, сучасний письменник, Михайло Островерха (в 1916 році стрілець 2 сотні).

Заслугою д-ра Степана Ріпецького, вістуна 6 сотні УСС у 1916 році, є те, що він пильно дбає, щоб «нова» «література предмету» була завжди на поличках бібліотек і книгарень. І цю незаперечну заслугу його сучасники й нащадки цілком певно врахують.

Збірник «За волю України» видано технічно дуже гарно у друкарні «Свободи», тиражем 1 500 примірників. Він складається з 81 нарису, що часто мають першоджерельний характер. Вони згруповані у такі розділи: Визвольна ідея УСС, Підготовка до походу, Стрілецький шлях, Дмитро Вітовський, Маківка, Лисоня, Стрілецька пісня. Далі йде документальна частина (стор. 375—445), в якій опубліковано 37 документів і матеріялів до історії УСС, примітки (стор. 445—486) з дуже цінними біо-бібліографічними матеріялами про авторів та всіх УСС'ів, що про них згадується в збірнику, до списків втрат в окремих боях включно. Серед авторів зустрічаємо Б. Лепкого, В. Старосольського, Т. Меленя, В. Дорошенка, В. Кучабського, К. Трильовського, О. Навроцького, С. Ріпецького й інших учасників подій. Книгу доповнює показник імен, «Бібліографія» д-ра Степана Ріпецького, а також його «Вступне слово», але на цілому збірнику видно дбайливу й вмілу руку головного редактора, д-ра Степана Ріпецького і членів редакційної колеґії збірника: пп. Лева Лепкого та Луки Луцева, що в історіографії УСС мають своє заслужене ім'я. У збірнику LXXII сторінок добре виконаних ілюстрацій, з яких деякі вміщено в ньому вперше.

Л. Шанковський

Українська тематика *«Малого словника історії Польщі». (Mały słownik historii Polski,* Komitet redakcyjny, przewodniczący: doc. dr. Tadeusz Łepkowski. Wiedza powszechna. Warszawa, 1967. Str. 626).

Заки дійдемо до нашої теми, декілька слів загальної інформації про «Малий словник» як цілість. Словник (однотомне видання) ділиться на дві частини. У першій частині, що обіймає 454 сторінки, отже понад дві третини цілої праці, подані в азбучному порядку історичні гасла. Друга частина обіймає довші статті (artykuły przeglądowe), підписані авторами. Назви статтей такі: 1) Територія та політично-адміністративні поділи, 2) Населення, 3) Село, 4) Місто, 5) Промисел, 6) Торгівля, 7) Транспорт і комунікація, 8) Міри й ваги, 9) Гроші, 10) Політичний устрій, 11) Військо, 12) Католицький костьол й інші віровизнання, 13) Матеріяльні умови існування, 14) Освіта і шкільництво, 15) Наука, 16) Пластичні штуки. Очевидно теми статтей опрацьовані в історичній перспективі.

Таким чином, «si parva cum magnis comparare licet», перша частина словника, обмежена історичною проблематикою, відповідала б нашій ЕУ II, а друга частина нашій ЕУ I.

Над першою, гасловою частиною словника, що обіймає приблизно 2 250 гасел, працювало 59 авторів, над другою — 16 авторів.

Словник, як пише редакційний комітет у вступі, «подає короткі енциклопедичні інформації про найважливіші суспільно-економічні, політичні і культурні явища, про події, інституції, організації та про осіб, що разом творять образ національної історії. Окремі гасла присвячено тільки тим особам, які вже не живуть...»

В іншому місці цього ж вступу читаємо: «В численних випадках об'єм гасел не є пропорційний до важливости тих справ, що їх дане гасло описує. Це в'яжеться головне з привілеями найновішої історії, яка нерідко вимагає докладніших інформацій». Для ілюстрації цього наставлення редакції словника подаємо, що гасло про Мечислава I, організатора польської держави і її хрестителя, має 25 рядків, гасло про Володислава Ягайла, що відкрив Польщі дорогу на схід, має 20 рядків, а гасло про Польську Робітничу Партію (комуністичну), що править сьогоднішньою Польщею, має 125 рядків. Це нагадує нам радянські підручники історії України, як, наприклад, А. К. Касименка, «История Украинской ССР» (Київ, 1965), у якому поверх тисячолітньому періодові нашої історії до жовтневої революції в Росії присвячено 228 сторінок, а найновішим часам від тієї ж революції до сьогоднішніх днів (отже 50-літньому періодові) 236 сторінок.

*

Якщо візьмемо до уваги спільну українсько-польську етнографічну та політичну границі, династичні пов'язання Рюриковичів з Пястами, економічні, політичні та культурні зв'язки за княжих часів та приналежність великої частини українських земель упродовж багатьох віків до Польщі, то мусимо ствердити, що приблизне число 50 гасел на українські теми в «Малому словнику історії Польщі» рішуче замале, щоб сяк-так насвітлити фактори, в яких збігалися, перехрещувались або взаємно виключались українсько-польські інтереси.

Першу групу гасел, в яких порушується українська тематика, творять т. зв. наскрізні гасла, що тематично обіймають значний часовий відтинок. До них ми зарахували 6 такі: *Галичина, Львів, Поділля, Перемишль, Галицько-Волинська (!) Русь* та *Ярослав* (місто). У згаданих гаслах подається короткий історичний перегляд, при чому їх пов'язаність з українством збувається короткими згадками, натомість підкреслюється їх польськість.

Окрему позицію у цій групі становить гасло «Україна», якому присвячено 50 рядків. Автор починає від Київської Руси, що за князя Ярослава Мудрого обіймала терени сьогоднішньої України, Білоруси та частини Росії, і, згадуючи періоди литовський, польський, козацький і російський (австрійський для Ґаличини), доходить до найновіших часів. Про відновлення української державности немає згадки. Часи після першої війни автор збуває такими фразами: «У 1917 році проклямовано Українську Радянську Республіку, котра пізніше ввійшла в склад СРСР. Західню Україну зайняла польська армія під час польсько-радянської війни, і вона належала до Польщі до 1939 року. Тепер уся Україна становить УСРР».

Якщо не візьмемо до уваги гасла «Смерд» на означення селян, залежних від князя, яких зустрічаємо не тільки на Русі, але і в Польщі, то з княжої доби нашої історії в «Малому словнику» є тільки два гасла: «Польсько-руські війни 10—14 вв.» і «Ярослав Мудрий». Польсько-руські війни княжих часів, на думку автора, були викликані спорами за кордони та династичними справами. Цікаво, що редакція словника вважає

Ярослава Мудрого, а не Володимира Великого найвизначнішим володарем княжої доби. Про Володимира В. не має також згадки і в наскрізному гаслі «Україна», там згадується тільки Ярослав Мудрий.

З козацької доби в «Малому словнику» є такі гасла: «Ґонта», «Гадяч», «Гайдамаки», «Коліївщина», «Косинський», «Козаки», «Наливайко», «Мазепа», «Павлюк», «Запоріжжя», «Залізняк», «Дорошенко», «Отаман», «Берестечко». Гасла з козаччини назагал витримані в об'єктивному дусі. Так, козацькі повстання (також гайдамаччина і коліївщина — це не бунти, як то звичайно інтерпретувала польська історіографія перед другою світовою війною, але «повстання українського народу проти польських й українських (? !) феодалів». Хмельницький — провідник великого народно-визвольного повстання українського народу. Цікаво, що на думку автора, у переяславській угоді Хмельницький віддав тільки Лівобережну Україну під зверхність Росії. Про Мазепу пишеться без обов'язкової в СРСР лайки. Мазепа... «в північній війні був союзником царя Петра Великого, потім перейшов на сторону шведського короля Карла XII і Станислава Лещинського і зобов'язався віддати задніпрянську Україну Польщі» (?).

З часів українського національного відродження немає взагалі жодного гасла. Також історії української культури не присвячено уваги. Правда, є гасло «Іван Франко», але він представлений не як діяч культури, а як революціонер. Ось текст гасла про Франка, який тут повністю подаємо в перекладі: «Франко Іван (1856—1916) — історик, публіцист, українського революційного і національно-визвольного руху. Революційний демократ, зближався до марксівського світогляду. Був діяльним членом Галицько-Робітничої Партії. Діючи в Східній Галичині, він співпрацював з польськими соціялістами і демократами, а передусім з народовцями, між іншими з «Суспільним Переглядом» (Przegląd Społeczny) Б. Вислоуха. Про Шевченка в «Малому словнику» немає згадки.

Найбільше уваги присвячено найновішим часам, до них відносяться такі гасла: «Комуністична Партія Східної Галичини», «Комуністична Партія Західної України», «Святоюрський процес», «Лінія Керзона», «Національні меншини 1918—1939», «Національні меншини в Народній Польщі» (Polska Ludowa), «Організація Українських Націоналістів», «Берестейський мир», «Договір у Ризі», «Сельроб», «Шептицький Роман», «Українська Військова Організація», «Українська Повстанча Армія», «Українська Соціялістична Радикальна Партія», Українська Соціяльно-Демократична Партія, «Українське Національно-Демократичне Об'єднання». Відновлення української державности згадується тільки побіжно. При Берестейському мирі мова передусім про Центральні держави і Радянську Росію і тільки при кінці згадано, що «окуповані Центральними державами Волинь і Холмщину віддано контрреволюційному українському урядові». У війні Польщі з більшовиками (1919—20) не згадано навіть Петлюру.

Гасла про комуністичні партії Галичини і їх діяльність вкрай односторонні, інші ж виявляють багато невігластва і злоби. В гаслі про митрополита Шептицького читаємо: «...в 1914—17 інтернований царською владою. Після повороту до Львова чільна (sztandarowa) постать українських націоналістів. У 1939—41 поставився вороже до радянської влади, а в 1942—44 співпрацював з гітлерівськими окупантами». У гаслі про ОУН говориться, що в 1940 дійшло до розколу в організації на групу С. Бандери, який у 1943 році створив УПА, і групу А. Мельника, який у 1943 році покликав до життя СС-дивізію «Галичина».

Треба однак визнати, що гасло про національні меншини в 1918—39 роках у Польщі подає багато об'єктивних даних; ось кілька цитат: «... вислід перепису населення для східніх воєводств пофальшовано... попри ворожу політику державної влади, репресії й перешкоди українці організували власне культурне життя... передусім упосліджені були українська та білоруська меншини... уряд не розвивав там ані промислу, ані рільництва... переслідувано українське і білоруське шкільництво... в Західній Україні існувало несповна 500 народних шкіл (що 15-та дитина вчилася по-українськи)... поліція проводила, головне в 30-их роках, безоглядні і криваві нацифікації (уживаючи зброї, палячи хати і т. д.)... влада намагалася колонізувати терени, заселені суцільно меншинами» і т. д.

Гасло «народні меншини в народній Польщі» подає, що всі меншини користуються правами, ґарантованими їм конституцією, у висліді чого українці мають «Українське суспільно-культурне товариство» у Варшаві, часописи «Наше слово» і «Наша культура»... 61 артистичний гурток, 32 клюби і світлиці, 9 бібліотек... 10 шкіл з українською мовою навчання, в тому числі 2 ліцеї, 132 школи з додатковою українсьою мовою. Загалом у сучасній Польщі є 210 тисяч українців, головне у воєводствах Ольштинському, Кошалінському, Ряшівському, Вроцлавському і Зеленогірському. На жаль, згадане гасло не подає, де поділися наші лемки, які методи стосовано при переселенні їх до північних та західніх частин Польщі, що сталося з перлинами нашої архітектури — церквами в західніх Карпатах, чому наші церкви в Перемишлі, Ярославі, Любачеві й ін. віддано полякам і т. д.

*

Закінчуючи наші уваги до української тематики «Малого словника історії Польщі», ми хотіли б ще додати, що згаданий словник появився вже в четвертому виданні і його останній наклад становить 50 240 примірників. Все це вказує на те, що словник користується в Польщі великою популярністю і задоволяє потреби широких кіл населення.

У зв'язку з тим приходить думка, чи не добре було б, щоб Українське Історичне Товариство заходилося коло укладання подібного короткого словника історії України? Думаємо, що згадане товариство при активній співпраці своїх членів не мало б труднощів у редакційній праці, а широкі кола українців у діяспорі напевно зуміли б фінансувати це потрібне видання.

М. Б. Ждан

Publikationen des W. K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Instituts in Philadelphia, Pa., USA. *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* Von Theophil Hornykiewicz. Band II. Philadelphia, Pa., USA, 1967, XLVIII + 484 p.

Другий том цінного збірника документів за ред. о. Теофіля Горникевича (вид. Інституту ім. В. Липинського в Філядельфії) складається з точного опису 293 документів з австрійських архівів, передмови упорядника, змісту документів, особового й речевого показника з біографічними матеріялами та показника місцевостей. До цього тому ввійшли документи про мирові переговори в Бересті (76 документів), про польську реакцію на приєднання Холмщини до України (50 документів), про змі-

ну 2 ст. Берестейського договору (16 документів), про спроби українців узяти управління Холмщиною в свої руки (27 документів), про охорону польських поміщиків в окупованій Україні австрійським військом (29 документів), про українські спроби відновлення Холмської унійтської дієцезії (31 документ), про спроби православної ієрархії повернутися на Холмщину (9 документів), про перевезення мощів о. Йосафата Кунцевича з Білої підляської до Австрії (11 документів) і, врешті, документи, що стосуються митрополита Андрея Шептицького (44 документи). Збірник видано дуже старанно, на доброму папері і, що найважливіше у виданнях, призначених для чужинців, — із дуже доброю коректою. Цілість справляє дуже добре враження і викликає переконання, що цей збірник є цінним вкладом у наукову інформацію чужинців про події нашого недавнього минулого.

Збірник цінний перш за все тим, що в ньому є повні протоколи засідань Мирової конференції в Бересті з участю української мирової делеґації. З них переконуємося про дипломатичні здібності наших молодих дипломатів (Любинський, Севрюк, проф. Остапенко та інш.). Вони дуже вміло вибороли від своїх неприхильних партнерів розв'язку проблем Холмщини та Східньої Галичини, якою перекреслили австро-польську концепцію «незалежної Польщі», що майже автоматично вирішувала й про приналежність цілої Галичини до Польщі. А втім справам Холмщини присвячено чималу частину проголошених документів. З інших порушених справ українського дослідника цікавитимуть документи п'ятого підрозділу збірника, з яких виникає, що не гетьманський режим був відповідальний за виникнення «карних загонів» на Україні, а польські поміщики на Правобережжі та прихильна до них австрійська окупаційна влада, зокрема військова. Ці загони діяли в районі австрійської окупації вже в березні 1918 року, отже ще за влади Центральної Ради.

Багато документів збірника стосується церковних справ, зокрема спроб відновити унійтську Холмську епархію з єпископом д-ром Йосифом Боцяном на чолі. Ці справи впали не через опір православного духовенства й вірних, а через завзятий і рішучий опір австрійських та польських католицьких кіл. З цього погляду на особливу увагу заслуговує меморандум о. монсіньйора Скірмунта, польського священика, що перебував при Ватикані, до австрійського посланника при Ватикані князя Шенбурґа. Останній переслав меморандум о. Скірмунта австрійському міністрові закордонних справ Буріянові з теплою рекомендацією, дарма що в цьому меморандумі не було нічого цікавого крім доказу нетолерантного великодержавного шовінізму польського католицького клиру, яким останній був відомий впродовж віків. Прізвище австрійського посланника при Ватикані князя Шенбурґа зустрічаємо ще раз, коли він інформує в 1914 році австрійське міністерство закордонних справ, що Римська курія не погодиться на іменування обох львівських митрополитів — Більчевського та Шептицького кардиналами. Справу цю дуже підтримував австрійський міністер культів та освіти Гуссарек, який підніс її ще раз у 1916 році. Тоді граф Пальффі передав Ватиканові офіційну австрійську пропозицію про іменування празького архиєпископа Гуйна та митрополита Шептицького кардиналами, але Римська курія відмовилася цю пропозицію прийняти. У повідомленні про відмову граф Пальффі назвав арґументацію Римської курії — «викрутом» (Авсреде) і пропонував міністрові Буріянові вжити засобів натиску для здійснення пропозиції (стор. 422), але Буріян відмовився.

Л. Ш.

Бібліографічні нотатки

О. І. Лугова, «Про становище України в період капіталізму», *Український Історичний Журнал*», ч. 3, 1967, стор. 15-25.

У своїй цінній статті про становище України в період капіталізму О. Лугова на основі історичної літератури, як також і праць В. Леніна, висуває тезу про колоніяльне становище України в царській Росії. Колоніяльна політика російського царизму, пише історик, розпочалася ще задовго до утвердження капіталізму в Росії. «Скориставшись возз'єднанням України з Росією на правах автономії, царизм підступно повів наступ на автономію України. Цей наступ тривав протягом майже 100 років і посилився в другій половині XVIII ст.» (стор. 16). Автор у першу чергу наголошує економічний аспект експлуатації і поневолення України, який в добу капіталізму проявився у витісненні українських підприємців московськими. Авторка джерельно спростовує висновки авторів з «Очерков развития народного хозяйства УССР», які намагалися довести, що українська буржуазія «володіла найважливішими позиціями в ряді галузей промисловості і в усьому народному господарстві». Історичні дані вказують на те, що «процент української промислової і торговельної буржуазії на Україні був дуже низький, а питома вага її підприємств далеко не переважаючою» (стор. 21). У дальшому Лугова констатує, що «Російський царизм допомагав капіталістичним колам Росії, які були заінтересовані в ослабленні позицій національної буржуазії, в проникненні російського капіталу в усі сфери економіки України. Його політика у XIX ст. була спрямована на дальшу насильницьку русифікацію українського народу. Цій меті служила і офіціальна російська історіографія, яка прагнула довести, що Україна — це та ж російська земля, і навіть слово „Україна" замінила на „Малоросію"» (стор. 22). У дальшому Лугова зупиняється на ганебних указах валуєвському і емському з 1863 і 1876 років, а також на утисках української національної культури. Основна теза праці Лугової зводиться до наступного висновку: «*Отже, розгляд економічного і політичного становища України приводить до висновку, що в другій половині XIX ст. вона мала всі ознаки колоніяльної залежности від російського царизму... Щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був призначений на загибель*» (стор. 24, підкреслення мої — Л. В.).

Стаття Лугової була поміщена в порядку обговорення. Спершу ми думали, що на сторінках *УІЖ* розгорнеться справжня наукова дискусія над заторкненими питаннями. Проте в дуже короткому часі довелося розчаруватися. В 9 числі *УІЖ* появилася, правдоподібно на замовлення партії, відповідь на статтю Лугової, яку написав С. Я. Боровой п. н. «До питання про становище України в період капіталізму» (стор. 115-121). Боровой намагається довести, що в царській Росії не було жадної дискримінаційної політики відносно України... Він майже зовсім ігнорує фактаж статті Лугової і намагається довести значну ролю української буржуазії в господарстві і індустрії України. Статтю закінчує Боровой висновком, що «ми

тільки показали непереконливість, а частково неприйнятливість її (Лугової — Л. В.) аргументів» (стор. 121). У зв'язку з поміщенням статті Лугової в *УІЖ*, як ми зазначили в нашій «Хроніці», звільнено з посади головного редактора *УІЖ* Ф. П. Шевченка і проведено чистку в редакційній колеґії журнала. Ще мабуть довго прийдеться чекати, коли в радянських історичних виданнях дослідники зможуть вільно провадити наукову дискусію, без втручання — партійних політруків, які своїм наставленням і «науковими працями» дають свідоцтво убожества сучасної радянської історичної науки. Стаття Лугової кінчається таким реченням: «Ніколи не вернеться страхіття минулого. Український народ — робітники, селяни, радянська інтеліґенція — є повноправним господарем своєї країни» (стор. 25). Думаємо, що О. Лугова вже тепер зрозуміла абсурдність цих рядків, які можна сприйняти, як невдалий жарт. Україна в період радянської влади далі являється колонією «старшого брата» і ніколи не була «господарем своєї країни».

Л. В.

Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльности. 1945—1965. Нью-Йорк, 1967. 75 стор.

Ювілейний Збірник УВАН появився за головною редакцією д-ра Олександра Домбровського. Зміст збірника виповнюють наступні праці: О. Архімович, Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку; Д. Ґорняткевич, Мистецьке життя при УВАН; Л. Соневицький, Бібліотека українознавства в англійській мові; Г. Костюк, Художня література й історико-літературна проблематика у виданнях УВАН; Ю. Лавріненко, УВАН у шевченківські роковини 1961—1964 років; В. Омельченко, Історична секція УВАН; О. Домбровський, Секція античної історії УВАН; Й. Гірняк, Театр слова на естраді УВАН; З. Лисько, Музикологічна праця УВАН; С. Крашенінніков, Лябораторія протозоології УВАН; Л. Биковський, Група УВАН у Денвері; М. Овчинник, Ґрупа УВАН у Дітройті; «Пам'яті першого редактора ювілейного видання Л. Соневицького»; В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська, Музей-Архів ім. Дм. Антоновича УВАН. Окрему секцію збірника становить розділ з ілюстраціями. Всі статті написано надзвичайно сконденсовано, тому, як зазначив редактор видання О. Домбровський, збірник є, може, і неповним показником діяльности УВАН у ЗДА. Зокрема бажано, щоб діяльність Історичної Секції УВАН діждалася ширшого обговорення. Працю над збиранням матеріялів до збірника започаткував д-р Леонид Соневицький, який передчасно помер, і тоді редакцію передано О. Домбровському. Треба згадати, що в збірнику також подано список видань УВАН у ЗДА. Назагал збірник справляє дуже добре враження з погляду змісту й естетичного вигляду.

Р. Д.

Сергій Мазлах і Василь Шахрай, *До хвилі. Що діється на Україні і з Україною.* Друге вид. Нью-Йорк: Пролог, 1967. 303 стор.

Перевидана праця Мазлаха і Шахрая з 1919 року є важливим джерелом до історії української національної революції 1917—20 років. Автори цеї праці були ідейними комуністами, які повірили, як пишеться в перед-

мові «в справедливість національної політики російських комуністів». В короткому часі вони побачили, що в дійсності комуністична Росія поборює державну незалежність України, і це стало для них стимулом написати згадану працю, в якій вони обстоювали національно-державну незалежність України і зрівняння її в правах з Росією. Змістовну передмову до видання написав І. Майстренко. Він правильно підкреслив, що «У книзі „До хвилі" читача вражає незнане до сьогодні в комуністичній літературі сполучення крайнього безкомпромісового українського самостійництва з ідеями марксизму-ленінізму» (стор. 13). Проте сполучення цих двох «елементів» в радянській дійсності виявилося утопією. Перевидана праця дуже важлива при дослідженні політичної дійсности на Україні 1917—18 років, а зокрема при аналізі московсько-більшовицького наставлення до української визвольної боротьби того часу.

Р. Д.

Степан Волинець, *Передвісники і творці Листопадового Зриву.* Вінніпеґ, в-во Тризуб, 1965. 324 стор.

Автор цієї збірки біографічних нарисів відомий український журналіст, учень недавно померлого І. Крип'якевича, ознайомлений з основною методологією історичного досліду. У збірці поміщено 36 біографічних нарисів західньоукраїнських громадських і політичних діячів, передвісників і творців Листопадового зриву. Нариси написано популярно для широкого кола читачів. Для більшості біографічних силюет автор користувався працями Костя Левицького «Українські політики» і «Історією політичної думки галицьких українців 1848—1914», Українською Загальною Енциклопедією і Енциклопедією Українознавства, працею о. І. Сохоцького «Історичні постаті Галичини XIX—XX стол.» й іншими працями. Варто було б, щоб у другому виданні цієї цінної праці, автор взяв до уваги ширшу джерельну базу, на якій поодинокі біографії галицьких діячів вийшли б повніше. Кожний біографічний нарис попереджує світлина даного діяча, автор зладив також іменний показник, який улегшує користування працею. Було б користно, якби автор видав черговий том біографічних нарисів, які охоплювали б біографії поодиноких галицьких діячів від 1920 року по сьогоднішній день.

ЛРВ

Іван Майстренко, *Сторінки з історії Комуністичної Партії України,* Нью-Йорк, в-во Пролог, 1967. 98 стор.

Автор цеї праці відомий дослідник комуністичних рухів на Україні, видав невеличку студію, присвячену ранній історії КПУ. Праця складається з 4 розділів: «Передісторія КПУ», «Дискусія між Леніном і Юркевичем», «Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад» і «Самостійницькі течії в українському комунізмі». У використаній літературі автором не знаходимо важливої праці Д. Дорошенка «З історії української політичної думки за часів світової війни» (1936), в якій доволі докладно проаналізовано дискусію між Леніном і Юркевичем. Добре було б, якби автор під кінець праці подав бібліографію. Віримо, що він це зробить у другій частині своєї студії.

Р. Д.

Критика новейшей буржуазной историографии. Сборник статей. Академия Наук СССР. Институт истории. Ленинград, 1967. 382 стор. Тираж 2 500.

З ліквідацією «культу особи» щезла з радянської дійсности т. зв. самокритика, до якої змушувано навіть визначних істориків (як Грекова, Мавродина, Пашуто та і.), але залишилась критика. Інспіратором критики залишилася надалі партія, а завданням тієї критики є спростовувати усі твердження, що різняться від догм марксизму-ленінізму. У вступі до цитованої праці читаємо: «...наша історична наука зробила помітні успіхи в... науковій критиці антимарксизму і антикомунізму в буржуазній історіографії... Ці успіхи були стимульовані рішеннями провідних органів нашої партії і ...постановами останніх пленумів ЦК КПРС і XXII з'їзду партії в справі посилення ідеологічної праці, в тому числі на історичному фронті».

Дванадцять статтей різних істориків, що складаються на зміст названої праці, розпадаються на три групи. У першій групі статтей обговорюється проблеми методології історії, у другій — проблеми історіографії СРСР, а в третій — проблеми історіографії всесвітньої історії.

У другій групі є дві статті, що тісно в'яжуться з історією України: *«Питання походження імени Русь в сучасній буржуазній історіографії»* І П. Шаскольського і *«Способи і методи вивчення радянського партизанського руху в буржуазній історіографії»* В. І. Кардашева. У першій з них м. ін. критикується концепції Р. Смаль-Стоцького, представлені в його праці *The Origin of the Word «Rus»* (Slavistica No. 6. Winnipeg 1949.), а в другій автор висловлює критичні зауваження до тверджень І. Каменецького в його праці *Hitler's occupation of Ukraine 1941—1944.* Milwauke, 1956.

М. Ж.

Nicholas Fr. — Chirovsky, *An Introduction to Russian History.* New York, Philosophical Library, 1967, 229 pp.

Не підлягає сумніву, що д-р Чировський мав добрі наміри написати обширніший вступ до історії Росії з «штандпункту неросійської східньоевропейської історіографії» (стор. XI). Автор рекомендує себе довголітнім дослідником східньоевропейської історії. В 10 розділах він доводить імперіялізм російської держави. Проте робить це доволі неуміло, без належного розуміння методології історичного досліду. Його аналіза історичних явищ незадовільна і базована на недостатній джерельній базі. До речі, автор майже зовсім не використовує першоджерел, а в своїй праці дуже часто посилається на свої попередні публікації (деякі з них виразно компілятивного характеру), натомість зовсім іґнорує, наприклад, праці М. Грушевського й інших істориків. Цей підхід дуже характеристичний для цієї праці автора. Він зовсім не завдав собі труду проаналізувати комплексне питання історіографічної термінології східньоевропейської історії і взагалі термінологічного хаосу історичного назовництва в англомовній літературі. А це, на нашу думку, належало до основних завдань автора — джерельно показати сучасні хибні засади історіографії у вільному світі і в СРСР щодо східньоевропейської історії, її періодизації й інших питань, які домінують у сучасній історичній науці і базовані в першу чергу на невла-

стивій історичній термінології (наприклад питання назви Русь-Україна). Часами автор сам уживає невластиву термінологію, наприклад, антів називає «нацією» (стор. 20). У загальному праця д-ра Чировського справляє враження публіцистичного трактату, а не історичного дослідження. Шкода, що перед друком цеї праці автор не надіслав її до оцінки кільком українським історикам, які напевно допомогли б йому своїм знанням і методологічними вказівками. Віримо, що ці добризичливі побажання автор візьме до уваги при новому виданні цієї цікавої праці.

Р. Д.

Erich Beck, *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina.* Literatur bis zum Jahre 1965. Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, München 1966. 378 pp.

Не підлягає сумніву, що бібліографія Е. Бека — найобширніший бібліографічний довідник про Буковину. Бібліографія складається з 15 обширних розділів, присвячених історії, культурі, політичному, економічному і іншим аспектам життя Буковини. Довідник доведений до 1965 року і охоплює 7 371 бібліографічних позицій (головне окремі видання і статті з журналів і часописів). У кожному розділі окрема частина присвячена українському населенню на Буковині. Компілятор включив переважно німецькі, румунські, мадярські й українські праці. З найповажніших пропусків у бібліографії треба згадати дуже важливий збірник *«Буковина — її минуле і сучасне»* за редакцією А. Жуковського, Д. Квітковського і Т. Бриндзана, що появилася в 1956 році.

Видана бібліографія є конечним довідником при дослідах буковинської проблематики.

Олександер Фединський, *Бібліографічний покажчик української преси поза межами України за 1966 рік.* Клівленд, Український Музей-Архів, 1967. 76 стор.

Д-р Олександер Фединський, керівник пресового відділу українського музею-архіву в Клівленді, видав дуже на часі бібліографічний покажчик до української періодики поза межами України. Цим виданням він вдало продовжує бібліографії української преси В. Дорошенка (1963), які є важливими довідниками при вивченні українських пресових видань в ЗДА і в інших країнах, де появляються українські періодичні видання. До покажчика увійшли всі відомі видання, які виходили поза межами України в 1966 році — разом подано дані і зареєстровано 300 назв періодиків і 125 церковних бюлетенів. Компілятор подає при кожній назві видання, адресу видавництва і статистичні дані про кількість випусків, періодичність видання, спосіб друку й інші інформації. Треба підкреслити, що українська бібліографія належить до найбільш занедбаних ділянок на Україні і поза нею. Тому працю О. Фединського слід не лише належно привітати, але розповсюдити її по американських і европейських бібліотеках. Віримо, що д-р О. Фединський буде далі продовжувати свою працю і в короткому часі привітаємо на книжковому ринку дальші випуски бібліографічного покажчика української преси у вільному світі.

ЛРВ

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Діяльність Українського Історичного Товариства в 1965—1967 рр.

У листопаді 1964 року оформилася ініціятивна група УІТ, яка складалася з 17 членів. засновуючи товариство, ініціятори брали до уваги перш за все розвиток української історіографії на Україні й у вільному світі. Беручи до уваги сучасну кризу історичних дослідів там і тут, ми вирішили заснувати Українське Історичне Товариство, яке об'єднувало б істориків, дослідників допоміжних історичних дисциплін і любителів української історії.

У висліді листовного референдуму 45 членів-основників з 1 березня 1965 року постало Українське Історичне Товариство. У той час УІТ поставило перед собою наступні завдання: видання історичного журнала «Український Історик», який репрезентував би вільну українську історичну думку, пильнування і боронення інтересів української історіографії та її кращих традицій, нотування і виправлення фальшивих інтерпретацій історії України в історичних працях СРСР і у вільному світі, реєстрування й вивчення джерельних матеріялів до історії України в закордонних бібліотеках і архівах і, вкінці, співпраця з українськими і чужинецькими науковими установами. Також пляновано допомагати у виданні монографічних праць з історії України і Східньої Европи.

У світлі цих завдань УІТ коротко розглянемо діяльність товариства протягом його двох перших років існування.

Членство УІТ

За два роки свого існування Українське Історичне Товариство зуміло вже виявити свою життєздатність, гуртуючи велике число фахівців-істориків, дослідників допоміжних історичних наук і любителів української історії. У своїх початках УІТ нараховувало 45 членів-основників, а під кінець 1967 року 130 членів і членів-прихильників.

За цей час товариство понесло болючі втрати. Від нас відійшли у вічність: проф. Василь Дубровський — член-основник УІТ, чл. управи УІТ, чл. редакційної Колеґії У.І., великий ентузіяст нашого Товариства і заслужений історик; Олександра Старух — член-прихильник УІТ; протопр. о. Митрофан Явдась — член-прихильник УІТ, автор праць з історії української церкви; о. проф. Андрій Мельник — член УІТ, автор праць з історії української церкви; проф. Богдан Загайкевич — член-основник УІТ, відомий історик українського мистецтва і суспільний діяч; генерал Михайло Садовський — член-основник УІТ, директор Українського воєнно-історичного інституту і музею, редактор збірників «За державність».

Українська історична наука понесла велику втрату на Україні — у квітні 1967 року помер один з найвизначніших сучасних українських істориків проф. д-р Іван Крип'якевич, автор численних історичних праць і організатор українського наукового життя.

Слід сподіватися, що в 1968 році членство УІТ значно збільшиться. При тій нагоді хочемо підкреслити, що наше товариство об'єднує фахівців-дослідників і любителів історії, а тим самим УІТ має ширшу членську базу.

Видання У.І.Т.

Основним виданням УІТ є «*Український Історик*» — квартальний історичний журнал, який відзеркалює здобутки української історіографії і допоміжних історичних дисциплін у вільному світі.

Перші три числа журнала вийшли заходами історичної комісії Зарева, а починаючи з 4 числа в 1964 році, «Український Історик» появляється як офіційний орган Українського Історичного Товариства. Журнал редаґує редакційна колеґія на чолі з головним редактором, який у порозумінні з головою УІТ кооптує до редколеґії нових членів.

Перше число У.І. мало 24 сторінки, а останнє (ч. 1-2 за 1967 рік) мало 140 сторінок друку. Це образно засвідчує зростання нашого журнала.

«Український Історик» є великим досягненням і тривалим нашим вкладом у загальну скарбницю української науки і культури. На сторінках журнала друкуються нові дослідні праці, статті, рецензії, архівні матеріяли, бібліографічні нотатки і об'ємиста наукова хроніка. Дотепер появилося 14 чисел У.І., які переважно виходять подвійними числами. Статті з У.І. індексуються в «*Гісторікал Абстрактс*» — одному з найповажніших бібліографічних видань. «Український Історик» у відносно короткому часі став одним з найповажніших українських наукових журналів. Наш журнал здобув визнання серед українських і чужинецьких наукових кіл. Також і Радянські українські історики час від часу висловлюються про У.І. На XII Міжнародному історичному конґресі у Відні в 1965 році недавно померлий проф. Кузьма Дубина, директор Інституту Історії АН УРСР, заявив, що «Ваш „Український Історик" не кращий за наш „Український Історичний Журнал"» (див. *Сучасність*, ч. 3 (63) 1966, стор. 85). Також у київському *УІЖ* були відгуки і посилання на матеріяли в У.І.

На цьому місці не маємо змоги провести порівняння між У.І. і УІЖ. Можемо лише ствердити, що більшість матеріялів у київському журналі явно пропаґандивно-політичного характеру, які мають мало спільного з українською історичною наукою і можуть бути лиш джерельним матеріялом у дослідах впливу комуністичної партії на поневолену історіографію на Україні. Зміст *УІЖ* повністю ілюструє цю несприятливу і задушливу атмосферу історичних дослідів на Україні. Натомість «Український Історик» повністю відзеркалює свободу історичного досліду і історіографічної думки В цьому аспекті це два неспівмірні видання.

Другим періодичним виданням є *Бюлетень УІТ* призначений для внутрішнього вжитку членів т-ва. Бюлетень видає управа УІТ, а його редактором є Роман Климкевич. Бюлетень почав появлятися в 1967 році, і дотепер вийшло 12 його чисел. У цьому виданні друкуються вістки про працю членів УІТ, новини з українського і чужинецького наукового життя, різні оголошення, й інші матеріяли товариства. Починаючи від 1968 року, Бюлетень буде появлятися квартально. Бюлетень УІТ служить листком зв'язку між членами УІТ і як такий повністю виконує своє завдання.

У 1965 році УІТ започаткувало видання серії «Історичні студії». Дотепер у цьому серійному виданні появилися наступні праці: Любомир Винар, *Українські козаки і Ватикан у 1594 році* (ч. 1, 1965); Олександер Оглоблин, *Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року*

(ч. 2, 1966); Л. Винар, *Огляд історичної літератури про початки української козаччини* (ч. 3, 1966); О. Оглоблин, *Михайло Сергієвич Грушевський* (ч. 4, 1966); Борис Мартос, *М. С. Грушевський, яким я його знав* (ч. 5, 1966).

У 1967 році приступлено до видання нової серії історичних монографій. У першому випуску монографічної серії появилася праця Богдана Винара, Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації (1919—1964), Мюнхен, 1967. Крім того, появилася окремим виданням УІТ праця Л. Винара, *Молодість Михайла Грушевського* (Мюнхен, 1967).

Статистичне зіставлення видань УІТ:

	число стор.
«Український Історик», чч. 1-14, 1964-1967	744
Серія: Історичні студії, вип. 1-5, 1965-1966	83
Серія: Історичні монографії, вип. 1, 1967	119
Несерійне вид., вип. 1, 1967	36
Бюлетень УІТ, чч. 1-12, 1967	38
Разом друкованих стор.	1020

Уважаємо, що наше статистичне зіставлення наглядно показує, що у відносно короткому часі Товариство розгорнуло не абияку видавничу діяльність.

Цю діяльність ми змогли розгорнути завдяки гуртові ентузіястів, згуртованих в УІТ. Якщо взяти до уваги нашу вузьку фінансову базу, тоді образ наших досягнень ще більше уточниться.

У друку перебуває перший випуск серії мемуаристики — спогади Лева Биковського «Від Привороття до Трапезунту» (1895—1918). Треба підкреслити, що через брак відповідних видавничих фондів серійні видання оплачуються авторами.

Із запроєктованих видань УІТ треба згадати бібліографію праць М. Грушевського і монографію про його життя і творчість. Управа УІТ розглядає також можливість започаткування серійного видання джерел до історії України і Української Історичної Енциклопедії. Реалізація всіх цих проєктів, як також розбудова «Українського історика», повністю залежить від скріплення нашого видавничого фонду.

Століття Михайла Грушевського й інші аспекти діяльности УІТ

У 1966 році УІТ виявило ініціятиву в справі відзначення 100-ліття з дня народження Михайла Грушевського. У цій справі видано спеціяльну відозву, як також одне число У.І. присвячене цьому знаменному ювілеєві. УІТ разом з іншими науковими установами гідно відзначило пам'ять корифея української історичної науки. Відбуто такі засідання: 7. V. 1966 у Детройті спільно з детройською групою УВАН улаштовано вечір з доповіддю Л. Винара «Молоді роки М. Грушевського», 12. XI. 1966 заходами УІТ, Асоціяції українських професорів і місцевого осередку праці НТШ відбувся ювілейний вечір з доповідю Л. Винара «Життєвий шлях М. Грушевського». 18. XII. 1966 Історична секція УВАН, Історично-філософічна секція НТШ і УІТ спільно улаштували урочисту пленарну конференцію, на якій виголосили доповіді: О. Оглоблин «Михайло Грушевський на тлі доби»; Омелян Пріцак, «Історіософія Михайла Грушевського»; Л. Винар «Львівський період життя М. Грушевського.

УІТ намагалося і намагається найтісніше співпрацювати з усіма українськими науковими установами і товариствами. Наше товариство стало членом-основником Української наукової ради у вільному світі, яка постала в грудні 1967 року для координації, репрезентації та спільної дії українських наукових установ у вільному світі. Л. Винар став головою статутової комісії даної установи.

В усій своїй діяльності управа УІТ керувалася здоровими засадами співпраці і координації українського наукового життя у вільному світі, маючи на увазі перш за все розвиток української історичної науки.

Архів УІТ

В архіві товариства зберігаються біо-бібліографічні матеріяли і публікації членів УІТ. Окрема секція архіву призначена для матеріялів про М. Грушевського і його праць. Крім друкованих праць, у цій частині архіву зберігаються також рукописи спогадів сучасників М. Грушевського, присвячених його життю і творчості. У 1967 році заложено нову секцію, присвячену І. Крип'якевичеві, в якій будуть зберігатися матеріяли пов'язані з життям і творчістю недавно померлого історика. Архівом завідує секретар УІТ.

Висновки

Протягом двох років існування і праці Українське Історичне Товариство зуміло розгорнути значну організаційну і видавничу діяльність. Своєю працею воно виповнило поважну прогалину в українському науковому і культурно-національному житті. Без перебільшення можемо твердити, що УІТ спричинилося до відродження української історичної науки, нав'язуючи до її найкращих традицій.

Перед нами важка і відповідальна праця продовжувати репрезентацію української історіографії на світовому форумі, а заразом давати правдиве насвітлення історичного процесу в Східній Европі і тим самим об'єктивно накреслити історичний розвиток української нації.

Нашим найважливішим завданням під сучасну пору є розбудувати і втримати журнал «Український Історик», як також розгорнути видавничу діяльність англійською й іншими світовими мовами.

Ці завдання ми зможемо виконати лише тоді, коли всі члени активно включаться в працю товариства і коли одержимо моральну і матеріяльну допомогу від думаючої частини української громади в діяспорі, яка розуміє вагу історичних дослідів як основи сучасного і майбутнього розвитку української нації.

Нові члени УІТ

Проф. В. Міяковський (ЗДА), проф. П. Сиротюк (ЗДА), д-р Орест Рудий (ЗДА), д-р Петро Горбань (Нім.), д-р Семен Федюк (ЗДА).

Українське Історичне Т-во об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і любителів української історії. Кожний кандидат в УІТ зобов'язаний надіслати свою біографію.

Членська вкладка

Річний внесок для членів у ЗДА і Канаді становить 10,00 амер. долярів, для членів в інших країнах — 6 ам. дол. Членська вкладка включає передплату *«Українського Історика»* і *Бюлетеня УІТ*.

Просимо всіх членів в якнайкоротшому часі вирівняти свою залеглість за 1967 рік і вносити членські внески за 1968.

Бюлетень УІТ

У 1968 році Бюлетень УІТ буде появлятися що два місяці. Ми бажаємо в Бюлетені подавати поточні

вістки про наукову діяльність нашого членства, тому просимо всіх членів УІТ подавати систематично дані про свою працю. При тій нагоді ще раз пригадуємо, що друковані праці членів УІТ зберігаються в архіві УІТ.

Видавничий фонд

У зв'язку з розгорненням видавничої діяльности, а зокрема виданням «Українського Історика», вирішено розгорнути збіркову акцію на видавничий фонд УІТ. Члени УІТ одержали збіркові листи для цієї цілі. Спільними зусиллями зможемо допомогти розбудувати наш журнал. Дуже просимо всіх членів включитися в цю допомогову акцію, від якої у значній мірі залежатиме дальша поява У. І.

Адреса УІТ і УІ

Ділове листування до Українського Історичного Товариства і «Українського Історика» просимо надсилати на адресу секретаріяту УІТ і гол. редактора УІ:

Ukrainian Historical Association
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
U.S.A.

Любомир Винар
Секретар УІТ

30. XII. 1967

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТИ У 1966—67 АКАД. РОЦІ

Минулий академічний рік був роком дальшої інтенсивної наукової праці членів і співробітників УВАН. Наслідком цієї праці з'явилося кілька наукових друкованих праць і проведено багато наукових конференцій. Цей рік був також роком болючих втрат.

Відійшли від нас: проф. Богдан Вікторович Загайкевич, відомий український вчений, знавець українського мистецтва та української книги, керівник книгознавчої секції імени Володимира Дорошенка.

Проф. Валентин Андрійович Шугаєвський, відомий український археолог — нумізматик.

Проф. Володимир Радзикевич — видатний педагог, письменник і вчений.

Олекса Варавва — Воронин-Кобець, український письменник.

Українська культура понесла втрати і на терені України. У вересні цього року помер український поет академік Павло Тичина. До 1933 року він стояв на національних позиціях і вніс багатий поетичний вклад у скарбницю української культури.

На весні 1967 року померла мистець і педагог проф. Олена Кульчицька. У груді 1964 і у січні 1965 року в стінах УВАН відбулася виставка акварелів і дереворізів Олени Кульчицької із збірки п-ва Кочанів. Виставка була присвячена світлій пам'яті Осипа Кочана.

У жовтні 1966 року помер інженер-будівельник — член фундації УВАН Захарій Бориполець. Покійний залишив велику спадщину для УВАН.

Влітку і восени цього року померли члени фундації УВАН:

Петро Задорецький і Анна Крейєр.

За минулий 1966-67 академічний рік відбулося в Нью-Йорку 29 наукових засідань, з них 9 на пленарних конференціях і 20 по секціях і комісіях. На них було виголошено 49 доповідей. Активні у звітному році були відділи: фізико-математичних і технічних наук, правничо-економічних наук; секції: літературознавча, мовознавча, історична, античної історії, філософічна; комісії: для до-

слідів над пореволюційною Україною і Радянським Союзом, для устійнення фактів і дат українських визвольних змагань, для вивчення історії українсько-жидівських взаємин, комісія по збиранню і вивченню наукової спадщини Михайла Драгоманова, мистецька кураторія та Інститут шевченкознавства.

17 червня відбулася п'ята історична конференція, яка була присвячена питанням історії Галичини під пануванням Австрійської імперії 1772—1918 рр. Конференцію організував проф. І. Лисяк-Рудницький.

У лябораторії протозоології УВАН у Філядельфії продовжував свою експериментальну працю д-р Сергій Крашенінніків.

Відбулася виставка акварелів і рисунків Любослава Гуцалюка.

Музей-архів УВАН ім. Дмитра Антоновича улаштував тематичні експозиції фотографій і матеріялів під час конференцій, присвячених пам'яті Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Арнольда Марголіна і на шевченківській конференції.

Поза межами УВАН, але як продовження попередніх була виставка картин Мирослава Радиша в Roerich Museum в Нью-Йорку.

УВАН взяла участь у виставці українських видань в Українському народному домі у квітні 1967 року. Виставку видань УВАН організував І. Л. Замша, на виставці виступив з інформацією Д. А. Горняткевич.

У листопаді 1966 року була організована нова інституція в межах УВАН — Кабінет антропології та археології імені Левка Чикаленка. Директором кабінету є Неоніла Кордиш-Головко. Кабінет організував конференцію, присвячену пам'яті видатного українського археолога Вікентія Хвойка (13. XI. 66), і далі продовжує наукову роботу.

Бібліотека-музей-архів імени Дмитра Антоновича далі провадили роботу по систематизації опису і каталогізації існуючих і нових матеріялів. Про маштаб цієї роботи свідчать такі цифри: з жовтня 1966 року по вересень ц. р. поступило:

книжок	1416
періодики	8396
ілюстрат. матеріялу	990
різні	2443
разом одиниць	13245

Серед надходжень у цьому академічному році варто відзначити: архів Світозора Драгоманова, архів Миколи Маркевича, архів отця Константина Даниленка, комплекти дублетних матеріялів від Нью-Йоркської публічної бібліотеки, від бібліотеки Колумбійського університету. Від інженера Сави Зеркаля поступило 17 пачок у фонд Микити Шаповала. Надійшли рідкі і цінні матеріяли про діяльність Давида Бурлюка. Багато цінних матеріялів надходить від секретаря денверської групи УВАН інженера Лева Биковського, від д-ра Бризгуна та від багатьох інших жертводавців. Серед цікавих пожертв варто відзначити старовинне видання (1845) — «Руські полководці» з ґравюрованими портретами роботи Тараса Шевченка (надходження у фонд Теребуса) і буковинський портрет отця Ткачука роботи Вельничука та інші матеріяли.

Наскільки складні операції по розбору і упорядкуванню архівних матеріялів, свідчить наступний перелік потрібних операцій:

1. Систематизація матеріялів за їх походженням і родом: документи (систематизація, хронологія), листування (систематизація за кореспондентами і хронологія), рукописи, друковані матеріяли, фотокопії, фотографії, різні сторонні матеріяли в архіві даної особи чи установи.

2. Складання охоронного листа з нумерацією окремих документів і зазначенням кількости сторінок.

4. Складання індексів матеріялів: згадувані в матеріялах кореспонденти, особи, події, місцевості.

5. Загальна характеристика даного архіву.

Концерти

Було організовано два концерти, один на відкритті 1965-66 академічного року, другий — на допомогу українським вченим. Обидва концерти під керівництвом проф. Вадима Кіпи.

Комісія ім. Дмитра Дорошенка для допомоги українським вченим збирає пожертви і організує благодійні концерти для цієї мети. Голова комісії — проф. Наталя Тих. Осадча-Яната. За час з червня 1966 по вересень 1967 року розподілено яко допомогу 658 долярів. Надіслано чеки 38 особам.

Групи УВАН

Академічна діяльність провадилася також і по групах УВАН. На протязі 1966-67 академічного року відбулася така кількість засідань і доповідей:

	засідання	доповіді
Деневерська група	8	20
Вашінґтонська група	2	2
Детройська група	1	2
Разом по групах	11	24
Разом з Централею в Нью-Йорку	40	73

Участь у міжнародних конференціях

Проф. Ф. Великохатько виступав з доповіддю на з'їзді науковців Бразілії (липень 1966).

Д-р С. Крашенінніков брав участь в International Symposium Molecural Association in Biology (травень 1967, Париж).

Видавнича діяльність

У жовтні 1964 року вийшов з друку X том Аналів УВАН. Це був останній том з серії, що її було видано за рахунок спеціяльної дотації на видання Аналів, що її давала на протязі десяти років Фундація Форда. Після виходу десятого тому в касі УВАН залишилося з того спеціяльного фонду лише двісті долярів. Ясно, що цього було замало для того, щоб почати друк наступного (XI) тому. Членські внески і пожертви до фундації УВАН ледве чи вистачають на підтримання нормальної діяльности УВАН. Це було причиною перерви у дальшому виданні Аналів. Звернення УВАН до американських фундацій за допомогою на продовження Аналів не дали бажаних наслідків. Треба було шукати інших можливостей. Ці можливості знайшлися завдяки тому, що УВАН одержала велику фундацію для організації спеціяльної протозоологічної лябораторії і для проведення в ній експериментальної наукової роботи. На подання УВАН Департамент оф Нелтс, Едукейшен енд Велфер затвердив на три роки тему д-ра Сергія Крашенінікова — «Хеміко-цитологічне вивчення Balantidium Cele. Ця тема виконана В наслідок роботи по цій темі УВАН має в своєму посіданні модерно-устатковану протозоологічну лябораторію. Зроблені відповідні заходи для одержання нового ґранту на переведення дальших наукових праць в тій же лябораторії. В наслідок заощаджень на адміністративних видатках по темі накопичена сума, яка цілком покриває витрати по виданню XI тому Аналів. XI том Аналів присвячується пам'яті першого президента Академії Наук у Києві академіка Володимира Івановича Вернадського. Крім низки статтей українознавчого характера, в XI томі будуть вміщені спогади В. Вернадського як президента Академії, одна з його останніх праць природничо-філософічного характеру і кілька статтей на природознавчі теми. На редактора XI тому Аналів я запросив професора Гарвардського університета Омеляна Пріцака.

Інші видання УВАН

Надруковано:

1. Зиновій Лисько, т. I з серії *«Українські народні пісні»*. Передмова та індекс до всього видання (10 томів). Велику роботу по реалі-

зації видання провадить п. Маріян Коць.

2. Два видання — «Календаря історичних подій з лютого 1917 року до березня 1918 року — під титулом *«Велика українська революція»*. Упорядковано д-ром Яковом Зозулею. Видання комісії для устійнення фактів і дат української визвольної боротьби 1917-20 років. Книга має великий успіх. За короткий час розійшлося 3 тисячі.

3. *Мирослав Радиш* — видала Оксана Радиш.

4. Олександер Оглоблин — *Опанас Лобисевич 1732-1805* — видало в-во «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1966.

5. *Ювілейне видання УВАН* (з приводу 20-річчя існування). Редактором цього видання був св. п. д-р Леонид Соневицький. Невблаганна смерть перервала почату ним роботу. Редаґування видання закінчив д-р Олександер Домбровський.

Друкуються:

1. *Мойсей,* Івана Франка. Вступне слово і післямова Юрія Шевельова. Мистецькі заставки Олени Кульчицької. Ці ілюстрації збереглися в Музеї-архіві ім. Дмитра Антоновича і ніколи дотепер не були публіковані.

2. *Збірник Крайового господарського т-ва «Сільський Господар»*, редактор Павло Дубрівний.

Готуються до друку

1. Ольга Петрівна Косач-Кривенюк — *«Леся Українка»*.

2. Наталя Тихонівна Осадча-Яната — *Українські народні назви рослин, згідно матеріялів, зібраних безпосередньо серед народу.*

3. Олександер Оглоблин — *Українська кріпацька фабрика XVIII-XIX століть.*

Крім того, в редакції УВАН знаходиться багато майже готових до друку праць. Вони чекають тільки на збільшення спеціяльних фондів, призначених на їх видання. Такими є:

1. *Збірник пам'яті першого президента УВАН Михайла Ветухова.*

2. *Збірник пам'яті Арнольда Марголіна.*

3. *Річники української бібліографії 1958, 1959, 1960, 1961.*

4. *Науковий збірник, присвячений пам'яти М. Грушевського.*

5. *Збірник Шевченко та його доба, збірник Кирило-Методіївське братство.*

6. *Щоденник Євгена Чикаленка.*

7. *Щоденник Володимира Винниченка.*

8. *Низка історичних монографій Олександра Оглоблина.*

*

Хронікальну роботу ведуть І. Замша і Любов Дражевська, які систематично виготовляють і надсилають до редакції українських газет відчити про наукові засідання і конференції і подають хроніку наукового життя УВАН.

Інформацію про роботу Музею-архіву імени Дмитра Антоновича подають В. Міяковський і Тетяна Іванівська.

*

Ліквідація боргу за будинок УВАН

Напередодні сьогоднішніх річних зборів лишилося боргу дол. 1500. Рішенням Президії УВАН було ухвалено внести решту боргу, використавши для цього частину спадщини, що її залишив для УВАН світлої пам'яті Захарій Бориспоlець. Сьогодні ми не маємо боргу, за який треба платити відсотки. Лишається ще 2684 дол. безвідсоткового боргу окремим особам. Цей борг ми можемо ліквідувати поступово.

Ліквідація «відсоткового» боргу значно поліпшує фінансову ситуацію для УВАН і, так би мовити, «розв'язує руки» для накопичення коштів для реалізації видань УВАН і в першу чергу — видань наступних томів Аналів.

Олександер Архімович
Президент УВАН

21. X. 1967.

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ І ЗАСІДАННЯ УВАН У США ВІД 24 ЧЕРВНЯ ДО 17 ГРУДНЯ 1967 Р.

24 червня. Пленарна конференція присвячена проблемі хозар. Доповіді: *Норман Ґолб* (The Oriental Institute, University of Chicago): «Хозарський документ». *Омелян Пріцак* (Гарвардський Університет): «Історична і тюркологічна інтерпретація документа проф. Ґолб».

21 жовтня. Конференція і концерт з нагоди відкриття 1967-1968 академічного року. *Доповідь президента УВАН Олександра Архімовича*: «Підсумки діяльности УВАН у США в 1966-1967 академічному році». Концерт організований Вадимом Кіпою з участю: пп. Ганни Шерей (меццосопрано), Євгенії Чапельської (акомпаньямент), Ольги Цегельської (художне читання), Галини Сарач (віольончель), Олександри Буніної-Сарач (акомпаньямент), студентів Музичної школи Наталії Котович (Філядельфія) — Олена Куземська та Орест Кулиняк (фортепіяно).

28 жовтня. Інститут Шевченкознавства. Перша ювілейна конференція для відзначення 20-річчя праці Інституту Шевченкознавста. Доповіді: *Юрій Лавріненко:* Вступне слово. *Володимир Міяковський:* «Павло Зайцев — шевченкознавець».

4 листопада. Кабінет Археології та Антропології ім. Левка Чикаленка. Доповідь *Романа Іщука*: «Фізичногеографічна виїмковість теренів України та її вплив на історію українського народу».

11 листопада. Пленарна конференція з участю Природничого відділу. Доповідь *Олександра Архімовича*: «Ботаніко-географічні зміни в територіяльному розподілі головних культурних полевих рослин на Україні за останні 50 років».

24 листопада. Засідання Літературознавчої та Мовознавчої секції. Доповідь *Юрія Бойко-Блохін* (проф. Українського Вільного Університету в Мюнхені): «Поетична творчість Василя Симоненка».

25 листопада. Пленарна конференція. Доповідь *Омеляна Пріцака:* «Доба раннього християнства на Україні».

26 листопада. Засідання Кабінету археології та антропології ім. Левка Чикаленка. Доповідь *Юрія Перхоровича*: «Місце бою Божа (Анти) з Вінітаром (Ґоти) в 374 році».

2 грудня. Доповідь *Ярослава К. Туркало:* «Візантійська й слов'янська старовина Афонських монастирів». Враження з відвідин Єсфігмену, Ватопеті, св. Андрія, св. Пантелеймона, Хіландарі, Зоґрафу і Каріссу 1967 року. Доповідь була ілюстрована кольоровими фотографіями.

3 грудня. Урочиста конференція на відзначення 50-річчя Української революції та відродження української державности. *Олександер Архімович* — Відкриття конференції. *Яків Зозуля*: Другий Універсал Української Центральної Ради та його правно-історичне значення. *Борис Мартос:* «Значення Третього Універсалу Української Центральної Ради». Музей-Архів організував виставку історичних матеріялів.

9 грудня. Спільне засідання Комісії для устійнення фактів і дат українських визвольних змагань і Комісії для дослідів над пореволюційною Україною і Совєтським Союзом. Доповідь *Тараса Г. Гунчака:* «Симон Петлюра і жидівське питання в добу української революції».

10 грудня. Засідання Секції Античної історії. Доповідь *Олександра Домбровського*: «До питання фольклору в Античній Україні».

16 грудня. Конференція-вечір, присвячений пам'яті Миколи Лисенка з нагоди 125-річчя з дня народження, організований спільно Ака-

демією і Науково-Богословським Інститутом УПЦ в США. Іван Замша — відкриття. Доповідь *Василя П. Завітневича*: «Життя і творчість М. В. Лисенка». У мистецькій частині — твори М. Лисенка у виконанні пп. Ганни Шерей, Михайла Ольхового і Юрія Федорів, акомпаньямент — Євген Крахно.

17 грудня. Засідання Філософічної секції. Доповідь *Богдана Цимбалістого*: «Асиміляція і проблема національного виховання української молоді в Америці».

Засідання в Групах УВАН у США

Денвер

25 лютого. Доповідь п. *Кирила Левченка:* «Спогади про голод в Україні в 1932-33 роках».

8 квітня. Засідання — вшанування письменниці Докії Гуменної. *Лев Биковський*, секретар Групи Академії — Привітальне слово. *П. Стефанія Левченко* — Про літературний добуток Докії Гуменної, що її написала *Лідія Бурачинська. Докія Гуменна*: Як народжувались «Діти чумацького шляху» і прочитала кілька уривків з неопублікованого роману «Золотий плуг».

9 вересня. Доповідь п. *Зіни Панасенко:* «Сторінка з життєпису Дмитра Загула». *С. Глушко*: «Спогади про гімназіяльні роки Д. Загула».

Детройт

9 квітня. Франківська конференція. Доповіді: п. *Роман Бжеський:* «Від дум пролетарія до «Івана Вишенського» та «Мойсея» (Еволюція світогляду)». *Софія Парфанович*: «Вплив здорового стану Івана Франка на його творчість».

Вашінґтон, Д. К.

4 березня. Шевченківська конференція Групи УВАН у США спільно з НТШ у Вашінґтоні. Доповіді: *Роман Смаль-Стоцький*: «Значення слова «слава» у Кобзарі Шевченка». *Олекса Повстенко:* «Чигирин і Суботів у творчости Шевченка».

Іван Замша
Секретар УВАН у США

ДО 20-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА УВАН

Інститут Шевченкознавства Української Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки влаштував 28 жовтня першу ювілейну конференцію, присвячену 20-річчю праці Інституту.

Конференцію відкрив директор Інституту Юрій Лавріненко вступним словом, у якому з'ясував загальні напрямки і досягнення в роботі. Українська Вільна Академія Наук улаштовувала щорічні шевченківські конференції, починаючи з 1946 року. Праці конференції 1947 року були видані збірником під назвою «Шевченко та його доба» з статтями Віктора Петрова, Дмитра Чижевського, Ярослава Рудницького, Василя Лева, Костя Кисілевського і скульптора Сергія Жука. На конференції 1948 року остаточно зформувався Інститут Шевченкознавства і директором його став відомий шевченкознавець Павло Зайцев.

Продовження роботи Інституту Шевченкознавства в Америці під керівництвом Володимира Дорошенка дало нові публікації: «Автограф Шевченка 1860 року» (Нью-Йорк, 1951), десять річників «Шевченко» (1952-1961) і великий збірник статтей про Шевченка в голляндському славістичному видавництві Мутон, за редакцією Ю. Шевельова. В ювілейному 1964 році Інститут видав книжку Вадима Павловського: «Шев-

ченко в пам'ятниках» з оцінкою конкурсів на постановку пам'ятників на Україні і самих проєктів.

Ювілейна доповідь Володимира Міяковського присвячена була діяльності першого директора Інституту Павла Зайцева. На тлі особистих спогадів доповідач представив послідовний хід шевченкознавчих праць Зайцева. Перші розшуки матеріялів перед ювілеями поета в 1911 і 1914 роках, придбання цінних реліквій для Київського Історичного Музею, організація відповідних виставок — завершилися серйозним опрацюванням зібраного матеріялу в формі статтей і окремих видань, серед яких виділяється стаття «Новое о Шевченке» в «Русском Библиофиле» (Петербурґ, 1914). На неї до цього часу посилаються радянські дослідники, не згадуючи імени її автора. Великим успіхом користувався в свій час невеличкий психологічний етюд Павла Зайцева: «Оксана. Перше кохання Шевченка» з гарною обкладинкою Нарбута (Київ, 1918).

Життя і праця Павла Зайцева представлена була на тлі діяльности молодої української громади в Петербурзі під проводом Михайла Корчинського та в Києві у тісному товариському гуртку письменників, малярів і музик, що згуртувалися навколо Вадима Модзалевського і і Георгія Нарбута в їх спільному приміщенні в будинку Української Академії Мистецтв.

Найбільшою заслугою Павла Зайцева було здійснення в 30-тих роках у Варшаві «Повного зібрання творів Шевченка» в 16 томах, для якого він проробив величезну текстологічну і коментаторську роботу.

По другій світовій війні Зайцев сам хотів перевидати з свого великого доробку статтю: «Як творив Шевченко-поет».

У заключному слові Юрій Лавріненко з слів самого Зайцева подав відомості про те, що незакінчену друком перед останньою війною біографію Шевченка роботи Зайцева Марієтта Маґінян використала для своєї відомої книги про Шевченка. Під час доповіді була зроблена експозиція книжок, рукописів і фотографій.

В. Міяковський

УКРАЇНСЬКА НАУКОВА РАДА У ВІЛЬНОМУ СВІТІ

12 листопада 1967 року завершено організацію Української наукової ради у вільному світі, яка об'єднала українські наукові організації Західньої Европи, Америки, Канади й Австралії. У майбутньому плянується вибрати і проголосити першу президію УНРВС, опрацювати статут ради, наладнати організаційний зв'язок з Світовим секретаріятом СКВУ, скликати перший пленум ради з нагоди другого світового конґресу вільних українців і остаточно оформити статут. Українське Історичне Товариство стало членом-основником Наукової ради. Внизу передруковуємо повідомлення про створення ради.

Для координації праці, репрезентації та спільної дії українських наукових установ і товариств у вільному світі підписані представники цих установ основують з нагоди Світового конґресу вільних українців Українську наукову раду у вільному світі.

Українська наукова рада у вільному світі є дальшим кроком у організаційному розвитку української науки і в іншій формі продовжує працю Українського Академічного Комітету, що діяв між двома світовими війнами в Празі.

Українська наукова рада відкрита для всіх діючих і майбутніх українських наукових установ.

Митрополит Іларіон — (д-р Іван Огієнко), Вінніпеґ, Канада; О. Архімович — Українська Вільна Академія Наук у ЗДА, Нью-Йорк; М. Боровський — Інститут Дослідів Волині, Вінніпеґ, Канада; Р. Єндик — Український Технічно-Господарський Інститут, Мюнхен, Німеччина; В. Кисілевський — Українська Дослідча Фундація й Осередок праці Наукового Товариства ім. Шевченка, Оттава, Канада; В. Кубійович — Наукове Товариство ім. Шевченка в Европі, Сарсель, Франція; М. І. Мандрика — Українська наукова рада в Канаді; о. М. Марусин — Український Католицький Університет, Рим, Італія; О. Оглоблин — Українське Історичне Товариство, Бовлінґ Ґрін, ЗДА; О. Пріцак — Наукова рада катедри українознавства, Кембрідж, ЗДА; І. Рибчин — Наукове Товариство ім. Шевченка в Австралії, Н. С. Валія; Яр. Рудницький — Українська Вільна Академія Наук і Представництво Українського Вільного Університету в Канаді, Вінніпеґ, Ман.

12. XI. 1967

ВІСТКИ З УКРАЇНИ

• Арешти діячів Культури на Україні далі продовжуються. На підставі матеріялів, які дісталися з України і були видрукувані у збірці Вячеслава Чорновола «Лихо з Розуму» (Париж, 1967) виразно бачимо, що рівночасно з відзначенням «50-ліття жовтневої революції» комуністична влада посилює русифікаційний процес і переслідує тих, які мають відвагу ставити чоло новому московському наступові. Більшість засуджених в'язнів — студенти, викладачі високих шкіл, письменники, науковці, діячі української культури. Українські політичні в'язні перебувають переважно у в'язницях Мордовської АССР. З них згадаємо Вячеслава Чорновола, Ярослава Геврича, Івана Ґеля, Богдана Гориня, Михайла Гориня, Опанаса Заливаху, Д. Іващенка, Святослава Караванського, Є. Кузнецову, Михайла Масютка, Валентина Мороза, Михайла Озерного, М. Осадчого, Анатоля Шевченка.

• 22 вересня 1967 року у Києві помер проф. Кузьма Дубина, директор Інституту Історії АН УРСР, нещодавно призначений гол. редактор Українського Історичного Журнала. Покійний був типовим радянським партійним істориком, який, як писали в офіційному некролозі, «з властивою йому принциповістю і пристрастю комуніста, віддавав всі свої сили і енерґію великій справі комунізму» (УІЖ, ч. 10. 1967).

• З 7 числа Українського Історичного Журнала, Ф. Шевченко перестав бути його головним редактором. На його місце призначено недавно померлого К. Дубину. Також з складу ред. кол. усунено з посади заст. гол. редактора Л. Нагорну і дещо змінено склад редакції. Ці зміни стоять правдоподібно у безпосередньому зв'язку з поміщенням на сторінках УІЖ статті О. І. Лутової «Про становище в Україні в період капіталізму», в якій історик відважно і джерельно висунула питання колоніяльного становища України в Російській імперії і русифікаційної політики царського уряду. Це спричинило чистку в редакційній колеґії журнала, який, починаючи з 8 числа, взяв тверду партійно-пропаґандивну лінію за наглядом покійного Дубини й інших радянських істориків-апаратників.

ВІД УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА Й РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛА «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК»

Важливим завданням української науки у вільному світі було об'єднання наших істориків в Українському Історичному Товаристві, що його створено було для координування діяльности науково-професійних сил та видання історичного журнала, який репрезентував би вільну українську історичну думку. За кілька років свого існування Українське Історичне Товариство зуміло вже виявити свою життєздатність, гуртуючи велике число фахівців-істориків і любителів рідної історії й публікуючи низку важливих наукових праць.

Та найбільшим досягненням Українського Історичного Товариства є видання єдиного історичного журнала на еміґрації — «Українського Історика». Видання журнала наукового чи навіть науково-популярного пов'язане в наших умовах з поважними труднощами, як з огляду на потребу нових, готових до друку матеріялів, так ще більше відповідної фінансової бази — кардинального питання кожної публікації, а тим більше наукового журнала, що має звичайно дуже обмежене число покупців і є хронічно дефіцитним підприємством, до якого стало треба докладати.

Але в ім'я добра й престижу вільної української історичної науки цього роду дефіцитне підприємство м у с и т ь існувати далі й продовжувати свою діяльність. Кожна національно свідома й політично вироблена українська людина розуміє це. Піднявши прапор нашої історичної правди саме в той час, коли ту правду найбільше нівечать або просто фальшують на Батьківщині, «Український Історик», поруч інших наших наукових видань, містить на своїх сторінках нові дослідні праці, статті, рецензії, архівні матеріяли та огляди діяльности українських істориків у вільному світі і на Батьківщині. Статті з «Українського Історика» індексуються в «*Гісторікал Абстрактс*» — одному з найповажніших бібліографічних видань.

Редакційна колеґія і співробітники «УІ» працюють в обороні нашого історичного минулого, часто коштом своїх особистих чи родинних справ, не лише не дістаючи жадних гонорарів, а навіть ще докладаючи з власних грошей. Але залишається проблема, якої вони не в стані самі розв'язати: це справа фондів для видання журнала, без яких не може обійтися жодна публікація. І тут повинна прийти на допомогу вся наша громада.

Вона збирає чимало грошей на різні більш і менш важливі національно-громадські цілі. Потреби вільної української науки і культури, під кожним оглядом, повинні бути на першому місці. Зокрема це стосується історичних праць та видань. Забезпечення появи українського історичного журнала — справа всієї української громади у вільному світі.

Якби зібрати кільканадцять тисяч долярів, видання «Українського Історика» було б забезпечене на кілька років. «Український Історик», офіційний орган УІТ, який уже здобув собі права громадянства в українському світі, не сміє перестати виходити. Його дальше існування мусить стати справою національного сумління і чести не лише представників вільної української науки, але й усієї нашої громади, без різниці територіяльного походження, віроісповідання й політичних переконань. Коли ми тут, у вільному світі, злегковажимо цю справу, то, кажучи біблійною мовою, мертве каміння заговорить — і осудить нас.

Тому звертаємося до всього українського громадянства з закликом: допоможіть як індивідуальними, так і збірними пожертвами утриматися

«Українському Історикові». Творіть ініціятивні збіркові групи й комітети допомоги у різних місцях вашого поселення ,закликайте інших та збирайте залізний фонд на допомогу «Українському Історикові». Ставайте меценатами та передплатниками «Українського Історика» та членами-прихильниками Українського Історичного Товариства. Кожна, навіть найменша пожертва буде прийнята з подякою.

Українська Громадо! Справа існування і розбудови «Українського Історика» є життєвою справою вільної української науки, а тим самим духових інтересів усього нашого народу, на Україні й поза нею сущого.

Українське Історичне Товариство сподівається, що цей його заклик буде добре і скоро почутий.

Управа Українського Історичного Товариства,
редколеґія й адміністрація «Українського Історика»

ЗБІРНЕ МЕЦЕНАТСТВО «УКРАЇНСЬКОҐО ІСТОРИКА»

(липень-грудень 1967)

Меценатом нашого журналу може стати кожна особа, яка складе щорічно даток не менше дол. 10.00, або установа не менше дол. 20.00. Жертводавці, які зложили дол. 10.00 або більше одержують наш журнал.

Управа УІТ і редакція У.І. скадають подяку Друкарні «Логос» і її Директорові П. Г. Наняковi за всесторонню підтримку у появі нашого журналу.

Рівночасно найщиріше дякуємо д-рові Р. О. Климкевичеві за княжий дар 400 дол., яким покрито друк і розсилку Бюлетеня УІТ за 1967 рік.

Наступні особи стали меценатами:

Д-р О. Вінтоняк — 100 нім. м., інж. В. Вінич (ЗДА), Т. Врублівський (ЗДА), члени Дирекції Кооперативи «Самопоміч» в Джерзі Сіті — 50.00 дол., замість вінка на могилу бл. п. Ст. Костіва, б. члена Дирекції, д-р І. Каменецький — 20 дол.

На видавничий фонд зложили: Мґр. Е. Петрівський 5 дол., Ю. Фединський (Клів.) 3 дол., О. Ничка 2 дол., В. Сторожинський — 2 дол.

Збіркова листа п. Маріяна Коця:

Маріян Коць 25 дол., Ів. Кобзар 10 дол., О. Ващук 5 дол., по 1 дол.: Ст. Островський, М. Волошин, В. Багацький, М. Балабан, К. Форналь, М. Галів, М. Ґоть, Юрків, І. Кравчук, Т. Біловус, нечит. підпис — 2 дол.

Щиро дякуємо Вш. п. М. Коцеві за його сталу допомогу нашому журналові.

Збіркова листа п. Р. Федоровича (Австралія):

Р. Федевич — 4 дол., по 2 дол.: В. Буштедт, І. Хомяк, по 1 дол.: І. Бучма, Д. Нитченко, Т. Пасічинський, Т. Сліпецька, Н. Тройнар, М. Фурик, А. Данилюк, В. Шеремета, В. Шевчук, Ст. Камінський.

Всім жертводавцям щиро дякуємо.